

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ελληνικός & Ευρωπαϊκός Πολιτισμός

Α' Τάξη Γενικού Λυκείου
Μάθημα Επιλογής

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Αντώνης Λιάκος,
Κώστας Γαγανάκης, Έφη Γαζή, Γιώργος Κόκκινος,
Ιουλία Πεντάζου, Γιώργος Σμπιλίρης

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ

Α' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΜΑΘΗΜΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφική Ομάδα

Αντώνης Λιάκος, καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κώστας Γαγανάκης, λέκτορας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Έφη Γαζή, διδάκτορας Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας

Γιώργος Κόκκινος, διδάκτορας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ιουλία Πεντάζου, υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας

Γιώργος Σμπιλίρης, φιλόλογος, διδάκτορας Ιστορίας

Την τελική ευθύνη για τη διαμόρφωση των κειμένων είχε ο Αντώνης Λιάκος.

Τα κείμενα που αναφέρονται στη μουσική έγραψε ο Νικόλαος Μάμαλης, διδάκτορας Μουσικολογίας.

Επιτροπή κρίσης

Όλγα Κατσιαρδή-Hering, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Χριστίνα Μιχαλοπούλου-Βεϊκου, φιλόλογος, διδάκτορας Κοινωνικών Επιστημών

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας.

Εγώ ηξέρω ότι ως προς την επανάστασι και αναμόρφωσι της θρησκείας, δεν εστάθης ένας Λουτέρος ή Καλβίνος, ως προς την φιλοσοφίαν ένας Βάκων ή ένας Καρτέσιος, ως προς την πολιτικήν ένας Μοντεσκώς, ή ένας Ρουσσώς. Άλλοι καιροί, και άλλες περιστάσαι, και επομένως άλλοι άνθρωποι. Πλην προσπάθησες να εμβάσης εις την πατρίδα τα ευρημένα καλά, εκείνα δια την απόκτησιν των οποίων η ανθρωπότης επολεμούσε τους τρεις ολοκλήρους περασμένους αιώνας με χύσι του αίματός της, την ελευθερίαν λέγω της συνειδήσεως, την ανεξαρτησίαν του λογικού, και την ελευθερίαν της κοινής θελήσεως, εις την κυβέρνησι της κοινωνίας.

(Απόσπασμα από τον επικήδειο στον Αδαμάντιο Κοραή, που εκφώνησε το 1833 ο Φραγκίσκος Πυλαρινός, αργότερα καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τι είναι η Ευρώπη; Η απάντηση φαίνεται απλή και εύκολη. Αρκούν όμως οι στοιχειώδεις γνώσεις γεωγραφίας; Ποια είναι τα όρια της Ευρώπης; Θάλασσες και οροσειρές ή πολιτισμοί; Τι εννοούσαν κάθε φορά οι άνθρωποι όταν αναφέρονταν στην Ευρώπη; Και ακόμη, από πότε άρχισαν οι κάτοικοί της να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως Ευρωπαίο; Ποια χαρακτηριστικά του απέδιδαν; Υπάρχει κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός; Ποια θεωρούμε πως είναι τα χαρακτηριστικά του; Πώς σχηματίστηκαν;

Αυτά τα ερωτήματα θέλει να ερευνήσει το βιβλίο αυτό. Στόχος του δεν είναι να δώσει απαντήσεις, αλλά να παρουσιάσει ιστορικά δύο διαδρομές. Η πρώτη αφορά την εξέλιξη των αντιλήψεων για την Ευρώπη. Πώς και από πότε οι κάτοικοι αυτής της περιοχής του πλανήτη αποφάσισαν να τη βλέπουν διαφορετικά από τον άλλο κόσμο. Πότε και γιατί αποφάσισαν ότι παρά τις διαφορές τους, έχουν κοινά χαρακτηριστικά; Η δεύτερη αφορά τη διαμόρφωση αυτών των κοινών χαρακτηριστικών. Πώς διαμορφώθηκαν δηλαδή η προσωπικότητα του Ευρωπαίου και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός;

Οι δύο διαδρομές δεν είναι ξεχωριστές. Όσο οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν την ιδιαιτερότητά τους, τόσο ανέπτυσσαν τα κοινά χαρακτηριστικά τους. Από την άλλη μεριά, όσο ανέπτυσσαν αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά και τα συνέκριναν με τα χαρακτηριστικά άλλων κοινωνιών, αυτών που υπήρχαν πριν από αυτούς ή εκείνων που ζούσαν στις άλλες ηπείρους, τόσο αποκτούσαν συνείδηση του τι είναι η Ευρώπη και τι οι Ευρωπαίοι.

Στο βιβλίο αυτό βέβαια δε θέλουμε να καταρτίσουμε έναν κατάλογο των χαρακτηριστικών της Ευρώπης και του πολιτισμού της. Θέλουμε να δείξουμε την ιστορική πορεία μέσα από την οποία δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών, αυτών που εμείς σήμερα αποκαλούμε ευρωπαϊκό πολιτισμό. Οι γενιές που ζούν σήμερα στην Ευρώπη κληρονόμησαν ιδέες, νοοτροπίες, στάσεις ζωής, έργα τέχνης, πολιτικές πραγματικότητες, τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα αλλά και τραύματα από το παρελθόν. Το παρελθόν κάθε γενιάς εκτείνεται από τα πρόσφατα βιώματά της ως τις μακρινές εποχές που φτάνει η γνώση της. Και για κάθε ηλικία το παρελθόν είναι διαφορετικό. Ότι για τους μεγάλους είναι ακόμα παρόν, για τους εφήβους αποτελεί ήδη κληρονομιά του παρελθόντος. Γι' αυτό άλλωστε μιλάμε για πλαίσιο χαρακτηριστικών.

Μέσα σ' αυτό υπάρχουν διαφορετικές προτιμήσεις και συνδυασμοί. Κάθε γενιά δημιουργεί τη δική της προϊστορία. Οι εμπειρίες της, οι προσδοκίες της, ό,τι έπραξαν οι προηγούμενοι, όλα αυτά προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει το παρελθόν και χειρίζεται τις κληρονομίες του. Κάθε δένδρο έχει τις ρίζες του, αλλά αυτές αναπτύσσονται κάτω από τη σκιά της φυλλωσιάς του.

Επιλέξαμε να δείξουμε την ιστορική πορεία μέσα από την οποία διαμορφώθηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, γιατί θέλουμε να δούμε τον τρόπο της κατασκευής του, τις αποχρώσεις του, τις αντιφάσεις του, το πόσο σύνθετα ήταν κάθε φορά τα προβλήματα. Το βιβλίο αυτό δηλαδή δεν είναι ούτε μια δοξολογία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ούτε βέβαια ένα είδος κατηγορητηρίου. Η Ιστορία άλλωστε δεν είναι δικαστήριο. Σκοπός της είναι να κατανοήσει τι συνέβη, γιατί συνέβη έτσι και όχι αλλιώς, ποιες συνέπειες έχει για μας. Ούτε επίσης θέλαμε να κατασκευάσουμε μια φανταστική ιστορία της Ευρώπης. Μια ιστορία δηλαδή όπως θα επιθυμούσαμε να είναι.

Το βιβλίο δεν έχει γραφεί έτσι ώστε οι μαθητές να το αποστηθίσουν. Ούτε αποτελεί μια αποθήκη γνώσεων. Θέλει κυρίως να υποκινήσει συζήτηση. Βέβαια ένας πολιτισμός στηρίζεται σε έννοιες δύσκολες. Αλλά όσοι θα το διδάχτούν και θα το διδάξουν ζουν και αναπνέουν μέσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Δεν τους είναι ξένος και άγνωστος. Επομένως η κατανόηση, στο ένα της σκέλος, ακουμπά στις πληροφορίες που προσφέρει το βιβλίο, και στο άλλο, στην εμπειρία των μαθητών και των καθηγητών τους. Το βιβλίο αυτό είναι σαν ένα πλοίο. Ταξιδεύει στη θάλασσα του ιστορικού χρόνου, αλλά οι επιβάτες του, άνθρωποι της σύγχρονης εποχής, κουβεντιάζουν και σχολιάζουν συνεχώς ό,τι βλέπουν. Γιατί η θάλασσα στην οποία πλέουν δεν είναι εξωτική. Ανήκει στο δικό τους χρόνο. Εκείνον που έχει ενσωματωθεί στο πολιτισμικό τους υπόβαθρο. Και στο κάτω-κάτω της γραφής, αποφασίζουν οι ίδιοι για τις διαδρομές.

Καλό ταξίδι λοιπόν!

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Ευρώπη της Αρχαιότητας

1. Ο μύθος της Ευρώπης

Μια φορά κι έναν καιρό, στα πολύ παλιά χρόνια, στην παραλία της Φοινίκης έκανε περίπατο με τις φίλες της η κόρη του βασιλιά της χώρας αυτής. Ξαφνικά εμφανίστηκε ένας ωραίος λευκός ταύρος και όταν αυτή, περίεργη καθώς ήταν, πλησίασε, αυτός την άρπαξε, την ανέβασε στη ράχη του και πετώντας πάνω από τη θάλασσα τη μετέφερε στην Κρήτη. Το όνομα της κόρης ήταν **Ευρώπη** και ο ταύρος δεν ήταν παρά ο μεταμορφωμένος βασιλιάς των θεών, ο Ζευσ. Μαζί της απέκτησε ένα γιο, το Μίνωα. Η Ευρώπη επομένως έγινε η μητέρα ενός από τους παλαιότερους πολιτισμούς της Μεσογείου, του μινωικού, και έδωσε το

*Ερυθρόμορφος κρατήρας,
γύρω στα 480 π.Χ., Ταρκύ-
νια, Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο*

όνομά της σε μια ήπειρο και σ' έναν πολιτισμό, που έμελλε να μετασχηματίσει τον κόσμο ολόκληρο.

Για το μύθο μπορούν να γίνουν πολλά σχόλια και να δοθούν πολλές ερμηνείες. Μεταφέροντας την Ευρώπη από τα παράλια της Φοινίκης στην Κρήτη, ο Ζεός εμφανίζεται να μεταφέρει τους καρπούς των αρχαίων ανατολικών πολιτισμών στο Αιγαίο, γεφυρώνοντας την αρχαία Αίγυπτο με την αρχαία Ελλάδα. Ο μύθος λέει ότι ο Κάδμος, ο αδελφός της Ευρώπης, ο οποίος περιπλανήθηκε στον κόσμο αναζητώντας την, έφερε το φοινικικό αλφάβητο στους Έλληνες. Ακόμη, ο μύθος της μεταφοράς της Ευρώπης συνδέεται με την ιδέα που είχαν οι κάτοικοι της Μεσογείου για τον πολιτισμό τους, πολιτισμό κίνησης και αλλαγής.

Από εκείνα όμως τα μακρινά χρόνια που διηγούνταν το μύθο, πέρασαν αιώνες και αιώνες, έως ότου η Ευρώπη γίνει μια συχνή και κοινή λέξη στα χείλη των κατοίκων της. Ως τις μέρες μας, ο όρος έχει αποκτήσει πολλές σημασίες. Αυτό δείχνει ότι οι άνθρωποι που κατοικούσαν αυτή την ήπειρο αντιλαμβάνονταν κάθε φορά διαφορετικά τον κόσμο τους. Δείχνει όμως προπαντός την πολυμορφία και την ελαστικότητα του όρου. Η λέξη Ευρώπη λοιπόν δεν είναι, και δεν ήταν ποτέ άλλωστε, ένας αυστηρός γεωγραφικός όρος, που αναφέρεται σε μια περιοχή με σαφώς καθορισμένα σύνορα. Ήταν μια λέξη που το περιεχόμενό της άλλαζε ανάλογα με την εποχή. Μαζί της μεταβαλλόταν –άλλοτε διευρυνόταν και άλλοτε συρρικνωνόταν– και η περιοχή στην οποία αναφερόταν η λέξη.

2. Το αντιθετικό σχήμα Ευρώπη - Ασία

Τα γεωγραφικά όρια της Ευρώπης στην αρχαιότητα ήταν ασαφή και ευμετάβλητα. Υπήρχε η αντίληψη ότι ο κόσμος χωριζόταν σε τρία μέρη: την Ασία, τη Λιβύη και την Ευρώπη. Ο **Ηρόδοτος** βέβαια παραξενεύεται για το χωρισμό αυτό και αναφέρει ότι η Ευρώπη ήταν μια πολύ μεγαλύτερη ήπειρος από τις άλλες δύο.

Ο Ηρόδοτος δηλώνει άγνοια, εκτός από τους οροθέτες, για τους ονοματοθέτες και για την προέλευση των θηλυκών ονομάτων των ηπείρων. Μνημονεύει, επίσης, δυο αποστολές χαρτογράφησης του κόσμου, μια που έκανε τον περίπλου της Αφρικής και μια που εξερεύνησε τον ποταμό Ινδό. Ο **Ισοκράτης** πάλι θεωρούσε ότι ο κόσμος αποτελούνταν μόνο από δυο μέρη, την Ευρώπη και την Ασία. Από την έκταση της Ευρώπης οι Αρχαίοι γνώριζαν καλά τις μεσογειακές ακτές της και τις ακτές

«Απορώ με κείνους που χώρισαν κι έβαλαν τα σύνορα της Λιβύης, της Ασίας και της Ευρώπης. Γιατί οι διαφορές τους δεν είναι μικρές. Το μήκος της Ευρώπης είναι όσο των δύο άλλων μαζί. Στο πλάτος δεν υπάρχει σύγκριση».

Ηρόδοτος, Ιστορία, IV, 42

«Η γη χωρίζεται σε δύο μέρη, το ένα ονομάζεται Ασία και το άλλο Ευρώπη».

Ισοκράτης, Πανηγυρικός 179

του Ευξείνου Πόντου. Την Αζοφική Θάλασσα και τις εκβολές του ποταμού Δον τις θεωρούσαν σύνορο με την Ασία στα βορειοανατολικά. Στα δυτικά, οι Ηράκλειες Στήλες (οι βράχοι του Γιβραλτάρ) οριοθετούσαν τα πέρατα της Ευρώπης και την αρχή ενός ωκεανού, για τον οποίο πίστευαν ότι περιέβαλλε ολόκληρη τη γη.

Ο όρος «Ευρώπη» όμως δεν είχε απλώς γεωγραφική σημασία. Ο ελληνικός αποικισμός στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας και τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας είχε φέρει τους Έλληνες σε επαφή με άγνωστους λαούς. Καθώς δεν μπορούσαν να καταλάβουν τη γλώσσα που μιλούσαν, τους ονόμασαν «*βάρβαρους*». Ο χαρακτηρισμός αυτός δεν είχε εξαρχής αρνητική σημασία. Η επική ποίηση συχνά ηρωοποιούσε ξένους. Ο Όμηρος δεν έκανε αξιολογική διάκριση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τρώες. Κάποια στοιχεία μιας αίσθησης ελληνικής ανωτερότητας εμφανίζονται στις αφηγήσεις του Ηρόδοτου, ο οποίος, ενώ δήλωνε το θαυμασμό του για τους αρχαίους ανατολικούς πολιτισμούς, υπογράμμιζε την κοινή γλώσσα, καταγωγή και θρησκεία των Ελλήνων, κυρίως ως στοιχείο διαφοράς από τους άλλους.

Η αντιπαράθεση Ευρώπης-Ασίας απέκτησε *πολιτικό χαρακτήρα* και ήρθε ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών κατά τους μηδικούς πολέμους. Η Ευρώπη θεωρούνταν ως η χώρα της ελευθερίας, της «*αυτονομίας*», δηλαδή των πολιτών που υπάκουαν στους νόμους που θέσπισαν οιο ίδιοι, ενώ η Ασία ως η χώρα του δεσποτισμού και της δουλείας. Την ελληνική ελευθερία συμβόλιζε η Αθηνά. «*Δούλοι δε λογιούνται άνθρωποι ουδ' υπήκοοι κα-*

Στο αγγείο αποτυπώνεται μια σκηνή από τον πόλεμο των Ελλήνων εναντίον των Περσών. Πώς παρουσιάζονται οι δύο πολεμιστές; Με ποιον τρόπο απεικονίζονται οι δύο διαφορετικοί πολιτισμοί; *Κύλικα 5ου αιώνα π.Χ., Εδιμβούργο, Βασιλικό Μουσείο.*

νενός» λέει ο Αισχύλος για τους Αθηναίους. Την ασιατική δεσποτεία ενσάρκωνε ο Πέρσης βασιλιάς. Η διαφορά των δύο κόσμων αποτυπώνεται ποιητικά στην τραγωδία του Αισχύλου «Πέρσαι». Εδώ εικονίζονται οι Ασιάτες Πέρσες ως λαός υπερόπτης. Οι εικόνες αυτές αποδείχτηκαν μακρόβιες.

Ο **Ιπποκράτης** επιχείρησε να συνδέσει τις διαφορές στις αντιλήψεις και την πολιτική συμπεριφορά των Ασιατών και των Ευρωπαίων με τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες στις οποίες ζούσαν. Οι ανεπαίσθητες διακυμάνσεις των θερμοκρασιών έκαναν τους Ασιάτες φιλειρηνικούς και μαλθακούς, ενώ η βιαιότητα του ευρωπαϊκού κλιματολογικού περιβάλλοντος καθιστούσε τους Ευρωπαίους φιλοπόλεμους και θαρραλέους. Η ασιατική μαλθακότητα και δουλοπρέπεια οφειλόταν, κατά τον Ιπποκράτη, και στο ασιατικό σύστημα δεσποτικής διακυβέρνησης, ενώ η πολιτική ελευθερία των Ελλήνων εκφραζόταν άμεσα και στην πολεμική τους αρετή. Η διάκριση σε κλιματολογικές ζώνες ήταν, για τους αρχαίους, ένας τρόπος κατάταξης των πολιτισμών και των πολιτευμάτων. Έτσι ο **Αριστοτέλης** διακρίνει τρεις ζώνες: την Ευρώπη, την Ελλάδα και την Ασία. Σύμφωνα με το μεγάλο φιλόσοφο, οι Έλληνες ήταν οι «άριστοι ενδιάμεσοι»: συνδύαζαν την ορμή και την ανδρεία των Ευρωπαίων, που ζούσαν στα βόρεια και ψυχρά κλίματα, με την εξυπνάδα και τη δεξιότητα των Ασιατών.

Ας σχολιάσουμε εδώ την περιήγησή μας στην αρχαιότητα.

Η διάκριση της Ευρώπης ως γης των ελεύθερων ανθρώπων από την Ασία ως χώρα του δεσποτισμού θα γίνει ένα στερεότυπο, το οποίο

Το κλίμα και οι άνθρωποι

Για την έλλειψη ευφυΐας και την ανανδρία των κατοίκων, κύρια αιτία, που οι Ασιάτες δε δείχνουν τόση διάθεση για πόλεμο όσο οι Ευρωπαίοι και έχουν πιο ήπιο χαρακτήρα, είναι το κλίμα. Αυτό δεν παρουσιάζει μεγάλες μεταβολές κατά εποχές ούτε προς το θερμό ούτε προς το ψυχρό, αλλά είναι περπύου το ίδιο. Γιατί δεν υπάρχουν ισχυρά ερεθίσματα για τη σκέψη ούτε βίαιες σωματικές αλλαγές, εξαιτίας των οποίων είναι φυσικό να χαλυβδώνεται ο χαρακτήρας του ανθρώπου και να γίνεται πιο παράτολμος και ορμητικός απ' ό,τι αν δεν παρουσιάζονταν μεταβολές. Οι μεταβολές είναι εκείνες που κινούν το νου όλων των ανθρώπων και δεν τον αφήνουν να παραμένει αδρανής. Γι' αυτούς τους λόγους νομίζω πως οι Ασιάτες είναι απόλεμοι και ακόμη εξαιτίας των νόμων. Γιατί τα περισσότερα μέρη της Ασίας έχουν βασιλιάδες. Όπου οι άνθρωποι δεν είναι αυτεξούσιοι και αυτόνομοι, αλλά κυβερνιούνται δεσποτικά, εκεί δεν ασχολούνται με το πώς θα ασκηθούν στον πόλεμο, αλλά πώς θα αποφύγουν να γίνουν μάχιμοι [...]. Οι συχνές απότομες μεταβολές εμβάλλουν αγριότητα στους ανθρώπους. [...] Γι' αυτό θεωρώ πως οι κάτοικοι της Ευρώπης είναι πιο ανδρείοι από τους κατοίκους της Ασίας. Αυτό τους κάνει πιο πολεμικούς και επιπλέον οι νόμοι.

Ιπποκράτης, περί αέρων, υδάτων, τόπων, XII, XVI, XXII

Το πρόνομο και η υπεροχή των Ελλήνων

«Τα έθνη που κατοικούν στα ψυχρά μέρη και στην Ευρώπη είναι πιο ορμητικά, υστερούν όμως διανοητικά και στις τεχνικές δεξιότη-

θα αναβιώσει στα νεότερα χρόνια. Θα χρησιμοποιηθεί από το Μακιαβέλλι, το Μοντεσκιέ κ.ά. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι θα ανακαλύψουν στην αρχαία Ελλάδα τα στοιχεία εκείνα με τα οποία θα δημιουργήσουν μια ιδανική εικόνα, προς την οποία θα προσπαθήσουν να μοιάσουν. Χαρακτηριστικά για τη στάση αυτή είναι τα λόγια του Χούμπολτ (1767-1835 μ.Χ.), του Γερμανού διαφωτιστή, που έθεσε στη χώρα του τις βάσεις της κλασικής παιδείας.

«Η μελέτη της ελληνικής ιστορίας διαφέρει από τις υπόλοιπες ιστορικές σπουδές. Για μας, οι Έλληνες ξεχωρίζουν από τον κύκλο της υπόλοιπης ιστορίας... Το να γνωρίζουμε τους Έλληνες δεν είναι απλώς ευχάριστο, χρήσιμο ή αναγκαίο για μας. Όχι! μόνο στους Έλληνες βρίσκουμε το ιδεώδες αυτού που θα θέλαμε να είμαστε και να δημιουργήσουμε. Αν και κάθε τμήμα της ιστορίας μάς πλουτίζει με ανθρώπινη σοφία και ανθρώπινη εμπειρία, όμως από τους Έλληνες παίρνουμε κάτι παραπάνω από γήινο, παίρνουμε κάτι θεϊκό».

Η στάση θαυμασμού δεν είναι βέβαια ο καλύτερος τρόπος για να κατανοήσουμε την ελληνική αρχαιότητα. Ωστόσο, η στάση αυτή δημιούργησε μια μεγάλη παράδοση μελέτης της αρχαιότητας. Η μελέτη οδήγησε σε ερμηνείες και επανερμηνείες αυτής της περιόδου, πάντα σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της νεότερης κοινωνίας. Έτσι η ελληνική αρχαιότητα, με όποια εικόνα είχε κάθε φορά, έγινε μια οικεία, γνωστικά, περιοχή όχι μόνο για τους μορφωμένους, αλλά και για τους απλούς ανθρώπους. Ποιος δεν έχει ακούσει το όνομα του Ομήρου, του Περικλή, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη ή του Αλεξάνδρου; Ποιος δεν έχει δει τουλάχιστον μια εικόνα της Ακρόπολης της Αθήνας; Για τους μορφωμένους Ευρωπαίους, η εξοικείωση με την αρχαιότητα υπήρξε μέρος της παιδείας τους. Από αυτή την άποψη οι Έλληνες μαθητές είναι τυχεροί. Ζουν σε μια χώρα που οι αρχαιότητες της είναι μέρος της καθημερινής ζωής τους και διδάσκονται αρκετά για την περίοδο εκείνη.

Με τις σκέψεις αυτές στο νου μας, θα συνεχίσουμε τώρα το ταξίδι στο χρόνο.

τες. Γι αυτό ζουν μάλλον ελεύθερα, χωρίς όμως οργανωμένο πολιτικό βίο και δεν είναι ικανά να κυριαρχούν στους γείτονες τους. Όσα έθνη όμως ζουν στην Ασία διαθέτουν και οξύτητα πνεύματος και τεχνικές δεξιότητες. Αλλά δε διαθέτουν ψυχική δύναμη, γι' αυτό και είναι υπό την εξουσία άλλων και ζουν ως δούλοι. Το ελληνικό έθνος όμως, καθώς ζει σε γεωγραφική θέση μεταξύ των άλλων δύο, έχει τις αρετές τους. Και ορμητικό είναι και οξύτητα πνεύματος διαθέτει. Γι' αυτό ζει ελεύθερα και σε άριστα οργανωμένη πολιτεία και μπορεί να κυβερνά όλους, αν έχει ενιαίο πολιτικό σύστημα».

Αριστοτέλης, Πολιτικά Η, 1237 b

Η απόκλιση από τον κανόνα.

«Από τη φύση γεννηθήκαμε όλοι, και οι βάρβαροι και οι Έλληνες, για να είμαστε ίσοι σε όλα [...]. Και σ' όλα αυτά κανένας από μας δε διαφέρει, ούτε βάρβαρος ούτε Έλληνας· γιατί αναπνέουμε όλοι στον αέρα με το στόμα και τη μύτη και τρώμε με τα χέρια όλου».

(Αντιφών, Αποσπάσματα Προσωκρατικών.)

Ο Αθηναίος ιππέας συμβολίζει το μεγαλείο της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η ηρεμία της μορφής του αρμόζει στην ιδιότητα του πολίτη που συμμετέχει στα κοινά της πόλης του.

Ιππέας από τη ζωφόρο της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα.

Ρωμαϊκής Οικουμένης, η ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα αντικαταστάθηκε από τη νέα κυρίαρχη διάκριση ανάμεσα σε όσους είχαν το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη και σε όσους δεν το είχαν. Η πολιτική ιδιότητα αποτελούσε το μόνο κοινό χαρακτηριστικό που συνέδεε τους κατοίκους της Ευρώπης τόσο μεταξύ τους, όσο και με τους άλλους λαούς της Αυτοκρατορίας στα μεσογειακά παράλια της Ασίας και της Αφρικής. Αν είχαμε τη δυνατότητα όμως να δούμε τη ρωμαϊκή εξάπλωση από ένα μακρινό σημείο, τότε θα διαπιστώναμε ότι αποτελούσε, όπως και ο ελληνικός πολιτισμός, ένα φαινόμενο *μεσογειακό*, με κύριο κέντρο τις ευρωπαϊκές ακτές της Μεσογείου.

Ας δοκιμάσουμε πάλι να σχολιάσουμε ό,τι βλέπουμε από αυτή την απόσταση.

Η Ρώμη άφησε μια μεγάλη κληρονομιά, που τη μοιράστηκε στη συνέχεια

Η αντιπαράθεση της Ευρώπης με την Ασία, την οποία διαπιστώσαμε πιο πάνω, μετασχηματίστηκε σε συνδιαλλαγή και αμοιβαία επίδραση πολιτισμών με την **αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου** και τα **ελληνιστικά κράτη**. Έτσι, τα πολιτισμικά όρια ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία έγιναν λιγότερο διακριτά. Αλλά και στον καινούργιο κύκλο των εξελληνισμένων πόλεων, που χτίστηκαν αγκαλιάζοντας τη Μικρά Ασία και την ανατολική Μεσόγειο, οι παλιές πόλεις στην κυρίως Ελλάδα δεν έπαψαν να θεωρούνται ως τα πολιτισμικά πρότυπα.

Με τη δημιουργία της

η ανατολική και η δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η ρωμαϊκή κρατική οργάνωση συνέχιζε να θεωρείται το πρότυπο κρατικής οργάνωσης, ακόμη και όταν ο αρχαίος κόσμος είχε δύσει, οι περισσότερες πόλεις είχαν σβήσει, οι παλιοί πληθυσμοί είχαν σχεδόν αποδρακτιστεί και νέοι είχαν πάρει τη θέση τους ή είχαν αναμειχθεί με τους παλιούς. Γιατί η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, από τους κατοίκους της και τους γείτονές τους, δε θεωρούνταν απλώς ως ένα κράτος δίπλα στα άλλα. Θεωρούνταν ως η κρατική οργάνωση του Κόσμου, της Οικουμένης.

Αυτή η αντίληψη έγινε έμμονη ιδέα σ' όλους τους κυρίαρχους ως τις αρχές του αιώνα μας. Ο πάπας στο Μεσαίωνα ισχυριζόταν ότι κληρονόμησε την κοσμική εξουσία του από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Το ίδιο και οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, της «Νέας Ρώμης». Τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ισχυριζόταν ο Καρλομάγνος ότι είχε ανασυστήσει. Τον τίτλο του «Καίζερ» (Καίσαρ) χρησιμοποιούσαν οι Αψβούργοι και οι αυτοκράτορες της Γερμανίας. Τον τίτλο του «Τσάρου» (Καίσαρ), οι αυτοκράτορες της Ρωσίας. Ονόμασαν μάλιστα τη Μόσχα «Τρίτη Ρώμη». Ακόμη και ο Ναπολέων, όταν στέφθηκε αυτοκράτορας, το ρωμαϊκό πρότυπο είχε στο μυαλό του. Ισχυρή, επίσης, ήταν η παράδοση του ρωμαϊκού δικαίου. Ο Ιουστινιανός το κωδικοποίησε. Στη συνέχεια γενιές νομικών στην Κωνσταντινούπολη, τη Μπολόνια, τη Παρίσι, συνεχώς το σχολίαζαν και το ερμήνευαν.

3. Ο καθρέφτης της γεωγραφίας

Την εικόνα του κόσμου σε κάθε εποχή και σε κάθε πολιτισμό μάς τη δείχνει η ιστορία της γεωγραφίας. Ο όρος *Ασία* αποτελεί ένα παράδειγμα για τις διαφορές με τις οποίες κάθε πολιτισμός αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Πρόκειται για ελληνικό όρο, που αργότερα πέρασε και στο λεξιλόγιο των άλλων λαών. Σε καμιά όμως ασιατική γλώσσα δεν υπάρχει αυτός ο όρος ούτε ορίζεται η Ασία ως ξεχωριστή ήπειρος. Επιπλέον, η Ευρώπη φαίνεται στους Ασιάτες ως μια μακρινή απόληξη της γης τους στα βορειοδυτικά. Ωστόσο, η ονοματολογία των ηπείρων παρέμεινε σταθερή και κληρονομήθηκε αυτούσια στο ευρωπαϊκό *διανοητικό σύστημα*, εμφανέστατα διαποτισμένο από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.

Ο χαμένος χάρτης του κόσμου, σχεδιασμένος από τον Αλεξανδρινό βιβλιοθηκάριο **Ερατοσθένη** (τέλη του 3ου αι. π.Χ.), συμπύκνωνε τις νέες γεωγραφικές ανακαλύψεις, που είχαν επιφέρει οι ελληνικοί εποικισμοί στη Μικρά Ασία και τη Δυτική Ευρώπη (ελληνικές αποικίες στην Ιταλία, τη νότια Γαλλία) καθώς και οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των επιγόνων του. Η γη, κατά τον Ερατοσθένη, ήταν σφαιρική. Ο χάρτης του αποτελούσε μια αρκετά ακριβή αποτύπωση του κόσμου (ο Ερατοσθένης είχε υπολογίσει με μεγάλη ακρίβεια τη διάμετρο της υδρογείου). Ωστόσο, η αποτύπωση της Ευρώπης στα *Γεωγραφικά*

Ο χάρτης αυτός αποτυπώνει γραφικά τις γεωγραφικές αντιλήψεις του Ηροδότου.

του Αλεξανδρινού γεωγράφου άφηνε πολλά κενά, ιδιαίτερα αναφορικά με τις βόρειες περιοχές της.

Η γεωγραφία του Ερατοσθένη υπέστη σφοδρή κριτική από τον Έλληνα γεωγράφο του 1ου π.Χ. αιώνα **Στράβωνα**. Η εικόνα της Ευρώπης που μας δίνει ο Στράβων επαναφέρει τον ιδανικό αριστοτελικό συνδυασμό της πολεμικής αρετής των λαών των ψυχρών και αφιλόξενων βόρειων περιοχών με τη δεξιότητα και την πνευματική καλλιέργεια των λαών που κατοικούσαν στις θερμότερες και πιο εύφορες νότιες περιοχές. Ο Στράβων ζούσε σε μια εποχή κατά την οποία η ρωμαϊκή εξάπλωση είχε προσφέρει πολλές πληροφορίες για περιοχές άγνωστες προηγουμένων. Έτσι ο γεωγράφος αυτός εμπλούτισε την απεικόνιση της ευρωπαϊκής ηπείρου, τονίζοντας τον πλούτο των καλλιεργειών της και των χρησίων μεταλλευμάτων της, το πλήθος των εξημερωμένων ζώων και τη σπανιότητα των άγριων. Παράλληλα, επισήμανε την

Η υπεροχή της Ευρώπης

«Πρέπει να αρχίσω από την Ευρώπη, γιατί είναι ποικιλόμορφη, ανέδειξε άνδρες με εξαιρετικές ικανότητες και πολιτεύματα και μετέδωσε στις άλλες ηπείρους μεγάλο μέρος από τα αγαθά της [...]. Επιπλέον, υπερέχει και σ' αυτό· παράγει άριστους και απαραίτητους για τη ζωή καρπούς και όσα μέταλλα χρειάζονται. Μυρωδικά και πολύτιμους λίθους τα εισάγει [...]. Επίσης, τρέφονται σ' αυτή άφθονα ζώα σε αγέλες, ενώ είναι σπάνια τα άγρια θηρία».

Στράβων, Γεωγραφικά, Β', 5, 26-28

έλλειψη των μπαχαρικών, όπως και των πολύτιμων λίθων. Η αποτύπωση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της Ευρώπης άρχισε να γίνεται ευκρινέστερη στα μάτια των ανθρώπων της εποχής εκείνης. Βέβαια, αν ήθελαν, θα μπορούσαν να μάθουν περισσότερα. Δε θα είχαν όμως και μεγάλη πρακτική αξία. Στην εποχή εκείνη το κέντρο της ζωής ήταν η Μεσόγειος και αυτή τη γνώριζαν καλά.

Στη «*Φυσική Ιστορία*» του **Πλίνιου του Πρεσβύτερου**, έργο του 1ου μ.Χ. αιώνα, η Ευρώπη εμφανίζεται ως η ελκυστικότερη από όλες τις ηπείρους, η μητέρα γη του λαού που κατέκτησε την οικουμένη (των Ρωμαίων) και καταλαμβάνει περίπου το μισό του τότε γνωστού κόσμου. Αλλά οι πληροφορίες που δίνει ο Πλίνιος σε γεωγραφικό επίπεδο αποτελούν οπισθοδρόμηση σε σχέση με τις μελέτες των Ελλήνων γεωγράφων. Η γεωγραφία δεν είχε γίνει ακόμη εργαλείο. Ήταν ένας καθρέφτης.

4. Η Ευρώπη στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες

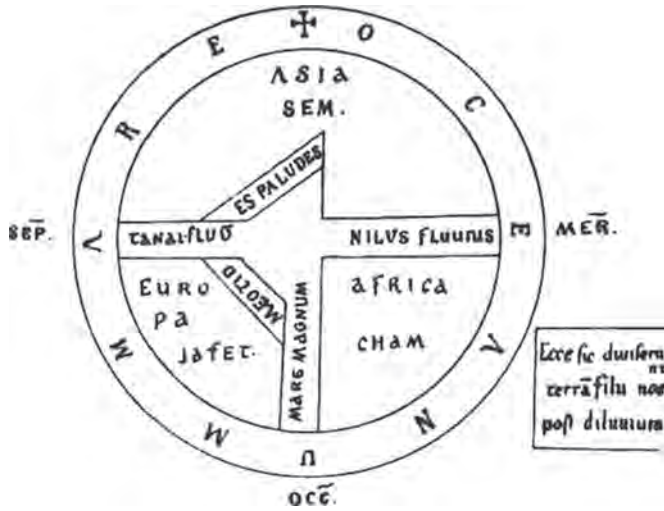
Αν και η έννοια *Ευρώπη* αναδύθηκε από τη μυθολογία της Αρχαιότητας, δεν έγινε βασικό στοιχείο της ταυτότητας ούτε των Ελλήνων ούτε των Ρωμαίων. Αντίθετα, συνδέθηκε στενότερα με το Χριστιανισμό και σταδιακά εξελίχθηκε στην έννοια της χριστιανικής Ευρώπης. Ας παρακολουθήσουμε πώς πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία μέσα από την παράδοση του γραπτού λόγου.

Στην *Παλαιά Διαθήκη* η έννοια *Ευρώπη* δεν υπάρχει. Ωστόσο, ο τριμερής διαχωρισμός του κόσμου, που εντοπίζεται και στην αρχαιοελληνική παράδοση, εμφανίζεται και στο πρώτο βιβλίο της *Γενέσεως*. Μετά τον Κατακλυσμό, οι τρεις γιοι του Νώε, *Σημ*, *Χαμ* και *Ιάφεθ*, κατοικούν ο καθένας με το γένος του σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου.

Οι περιοχές αυτές προσδιορίζονται στο έργο του εκλατινισμένου Εβραίου λόγιου **Φλάβιου Ιώσηπου** (37-; 100 μ.Χ.). Το γένος του Ιάφεθ (το όνομα σημαίνει επέκταση, εξάπλωση) εποίκισε τα όρη της Μικράς Ασίας και επεκτάθηκε βόρεια ως τον ποταμό Δον και δυτικά στην Ευρώπη, ως το Κάδιξ. Η Αφρική κατακτήθηκε από το γένος του Χαμ (του καταραμένου από τον πατέρα του) ενώ η Ασία, από τον Ευφράτη ως τον Ινδικό Ωκεανό, από το γένος του Σημ,

«Τα παιδιά του Νώε που βγήκαν από την Κιβωτό ήταν ο Σημ, ο Χαμ, και ο Ιάφεθ [...] απ' αυτούς γεννήθηκαν και πληθύνθηκαν οι άνθρωποι και σκόρπισαν σ' όλη τη γη. Ο Νώε έγινε γεωργός και φύτεψε αμπέλι. Μεθυσμένος καθώς ήταν από το κρασί του αμπελώνα του, γυμνώθηκε στο σπίτι του, χωρίς να το καταλάβει. Ο Χαμ, που είδε τον πατέρα του γυμνό, το μετέδωσε στ' αδέρφια του. Ο Σημ όμως και ο Ιάφεθ πήραν το ένδυμα του πατέρα τους και, χωρίς να κοιτάζουν προς αυτόν, του το φόρεσαν. Όταν συνήλθε ο Νώε κι έμαθε την πράξη του Χαμ, είπε: καταραμένος θα είναι ο Χαμ και οι απόγονοί του. Υπηρέτης και δούλος θα είναι στ' αδέρφια του».

Γένεσις, κεφ. Θ', 18-25

Η πληροφορία μετασχηματίζεται

«Τα τρία παιδιά του Νώε ο Σημ, ο Ιάφεθ και ο Χαμ, που ήταν εκατό ετών όταν έγινε ο κατακλυσμός, ήταν οι πρώτοι που κατέβηκαν από τα βουνά κι εγκαταστάθηκαν στα πεδινά

Τα επτά παιδιά του Ιάφεθ από τα όρη Ταύρο και Άμανο, χώρο αρχικής εγκατάστασης, προχώρησαν στην Ασία ως τον ποταμό Τάναϊ και στην Ευρώπη ως τα Γάδαιρα, καταλαμβάνοντας τις περιοχές που έβρισκαν».

Φλάβιος Ιώσηπος, Ιουδαϊκή Αρχαιολογία, I, 109 - 122

Στον χάρτη αποτυπώνεται ο χωρισμός της γης κατά τη βιβλική παράδοση. Απεικονίζονται οι ποταμοί Δον και Νείλος και η Αζοφική θάλασσα. Οι τρεις ήπειροι περιβάλλονται από τον Ωκεανό.

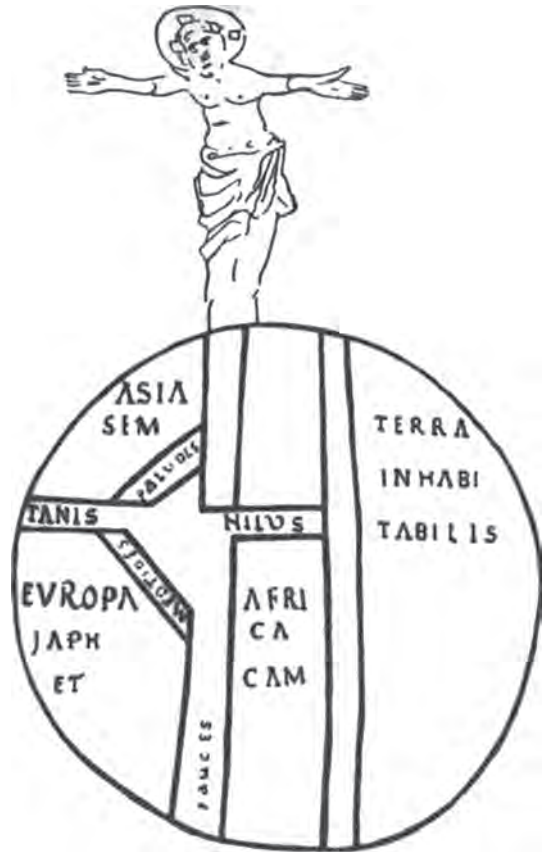
Κώδικας Ισιδώρου 236, Ελβετία, 10ος αιώνας μ.Χ.

του προγόνου των Ιουδαίων. Το έργο του Ιώσηπου αφηγείται την ιστορία του ιουδαϊκού λαού. Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποκαταστήσει το κύρος των Ιουδαίων σ' έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η ελληνική διανόηση και η στρατιωτική ισχύς της Ρώμης.

Η αφήγηση του Ιώσηπου μεταφράστηκε από τα ελληνικά στα λατινικά και ενσωματώθηκε αυτούσια στη χριστιανική πατερική παράδοση από τον **Άγιο Ιερώνυμο** (348 - 420 μ.Χ.). Ο Ιερώνυμος εντόπισε τις καταβολές των χριστιανών στο γένος του Ιάφεθ, του ισχυρού γιου, και χρησιμοποίησε το βιβλίο της Γενέσεως για να νομιμοποιήσει την υπερίσχυση των χριστιανών απέναντι στους Ιουδαίους. Παράξενη θεωρία. Όχι όμως για τους χριστιανούς της εποχής εκείνης. Γιατί τότε δικαιολογούσαν σχεδόν καθετί με κριτήριο την παλαιότητά του.

Μετά την κατάκτηση της Ρώμης από τους Γότθους (410 μ.Χ.), πολλοί κατηγορούσαν τους χριστιανούς ως υπαίτιους της παρακμής και της απώλειας του Ρωμαϊκού μεγαλείου. Ο **Ιερός Αυγουστίνος** (354-430 μ.Χ.) ανέλαβε να τους απαντήσει. Στο έργο του «*Πολιτεία του Θεού*» υπερασπίζεται τη χριστιανική θρησκεία και τη χριστιανική κοινότητα. Ο Αυγουστίνος επαναλαμβάνει την αλληγορική ερμηνεία της Βίβλου και παρουσιάζει τους χριστιανούς ως το γένος του Ιάφεθ, προορισμένο να εξαπλωθεί και να κυριεύσει τον κόσμο. Με τους χριστιανούς συνδέεται κυρίως η Ευρώπη.

Ο Παύλος Ορόσιος (4ος-5ος αι. μ.Χ.), ένας νεαρός κληρικός από την Ισπανία, εντυπωσιασμένος από το έργο του Αυγουστίνου, ανέλαβε να το συνεχίσει και να το ολοκληρώσει. Στο έργο του «*Ιστορία εναντίον των Παγανιστών*», αποπειράθηκε να κάνει μια σύνθεση της παγκόσμιας ιστορίας της εποχής του. Στη δική του εκδοχή της χριστιανικής ιστορίας του κόσμου χρησιμοποιείται και πάλι η τριμερής διάκριση της γης σε Ασία, Αφρική και Ευρώπη. Ο κόσμος της Χριστιανοσύνης περιβάλλει τη Μεσόγειο. Ο Ορόσιος την ονομάζει με το λατινικό όρο *mare nostrum* (η θάλασσά μας). Κατά τη ρωμαϊκή συνήθεια, ο Ορόσιος θεωρεί το Δούναβη, το Ρήνο και τη Μαύρη Θάλασσα ως τα σύνορα που χωρίζουν την Ευρώπη από τις χώρες των «βαρβάρων». Αυτά τα χρόνια η λέξη «βάρβαρος» αποκτά δύο σημασίες. Πότε αναφέρεται στα μη χριστιανικά φύλα (χριστιανοί-βάρβαροι) και πότε αντιδιαστέλλει τα εκχριστιανισμένα γερμανικά φύλα στους παλιούς κατοίκους της ρωμαϊκής επικράτειας (χριστιανοί βάρβαροι-Ρωμαίοι).

Πρόκειται για τον παλαιότερο γνωστό χάρτη του κόσμου. Ο κόσμος είναι χωρισμένος σύμφωνα με τη βιβλική παράδοση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια περιοχή στο δεξιό μέρος του χάρτη που παρουσιάζεται ακατοίκητη.

Κώδικας Ισιδώρου 237, Ελβετία, 7ος αιώνας μ.Χ.

Βρισκόμαστε ακόμη στην ύστερη Αρχαιότητα. Σε μια εποχή δηλαδή που στη Δύση επικρατεί ακόμη χάος και οι μόνοι πυρήνες πολιτισμένης ζωής βρίσκονται γύρω από την Εκκλησία. Τα φώτα της αρχαιότητας έχουν σβήσει και διατηρούνται πού και πού κάποιοι λύχνοι μελέτης της παλιάς ελληνορωμαϊκής γραμματείας. Στην Ανατολή βέβαια η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης παραμένει ισχυρή, παρά τις επιθέσεις που δέχεται από τους Πέρσες και τους Άραβες, καθώς και από επιδρομείς από τα βόρεια. Τα σημαντικά όμως στοι-

Στη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι μοναχοί τόσο της ανατολικής όσο και της δυτικής Εκκλησίας έπρεπε να ξέρουν να διαβάζουν για να μπορούν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Στις βιβλιοθήκες των μονών μία από τις ασχολίες τους ήταν η αντιγραφή κλασικών έργων της αρχαίας γραμματείας. Πολλά από αυτά τα έργα σώθηκαν χάρη στις αντιγραφές των μοναχών

χεία αυτής της περιόδου είναι δύο. Πρώτο, η αραβική εξάπλωση στις νότιες ακτές της Μεσογείου και ο εκχριστιανισμός των γερμανικών φύλων διασπών το μεσογειακό κόσμο, που ως τότε αποτελούσε μια πολιτισμική ενότητα. Το αποτέλεσμα ήταν να μεταφερθεί το κέντρο βάρους των ευρωπαϊκών κοινωνιών από τα μεσογειακά παράλια προς το εσωτερικό της ηπείρου. Δεύτερο στοιχείο είναι η διαφοροποίηση ανάμεσα στην Ανατολή, δηλαδή τη βυζαντινή επικράτεια και τις χώρες της επιρροής της στην ανατολική Ευρώπη, και στη Δύση. Αν οι πολιτισμοί της αρχαιότητας αναπτύσσονται γύρω από τη Μεσόγειο, η Ευρώπη ως ήπειρος με ιδιαίτερο πολιτικό και πολιτισμικό βάρος αναδύεται κατά το Μεσαίωνα. Αλλά βαδίζει σε δυο διαφορετικές και αποκλίνουσες διαδρομές. Σχηματίζεται η **Ανατολή** και η **Δύση**.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Προσπαθήστε να βρείτε τις ερμηνείες που έχουν δοθεί για την (ετυμολογική) προέλευση και τη σημασία της λέξης *Ευρώπη*. Αναζητήστε, επίσης, τις υποδηλώσεις του μύθου και τον τρόπο που αποτυπώθηκε αυτός με τη γραφίδα και το χρωστήρα.

2. Ποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ως προς το περιεχόμενο του όρου *Ευρώπη* έως τον 4ο αι. π.Χ. και ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν στη σταδιακή διάκριση της *Ευρώπης* από την *Ασία*;

3. Πώς πραγματοποιήθηκε η σύνδεση της *Ευρώπης* με το *Χριστιανισμό* από τον 1ο αι. μ.Χ. ως τον 5ο αι. μ.Χ. μέσα από το γραπτό λόγο;

4. Τόσο οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι όσο και διανοούμενοι του 19ου αιώνα απέδωσαν την πολιτισμική ιδιαιτερότητα και τη μορφή οργάνωσης μιας κοινωνίας στο φυσικό περιβάλλον και το κλίμα. Η αντίληψη αυτή ονομάζεται *γεωγραφ* — — — — — *κρατία* (= ντετερμινισμός).

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Ευρώπη του Μεσαίωνα

1. Η δυτική Ευρώπη

Η ουσιαστικότερη σύνδεση της Ευρώπης με τον κόσμο της χριστιανοσύνης αρχίζει να διαφαίνεται τον 8ο αιώνα με τις κατακτήσεις των Αράβων. Η Ευρώπη διαχωρίζεται σε σχέση με τον «άλλο», που εκπροσωπεί τη διαφορά αλλά και την απειλή. Σ' ένα χρονικό του 8ου αιώνα μ.Χ., ο **Κάρολος Μαρτέλος** (715-741 μ.Χ) αναφέρεται ως ο επικεφαλής των *euuropeenses*, που πολεμούν εναντίον των Αράβων. Ο όρος, αν και δεν επανεμφανίζεται παρά μόνον μετά μεγάλο χρονικό διάστημα, είναι αξιοσημείωτος, γιατί συνδέει την κοινή ταυτότητα των κατοίκων της Ευρώπης με μια εξωτερική απειλή.

Η αυτοκρατορία του **Καρλομάγνου** (768-814 μ.Χ.) ενίσχυσε αυτή την αίσθηση. Όταν ο Καρλομάγνος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας με τις ευλογίες του πάπα τα Χριστούγεννα του έτους 800 μ.Χ., θεωρήθηκε σε μεγάλο βαθμό ως διάδοχος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και προβλήθηκε ως ο ηγέτης που αποκατέστησε το *imperium romanum*. Ποιήματα της εποχής αναφέρονται στον

Καρπάσιο, Πορτρέτο ενός ιππότη, 1510, Λουγκάνο, Συλλογή Τύσσεν.

Η διανομή της αυτοκρατορίας του Καρόλου.

Καρλομάγνο με τις ονομασίες *rex*, *pater Europae* (βασιλιάς, πατέρας της Ευρώπης) και εξάιρουν την αυτοκρατορική εξουσία του .

Κεντρικό ρόλο στην εδραίωση της έννοιας της «Ευρώπης» από τις αρχές του 7ου αιώνα παίζει η παπική Ρώμη. Ο κάτοχος της έδρας του Αγίου Πέτρου παρουσιάζεται ως η κεφαλή της οικογένειας των ευρωπαϊκών Εκκλησιών. Παρά τις διακυμάνσεις της παπικής ισχύος, η Ρώμη προωθεί συστηματικά την εικόνα του πανευρωπαϊκού κέντρου, μιας επικράτειας που ξεπερνούσε κατά πολύ τις αντίστοιχες των κοσμικών ηγεμόνων, που συνεκτικά χαρακτηριστικά της ήταν ο καθολικισμός και τα λατινικά ως *lingua franca* (κοινή γλώσσα).

Μετά τη διάλυση της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, ο όρος Ευρώπη δε χρησιμοποιείται πολύ συχνά. Επανέρχεται όμως, όταν εμφανίζεται και πάλι κίνδυνος για τη χριστιανοσύνη κατά την περίοδο των Σταυροφοριών. Το 1095 ο πάπας Ουρβανός II αναλαμβάνει μια εκστρατεία για την προστασία των χριστιανών. Δεν έχουμε άμεσες και σύγχρονες μαρτυρίες της επιχειρηματολογίας του. Σε μεταγενέστερες εμφανίζεται να υποστηρίζει ότι η Ασία και η Αφρική έχουν κυριαρχηθεί από την παρουσία των απίστων και ότι μόνο η Ευρώπη (ή μάλλον ένα τμήμα της)

ανήκει στο χριστιανικό κόσμο.

Η επισήμανση μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας, απόρροια της διαρκούς ειρήνης που είχε εδραιώσει στη μεγάλη επικράτειά του ο Καρλομάγνος, πρωτοεμφανίστηκε στους κύκλους των λογίων της Δύσης. Προβλήθηκε εντονότερα, όταν οι ανίσχυροι επίγονοι του Φράγκου μονάρχη στάθηκαν ανίκανοι να αναχαιτίσουν τις καταστροφικές επιδρομές των

Βίκινγκς. Οι επιδρομές Βίκινγκς αντιμετωπίστηκαν ως βάρβαροι, ως απειλή δηλαδή για τον πολιτισμό και τις αξίες της τότε ευρωπαϊκής κοινωνίας. Σημαντικό στοιχείο της διαφοροποίησής τους από τους Ευρωπαίους –πέρα από το ότι προέρχονταν από τον «αχαρτογράφητο» Βορρά– συνιστούσε το γεγονός ότι δεν ήταν χριστιανοί. Η εξωευρωπαϊκή απειλή προσέλαβε νέα διάσταση με τις επιδρομές των **Μαγυάρων**, νομάδων από τις ευρωασιατικές στέπες, λίγο πριν από το τέλος της πρώτης χιλιετίας. Ο **Λιουτπράνδος** της Κρεμόνας έγραψε ένα χρονικό των μαγυάρικων επιδρομών, το οποίο αποτελούσε ένα είδος ιστορίας της Ευρώπης. Στο συγγραφέα αυτόν θα επανέλθουμε.

Εδώ όμως πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν ήταν μόνο οι εξωευρωπαϊκές απειλές που ενίσχυσαν την αντίληψη ότι η Ευρώπη αποτελεί μια οντότητα, παρά τις επιμέρους διαφορές από περιοχή σε περιοχή. Η Εκκλησία δημιούργησε ένα δίκτυο από επισκοπές και μοναστήρια, που κάλυψαν την Ευρώπη από την Ιρλανδία ως τη Μοραβία και από τη Γερμανία ως τη Σικελία. Ανάμεσα στα εκκλησιαστικά κέντρα πηγαινοερχόταν ένα πλήθος μοναχών, συχνά από τη μια άκρη της Ευρώπης στην άλλη, που μιλούσε μια κοινή γλώσσα και μετέφερε ένα λίγο-πολύ ενιαίο πολιτισμό. Αναπτύχθηκαν κέντρα μελέτης σε πόλεις, όπως η Κρακοβία (Πολωνία), το Παρίσι, η Παβία, η Μπολόνια, το Ααχεν, στις οποίες ο *σχολαστικισμός* έγινε ένα ενιαίο σύστημα μαθήσεων. Αρχισε δηλαδή σιγά-σιγά να αναπτύσσεται ένας κόσμος μάθησης, ο οποίος περιέκλειε όλες τις γνώσεις και τις ηθικές αξίες του Μεσαίωνα. Η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη αλλά και η μεσαιω-

Η σοβαρή και μεγαλόπρεπη μορφή του πάπα υποδηλώνει την εξουσία του. *Ραφαήλ, Πορτρέτο του Λέοντα Ι', Φλωρεντία, Πινακοθήκη Ουφίτσι.*

τολικού Ρωμαϊκού κράτους. Οι Δυτικοί τους αποκαλούσαν *Greci* (Γραικούς). Οι ίδιοι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους *Ρωμαίους* και τους Δυτικούς *Λατίνους* και *Φράγκους*. Μάταιο είναι να συζητήσουμε αν οι όροι αυτοί ήταν ακριβείς. Η ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε εξελληνιστεί, και η λατινική γλώσσα, κοινό κτήμα ως τα χρόνια του Ιουστινιανού, περιορίστηκε στη Δύση. Όλο και λιγότεροι γνώριζαν και τις δύο γλώσσες. Η κοινή ελληνολατινική παράδοση διατηρήθηκε στη Σικελία και τη Νάπολη, αλλά και αυτές εκλατινίστηκαν με το πέρασμα των αιώνων. Η αδυναμία συνεννόησης, οι διαφορετικές εμπειρίες αλλά και οι θρησκευτικές διαφορές βάθυναν το χάσμα. Η εικονομαχία στην Ανατολή και η εικονολατρεία στη Δύση ήταν ένας ακόμη παράγοντας αποξένωσης. Ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας, όπως και άλλοι Δυτικοί, θεωρούσε την

νική εικονογράφηση των εκκλησιών δείχνουν αυτό που οι σύγχρονοι ιστορικοί αποκαλούν «νοητικές αναπαραστάσεις» του μεσαιωνικού ανθρώπου.

Σ' αυτό το νοητό κόσμο άρχισαν να παίρνουν μέρος νέοι λαοί, που διαμορφώνονταν αυτά τα χρόνια. Οι Άγγλοι, οι Ιρλανδοί και οι Σκώτοι, οι Γερμανοί, οι Γάλλοι, οι κάτοικοι της Ιβηρικής χερσονήσου, οι Πολωνοί, οι Βοημοί και οι Μοραβοί. Αλλά στο σχήμα που είχαν στο μυαλό τους οι άνθρωποι για την Ευρώπη άλλοι εισέρχονταν και άλλοι απωθούνταν.

2. Το Βυζάντιο

Εκείνοι που απωθούνταν από τους Δυτικούς ήταν οι κάτοικοι του ανα-

Ανατολή ως χώρα των αιρέσεων. Αντίστοιχα αισθήματα, βέβαια, έτρεφαν και οι Βυζαντινοί για τους Λατίνους.

Χαρακτηριστική αυτής της αμοιβαίας αντιπάθειας είναι η περιγραφή του Λιουτπράνδου της Κρεμόνας, που τον συναντήσαμε ήδη. Επιστρέφοντας στη Δύση, ύστερα από μια επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, κατηγορήσε τον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς των Βυζαντινών ως ανάρμοστο στα ήθη του δυτικού ανθρώπου. Οι γεμάτες εμπάθεια παρατηρήσεις του για την αυτοκρατορική αυλή και την κοινωνία της Κωνσταντινούπολης φανερώνουν ένα κλίμα εντεινόμενου ανταγωνισμού ανάμεσα στις τέως δυτικές κτήσεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Το *Σχίσμα των Εκκλησιών* (1054 μ.Χ.) συντάραξε τις συνειδήσεις, γιατί αποτελούσε μια οριστική και επίσημη διάσπαση της Χριστιανοσύνης. Όξυνε τα αντιβυζαντινά πάθη στη Δύση. Λίγο πριν αρχίσει η Β΄ Σταυροφορία, ένας Γάλλος επίσκοπος παρότρυνε το βασιλιά της Γαλλίας να διακηρύξει ότι οι Βυζαντινοί ήταν μόνο στο όνομα χριστιανοί. Συνεπώς οι Δυτικοί όφειλαν να τους αντιμετωπίσουν –και να τους τιμωρήσουν– ως αλλόθρησκους.

Απέναντι στο Βυζάντιο οι Δυτικοί έτρεφαν ένα ιδιόμορφο αίσθημα κατωτερότητας. Η πολυτέλεια της αυτοκρατορικής αυλής, το μέγεθος και ο πλούτος της Κωνσταντινούπολης, της μεγαλύτερης πόλης στον τότε γνωστό κόσμο, όξυναν τη φαντασία και το φθόνο των Σταυροφόρων. Αυτοί με τη σειρά τους προκαλούσαν αισθήματα αποτροπιασμού και απέχθειας στους Βυζαντινούς. Η *Άννα Κομνηνή*, κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου, τους περιγράφει ως αλαζόνες, βάρβαρους, άπληστους και αιμοχαρείς. Τα αισθήματα αποξένωσης των Δυτικών απέναντι στους Βυζαντινούς συνεχίστηκαν ως τη δύση του Μεσαίωνα. Ο Δάντης, στη *Θεία Κωμωδία*, αφού τοποθετεί τον Οδυσσέα και το Διομήδη στην κόλαση, γράφει ότι οι Έλληνες (Greci) χαρακτηρίζονται από απιστία (perfidia) και πονηριά.

Σημείο καμπής στις σχέσεις Βυζαντίου και Δύσης ήταν οι Σταυροφορίες. Η σχέση του

Από την εμπειρία στην αναπαράσταση

«Οι Κέλτες κόμητες, εξάλλου, εκ φύσεως αναισχυντοί και θρασεείς αλλά και εκ φύσεως φιλοχρήματοι...»

«Αυτοί (οι Νορμάνοι) χωρίστηκαν από το υπόλοιπο στράτευμα κι άρχισαν να λεηλατούν τα μέρη της Νίκαιας συμπεριφερόμενοι σε όλους με τη μεγαλύτερη ωμότητα. Έπαιρναν τα βρέφη και τα ακρωτήρια και τα σούβλιζαν και τα ΄ψηναν στη φωτιά και στους μεγαλύτερους επέβαλλαν κάθε είδος βασανιστηρίου».

«Αλλά ο βάρβαρος Λατίνος μπορεί, την ίδια στιγμή που τελεί τα άγια μυστήρια, να σφίγγει την ασπίδα στο αριστερό του χέρι και ν' αδράχνει με το δεξί το δόρυ· να μεταλαμβάνει του σώματος και του αίματος του Κυρίου και συγχρόνως να γίνεται θεατής αιματοχυσίας κι ο ίδιος να αποβαίνει «αιμάτων ανήρ» κατά τον ψαλμό του Δαβίδ. Έτσι είναι το γένος αυτό των βαρβάρων».

Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς ΙΔ΄, ΙV, 5-Ι΄, VI, 1-Ι΄, VIII, 8, τ. Β΄ μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Εκδ. «Άγρα», Αθήνα

Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους σε μικρογραφία γαλλικού χειρογράφου του 15ου αιώνα, Παρίσι, Βιβλιοθήκη του Ναυστάθμου.

Βυζαντίου με τους Δυτικούς, και στη συνέχεια των Ορθοδόξων με τους Καθολικούς, στιγματίστηκε ανεξίτηλα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204 μ.Χ.). Οι πρωτοφανείς σφαγές και λεηλασίες των Σταυροφόρων έκαναν το βυζαντινό χρονικογράφο *Χωνιάτη* να παρατηρήσει ότι «ακόμα και οι Σαρακηνοί είναι καλοί και συμπονετικοί, σε σύγκριση με αυτούς τους ανθρώπους που στον ώμο τους φέρουν το σταυρό του Χριστού».

Παρά την αμοιβαία έχθρα, οι επαφές μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης παρέμεναν πολυεπίπεδες. Στο οικονομικό επίπεδο, η Δύση βασιζόταν σε βυζαντινές εισαγωγές, για να ικανοποιήσει τη ζήτηση ιδίως στον τομέα ειδών πολυτελείας (όπως τα μεταξωτά), ενώ το βυζαντινό χρυσό νόμισμα αποτελούσε, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Γάλλου ιστορικού Ζακ λε Γκοφ, «το δολάριο του Μεσαίωνα». Στον πνευματικό τομέα, οι λόγιοι της λατινικής Χριστιανοσύνης αναγνώριζαν την ανωτερότητα της ελληνικής θεολογίας. Τέλος σ' ό,τι αφορά την τέχνη, οι Βυζαντινοί ζωγράφοι, που ταξίδεψαν στη Δύση, δημιούργησαν έργα τα οποία λειτουργούσαν ως πρότυπο στο ξεκίνημα της ευρωπαϊκής τέχνης. Ακόμη και στο θρησκευτικό πεδίο, καταβάλλονταν προσπάθειες να γεφυρωθεί το χάσμα, ιδιαίτερα από την πλευρά των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, από τα μέσα του 13ου αιώνα. Στη σύνοδο της Φλωρεντίας (1439 μ.Χ.) κηρύχτηκε η ένωση των δύο Εκκλησιών, αλλά οι ταπεινωτικοί όροι του πάπα απορρίφθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και η προσπάθεια απέτυχε. Οι ενωτικές προσπάθειες δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στα λαϊκά στρώματα και τον κλήρο, γιατί τα τραύματα των Σταυροφοριών ήταν ακόμη νοπιά.

Παρά την εχθρότητα, η Δύση πένθησε την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς. Η Κωνσταντινούπολη χαρακτηρίστηκε ως «ο δεύτερος οφθαλμός της Χριστιανοσύνης», «ο δεύτερος οφθαλμός της Ευρώπης» και

Η Βενετία, δυνατή και ακμαία πόλη της εποχής, αποτελούσε το ενδιάμεσο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Από τον 11ο αιώνα, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας είχε παραχωρήσει στην πόλη το προνόμιο του ελεύθερου εμπορίου με την Ανατολή και την απαλλαγή από φόρους και δασμούς. Μεταξωτά, μπαχαρικά, ασήμι και δούλοι, ξυλεία, δημητριακά και αλάτι μεταφέρονταν από την Ανατολή στις επικράτειες της Δύσης από τον ισχυρό εμπορικό στόλο της Βενετίας. Ο πλούτος της πόλης ισχυροποίησε την πολιτική της εξουσία στην ιταλική χερσόνησο. Στον πίνακα παρουσιάζεται η ισχυρή Βενετία του 15ου αιώνα. Παρατηρήστε τα σημάδια της οικονομικής και πολιτικής ακμής της πόλης. *Καρπάτσιο, Ο θρύλος της Αγίας Ούρσουλας: η άφιξη των πρεσβυτών, τέλη 15ου αιώνα μ.Χ., Βενετία, Πινακοθήκες της Ακαδημίας, (λεπτομέρεια).*

ως «το προπύργιο της ελευθερίας της Ευρώπης».

Ας σχολιάσουμε εδώ όσα διαβάζουμε.

Στις σχέσεις ανάμεσα στους δύο κόσμους, λίγο πριν από την Άλωση, θα πρέπει να διακρίνουμε δύο επίπεδα. Την εχθρότητα που υπήρχε στα λαϊκά στρώματα και σ' ένα μέρος του κλήρου δεν τη συμμερίζονταν όλοι. Κυρίως ένα μέρος των λογίων και της αριστοκρατίας αλλά και ιεράρχες έβλεπαν θετικά τις σχέσεις με τη Δύση. Άλλωστε είχε αρχίσει να πνέει ένας νέος άνεμος, ο οποίος δεν έδινε τόση σημασία στα θρησκευτικά ζητήματα. Ήταν ο άνεμος της Αναγέννησης και της επιστροφής στη μελέτη των αρχαίας γραμματείας. Ο άνεμος αυτός έπνεε και στην Ιταλία και τις ελληνικές χώρες και έφερνε τους λογίους πιο κοντά. Στη Φλωρεντία, την Πάδοβα, τη Βενετία και τη Ρώμη οι Έλληνες λόγιοι που ταξίδευαν για διπλωματικές, κυρίως, υποθέσεις έβρισκαν ένα ακροατήριο πρόθυμο να τους ακούσει και να τους ανταμείψει. Αλλά γι' αυτούς θα μιλήσουμε και πιο κάτω.

Στην ιταλική Σιέννα είναι ιδιαίτερα ζωντανή η σχέση με το Βυζάντιο. Στις δύο εικόνες φαίνεται η έντονη επίδραση της βυζαντινής τέχνης. Παρατηρήστε τις ομοιότητες και τις διαφορές των δύο έργων με το ίδιο θέμα. Η Παναγία και το Βρέφος. *Αριστερά: Βυζαντινή εικόνα από τη Σιέννα. (13ος αιώνας μ.Χ) Δεξιά: Εικόνα της Σιέννας (14ος αιώνας μ.Χ)*

Το 18ο αιώνα η Δύση σχημάτισε αρνητική εικόνα για το Βυζάντιο. Ο Διαφωτισμός υποτιμούσε το Μεσαίωνα, ως εποχή αμάθειας και προλήψεων. Από την υποτίμηση αυτή δεν εξαιρούνταν το Βυζάντιο. Ο Γίββων το αντιμετώπιζε ως την περίοδο της παρακμής της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στα μεταγενέστερα χρόνια όμως, και ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, οι γνώσεις για το Βυζάντιο έγιναν περισσότερες και ακριβέστερες. Έτσι επανεκτιμήθηκε η συμβολή του στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, που θεωρείται διπλή. Πρώτο, αναγνωρίζεται ότι διαφύλαξε την κληρονομιά της αρχαιότητας, που αξιοποιήθηκε αργότερα από τους λογίους της Αναγέννησης και τους Διαφωτιστές. Δεύτερο, αναγνωρίζεται ο ρόλος του ως φρουρού απέναντι στους επιδρομείς που απειλούσαν να μετατρέψουν την Ευρώπη σε μια μισοκατεστραμμένη περιφέρεια της Ασίας.

Όμως, η αναφορά σε αυτά και μόνο τα ζητήματα αποσυνδέει την Ευρώπη από το ανατολικό και σλαβόφωνο μέρος της και τα Βαλκάνια. Παραγνωρίζουμε έτσι το γεγονός ότι οι λαοί που κατοικούν σ' αυτή την εκτεταμένη περιοχή δέχτηκαν την ισχυρή πολιτισμική επιρροή του Βυζαντίου και διαμορφώθηκαν μέσα από αυτή. Βέβαια, το Βυζάντιο δε χαρακτήριζε τον εαυτό του ως ευρωπαϊκή δύναμη. Απλωνόταν εξίσου στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, όπου βρίσκονταν πολλές από τις πλέον ακμάζουσες περιοχές του. Το Βυζάντιο θεωρούσε τον εαυτό του ως οικουμενική δύναμη. Ακόμη και μετά το Σχίσμα με τη Δύση,

πολλά γειτονικά κράτη θεωρούσαν το Βυζάντιο ως πρωτεύουσα μιας «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας», η οποία περιλάμβανε μια μεγάλη περιοχή από την Αδριατική ως τη Ρωσία και από κει ως τη Γεωργία και την Αρμενία.

3. Οι Σαρακηνοί: επίσημη εχθρότητα και κρυφή συνεργασία

Η αραβική εξάπλωση στη βόρεια Αφρική, στις αρχές του Μεσαίωνα, θεωρήθηκε από το Βέλγο ιστορικό *Ανρύ Πιρέν* ως ο αποφασιστικότερος παράγοντας για τη δημιουργία της Ευρώπης. Διαλύοντας την ενότητα του πολιτισμού γύρω από τη Μεσόγειο, που είχε επιτύχει η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, απομάκρυνε τη βόρεια (την ευρωπαϊκή) από τη νότια (την αφρικανική) ακτή της. Με τον τρόπο αυτό, συνεχίζει ο ιστορικός, το κέντρο βάρους της Ευρώπης μετατέθηκε στο βορρά και η Ευρώπη έγινε το κέντρο του μεσαιωνικού πολιτισμού. Ένας άλλος ιστορικός όμως, ο *Φερνάντ Μπρωντέλ*, στο μνημειώδες έργο του «*Μεσόγειος*», υποστήριξε τη γεωφυσική, οικονομική και επικοινωνιακή ενότητα της Μεσογείου, η οποία ενσωμάτωσε έτσι Άραβες και Μουσουλμάνους σε μια ιστορία: τη μεσογειακή. Και οι δυο απόψεις είναι βάσιμες.

Και πριν από τις Σταυροφορίες, ο κόσμος της Χριστιανοσύνης και του *Ισλάμ* βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαράθεση. Οι *Σαρακηνοί* θεωρούνταν άπιστοι, υπηρέτες του Σατανά, ενώ ο Μωάμεθ εμφανιζόταν σαν τέρας, υπηρέτης και

Βαν Άνκ, Δίκαιοι κριτές και ιππότες του Χριστού, 1432, Γάνδη.

προάγγελος του Αντίχριστου. Τέτοιες αντιλήψεις πυροδοτούσαν το μίσος των Σταυροφόρων. Πριν από τον 11ο αιώνα, κάποιες ψύχραιμες φωνές στη Δύση ξεχώριζαν τους Μουσουλμάνους από τον κόσμο των ειδωλολατρών, ενώ τα περισσότερα προσκυνήματα στους κατεχόμενους Αγίους Τόπους διεξάγονταν ειρηνικά. Η προπαγάνδισή του σταυροφορικού κινήματος στις τάξεις της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας κατέστησε την ολοκληρωτική εξόντωση του άπιστου εχθρού ύψιστη αποστολή των ιπποτών της Δύσης.

Όπως στην περίπτωση του Βυζαντίου, έτσι και με το Ισλάμ, η αντιπαράθεση δεν εμπόδισε ολοκληρωτικά την εμπορική και πνευματική επικοινωνία των δύο κόσμων. Η παπική εξουσία προσπάθησε να απαγορεύσει τις εμπορικές συναλλαγές με τους άπιστους. Ωστόσο, το εκτεταμένο λαθρεμπόριο, ιδιαίτερα σε είδη στρατηγικής σημασίας, όπως οπλισμός και άλογα, υπονόμεινε αυτήν την απαγόρευση. Επιπλέον, το εμπόριο με την Ανατολή στήριζε οικονομικά το δυτικό μεσογειακό χώρο. Έτσι, οι πάπες αναγκάστηκαν να χαλαρώσουν κάπως τις απαγορεύσεις τους, κυρίως απέναντι στην εμπορική Δημοκρατία της Βενετίας. Από την άλλη, πολλοί χριστιανοί λόγιοι εκτίμησαν τον πλούτο του πολιτισμού και της σκέψης των Αράβων. Κατά την περίοδο που οι χριστιανοί προσπαθούσαν να επανακατακτήσουν τις αραβοκρατούμενες περιοχές της Ιβηρικής χερσονήσου, ήρθαν σε επαφή με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και την επιστήμη, όπως τους τις μετέδωσαν Αραβες μελετητές τους. Μεγάλη ήταν η επίδραση των Αράβων στη μεσαιωνική ιατρική. Χαρακτηριστικότερη έκφρασή της αποτελούσε η ιατρική σχολή του Σαλέρνο, στη νότια Ιταλία. Η σημαντικότερη συμβολή όμως των Αράβων ήταν η μετάδοση του *δεκαδικού συστήματος*. Το δεκαδικό σύστημα έγινε μια καθολική συμβολική γλώσσα, πάνω στην οποία βασίστηκαν οι υπολογισμοί και οι μετρήσεις.

Ας ανακεφαλαιώσουμε: η παρουσία του Ισλάμ και των Σελτζούκων Τούρκων στην Ανατολή έκανε τους Δυτικούς να συνειδητοποιήσουν την ενότητά τους. Σταδιακά, λατινική Χριστιανοσύνη και Δύση ενώθηκαν στη συνείδηση των ευρωπαϊκών πληθυσμών. Οι Ευρωπαίοι σχημάτισαν τη βεβαιότητα για την ανωτερότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού και εκφράστηκαν επιθετικά προς τις εξωευρωπαϊκές και μη χριστιανικές επικράτειες, ακόμα κι αν αυτές τους είχαν μεταγγίσει πολιτισμικό αίμα. Ωστόσο, ο όρος «Ευρώπη» παρέμενε σαφώς υποδεέστερος σε σχέση με τον όρο «Χριστιανοσύνη».

4. Χαρτογραφικές απεικονίσεις

Οι αρχαιότεροι γνωστοί χάρτες του κόσμου εντοπίζονται στα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Κανένας χάρτης του κόσμου από την κλασική αρχαιότητα δε διασώθηκε. Ο αρχαιότερος και πληρέστερος χάρτης του κόσμου είναι αυτός που

βασίζεται στα γραπτά του **Ισιδώρου**, επισκόπου της Σεβίλλης (7ος αι. μ.Χ.). Ο Ισιδώρος ακολουθεί πιστά τον τριμερή διαχωρισμό του Αυγουστίνου. Όσον αφορά την ονομασία των διαφόρων λαών, ο Ισιδώρος ακολουθεί τον Ιώσηπο Φλάβιο. Επειδή όμως είχαν επικρατήσει τα γερμανικά φύλα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και αρκετοί Γότθοι ηγεμόνες έμεναν προσηλωμένοι στο χριστιανισμό, ο Ισιδώρος αισθάνεται την ανάγκη να ενσωματώσει στην αφήγησή του τα άγνωστα στη Βίβλο γοτθικά φύλα. Καταφεύγει και πάλι στη βιβλική παράδοση (π.χ., οι πολεμοχαρείς Γότθοι προέρχονται από τον πολεμικό λαό των Μαγκκόγκ, γένους του Ιάφεθ). Οπου αδυνατεί να εντοπίσει στέρες ερμηνευτικά συγγένειες, συνδέει τους λαούς με γεωγραφικές περιοχές (Βάνδαλοι - ποταμός Βάνδαλος), με μυθικές φιγούρες ή με μορφολογικά χαρακτηριστικά (Λομβαρδοί - Λογκοβάρδοι, «μακρυγένηδες»).

Ο παλαιότερος γνωστός χάρτης της Ευρώπης εμφανίζεται σε χειρόγραφο των πρώτων χρόνων του 12ου αιώνα. Αναπαράγει το γνωστό τριμερή διαχωρισμό του κόσμου. Ο συντάκτης του **Λαμβέρτος** οριοθετεί με ακρίβεια την αυτοκρατορία του Καρλομάγνου (Ιταλία, Γαλλία, Φλάνδρια, Αλεμανία και Σαξονία) στο εσωτερικό της ευρύτερης Ευρώπης. Η Ευρώπη εκτείνεται από την Ισπανία και την Αγγλία ως τις ελληνικές χώρες. Παρά τις ανακρίβειές του, αποτελεί τον πρώτο αυτόνομο χάρτη της Ευρώπης με αναφορές στις πολιτικές της διαφοροποιήσεις. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν ταυτίζεται η Ευρώπη με τη Χριστιανοσύνη.

Ο χάρτης αυτός απεικονίζει την Ευρώπη. Αποτυπώνονται οι επικράτειες και αναγράφονται τα ονόματα των χωρών. *Liber Floridus, A. Derolez (εκδ.), Ghent, 1986, σ. 481*

5. Η ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία

Είδαμε ως τώρα ότι οι αναφορές στην Ευρώπη πυκνώνουν κατά το Μεσαίωνα και δημιουργείται η σύνδεση των εννοιών *Ευρώπη* και *Χριστιανισμός*. Διαφαίνονται έτσι τα πρώτα σημάδια μιας *ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας*, που αβέβαια ακόμη προσδιορίζεται με κριτήρια θρησκευτικά.

Βέβαια η πορεία αυτή συναντά πολλές δυσκολίες και ανακόπτεται εξαιτίας της βαθιάς κρίσης που μαστίζει τον ευρωπαϊκό χώρο από τα μέσα του 14ου αιώνα. Η αποσύνθεση της *Αγίας Ρωμαϊκής (Γερμανικής) Αυτοκρατορίας*, οι διενέξεις των πριγκίπων και των τοπικών ηγεμόνων, ο Εκατονταετής πόλεμος, οι εντάσεις στον παπικό θρόνο αλλά και οι κρίσεις της αγροτικής παραγωγής και οι θανατηφόρες επιδημίες αφήνουν βαθιά τα σημάδια τους στις κοινωνίες της εποχής και αναστέλλουν την πορεία μιας ευρωπαϊκής-χριστιανικής αυτοσυνειδησίας.

Η υποταγή του ανατολικού μεσογειακού χριστιανικού κόσμου στους Οθωμανούς δημιούργησε πνεύμα πανικού στη Δύση. Έτσι, το 15ο αιώνα, η δυτική Εκ-

Η απόλαυση θεωρείται αμαρτία για το μεσαιωνικό άνθρωπο. Στον πίνακα παρουσιάζονται με παραστατικό και σουρρεαλιστικό τρόπο τα δεινά, που έρχονται ως αποτέλεσμα από μια αχαλίνωτη ζωή. Μπορούμε να αποδώσουμε τη ζοφερή εικόνα των υλικών απολαύσεων στην καταπιεστική παρουσία της δυτικής θρησκευτικότητας. *Ιερώνυμος Μπος, Ο κήπος των απολαύσεων, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.*

κλησία αναλαμβάνει το ρόλο του υπερασπιστή της κοινότητας των χριστιανών. Ο πάπας Πίος ΙΙ (1458- 1464) οργανώνει Σταυροφορία για την προάσπιση της *Respublica Christiana* (Χριστιανικής Κοινοπολιτείας) απέναντι στην τουρκική απειλή. Σε πολλές μαρτυρίες της εποχής, ο Πάπας εμφανίζεται να χρησιμοποιεί τους όρους «Χριστιανική Κοινοπολιτεία» και «Ευρώπη» ως συνώνυμους. Ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον προσδιορισμό «ευρωπαίος» (*europaeus*) για να υποδηλώσει τον κάτοικο της Ευρώπης.

Η ταύτιση της Ευρώπης με τη Χριστιανοσύνη, στην πραγματικότητα ήταν ταύτιση με τη δυτική Χριστιανοσύνη. Γιατί στην Ανατολή, υπό τους Οθωμανούς, η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν ο κύριος φορέας παιδείας. Εξάλλου, ελληνορθόδοξοι ήταν οι πληθυσμοί που ζούσαν στις βενετοκρατούμενες περιοχές (Κύπρος, Κρήτη, Επτάνησα κλπ.). Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, ιδιαίτερα της Κρήτης, συμμετείχαν στη γενικότερη πνευματική κίνηση της Αναγέννησης. Το κρητικό θέατρο και η κρητική ζωγραφική αποτελούν τις εκφάνσεις της ελληνικής Αναγέννησης, και ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος αναδείχτηκε σ' έναν από τους μεγαλύτερους ζωγράφους της νεότερης εποχής.

Ας σχολιάσουμε αυτό το σημείο:

Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται συχνά την πραγματικότητα όχι όπως είναι, αλλά όπως νομίζουν ή φαντάζονται με την περιορισμένη εμπειρία τους πως εί-

Οι πίνακες του Ελ Γκρέκο χαρακτηρίζονται από μία μυστηριακή ατμόσφαιρα κι αποπνέουν ευσέβεια μ' ένα διαφορετικό τρόπο από αυτό που συνηθίζοταν στην εποχή του. Συγκρίνετε το έργο με άλλους πίνακες της ίδιας εποχής και παρατηρήστε τις διαφορές. *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (Ελ Γκρέκο), Η ανάσταση του Χριστού, 1600-1605, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.*

ναι. Στη συνέχεια αυτή η κατά φαντασία πραγματικότητα γίνεται τόσο ισχυρή, ώστε οι άνθρωποι δρουν με βάση αυτή. Έτσι συμβαίνει και με την ταύτιση Ευρώπης και δυτικής Χριστιανοσύνης. Ήταν μια ταύτιση στη φαντασία τους, η οποία στη συνέχεια δημιούργησε στερεότυπα που κράτησαν αιώνες, περιορίζοντας την ιδιότητα του Ευρωπαίου αποκλειστικά στους κατοίκους της δυτικής Ευρώπης.

Αυτό όμως που πρέπει να κρατήσουμε στο μυαλό μας για την περίοδο αυτή είναι το εξής: η παρουσία της τουρκικής απειλής δημιούργησε ένα βαθύ ρήγμα στην Ευρώπη και συσπείρωσε τους κατοίκους της δυτικής Ευρώπης γύρω από τις έννοιες (δυτική) Χριστιανοσύνη και Ευρώπη, οι οποίες στο μυαλό τους ταυτίστηκαν.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιοι είναι οι κυριότεροι σταθμοί της σύνδεσης της Ευρώπης με τη Δύση από τον 7ο αι. μ.Χ. ως τον 15ο αι. μ.Χ.;

2. Ποιοι ήταν οι κατά καιρούς «άλλοι» που συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας;

3. Πώς εκτιμάτε το γεγονός ότι, παρά την εχθρότητα μεταξύ της Δύσης, του Βυζαντίου και του Ισλάμ, υπήρχαν σχέσεις μεταξύ τους σε διάφορα επίπεδα;

4. Καταγράψτε όσες ξένες λέξεις γνωρίζετε που προέρχονται από την ελληνική λέξη Ευρώπη.

Κεφάλαιο Τρίτο: Οι Ευρωπαίοι της Αναγέννησης

1. Οι κλασικές κληρονομίες

Από το 15ο αιώνα, το κίνημα της **Αναγέννησης** ενίσχυσε τους δεσμούς αλληλεγγύης, την αίσθηση μιας κοινής πολιτισμικής ταυτότητας, που ένωνε τα ανώτερα ευρωπαϊκά κοινωνικά στρώματα. Οι γόννοι των ευπορότερων και μορφωμένων οικογενειών της Δύσης ανέτρεχαν σε μια κοινή πολιτισμική κληρονομιά, την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, με αποτέλεσμα την ολοένα συχνότερη χρήση της λέξης «*Ευρώπη*». Ωστόσο, αυτή η απόπειρα συγκρότησης μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας ήταν εν μέρει προβληματική, γιατί αρνιόταν το άμεσο ευρωπαϊκό παρελθόν, ανατρέχοντας στον αρχαίο κόσμο για να ανακαλύψει τα πρότυπά της. Ο «Ευρωπαίος» του 15ου αιώνα θα ήταν διαφορετικός από τον «Ευρωπαίο», όπως τον αντιλαμβάνοταν η παπική Ρώμη.

Η ουμανιστική σκέψη συνέβαλε με πολλούς τρόπους στη διαμόρφωση μια νέας αντίληψης για την Ευρώπη. Ο όρος «**ουμανισμός**» ή ανθρωπισμός, όπως και πολλοί άλλοι «-ισμοί», είναι δημιούργημα πολύ μεταγενέστερο από την εποχή εκείνη. Ανήκει στις θεωρητικές συζητήσεις του 19ου αιώνα. Προηγουμένως, χρησιμοποιούνταν οι έννοιες *humanitas* και *studia*

Ιταλοί ουμανιστές. Γκιρλαντάγιο, *Ο Ζαχαρίας στο Ναό*. Φλωρεντία.

humanitatis για να γίνει αναφορά σ' ένα είδος εκπαίδευσης που βασιζόταν στη μελέτη της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, στη λογική και τη ρητορική, σε όσα δηλαδή έως τότε θεωρούνταν ως τα υψηλότερα δημιουργήματα της ανθρώπινης σκέψης.

Η προτεραιότητα στη μελέτη του κλασικού πολιτισμού διαδόθηκε σταδιακά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες μετά το 15ο αιώνα, ανάμεσα βέβαια στις πιο

πλούσιες και ισχυρές κοινωνικές ομάδες. Η γνώση της λατινικής και της αρχαίας ελληνικής γλώσσας έγινε με τη σειρά της γνώρισμα κοινωνικής διάκρισης. Καθώς οι λίγοι σχετικά μορφωμένοι, παρά το γεγονός ότι ζούσαν μακριά ο ένας από τον άλλο, αναγνωρίζονταν μεταξύ τους, ανέπτυξαν μια αντίληψη ότι ανήκουν σε μια ενιαία κοινότητα, σε μια «Πολιτεία των Γραμμάτων» (*Respublica Litteraria*). Σε μια κοινότητα δηλαδή που διαφύλαττε, καλλιεργούσε και διέδιδε τα κλασικά γράμματα, αποβλέποντας στη δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου και ενός νέου τύπου πολιτισμού. Η αντίληψη αυτή αντικατέστησε την έννοια της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας», στην οποία οι άνθρωποι αλληλοαναγνωρίζονταν πρώτα-πρώτα ως χριστιανοί.

Ευλόγιο της εποχής που παρουσιάζει τη διδασκαλία ενός Ουμανιστή στην Πλατωνική Ακαδημία της Φλωρεντίας.

Βέβαια, δεν ήταν η πρώτη φορά που οι λόγιοι ασχολούνταν με τον κλασικό πολιτισμό. Στην αυλή του Καρλομάγνου, στα ιταλικά πανεπιστήμια του 12ου αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη της εποχής του πατριάρχη Φωτίου και αργότερα των Παλαιολόγων, είχε προϋπάρξει αναβίωση της μελέτης της κλασικής γραμματείας. Το καινούργιο που έφερε η Αναγέννηση ήταν η χρήση αυτού του πολιτισμού. Οι λόγιοι της προσπαθούσαν, μέσω της μελέτης των κλασικών γραμμάτων, να διαμορφώσουν το *Νέο Άνθρωπο*, μια καινούργια προσωπικότητα. Αυτή η προσωπικότητα θα έπρεπε πρώτα απ' όλα να είναι ανεξάρτητη και αυτόνομη, να σκέπτε-

ται δηλαδή η ίδια για τον εαυτό της και να καθορίζει μόνη της τη συμπεριφορά της. Να είναι φορέας κριτικού πνεύματος και να κρίνει αυτόβουλα τον εαυτό της και τον κόσμο γύρω της.

Αυτά μας φαίνονται φυσικά και αυτονόητα σήμερα. Δεν ήταν όμως έτσι τότε. Ο μεσαιωνικός άνθρωπος αισθανόταν τον εαυτό του σαν ένα όν αμαρτωλό, που έπρεπε συνεχώς να μεριμνά για τη σωτηρία της ψυχής του. Σε αντίθεση με αυτή την απαισιόδοξη εικόνα του ανθρώπου, η Αναγέννηση υιοθέτησε την αισιόδοξη, ενεργητική και απελευθερωτική εικόνα του ολοκληρωμένου ανθρώπου, του **homo universalis**. Η αναφορά στο αυτόνομο άτομο άσκησε τεράστια επίδραση στην ευρωπαϊκή σκέψη και γι' αυτό το λόγο, η Αναγέννηση θεωρείται

συχνά ως η μήτρα του «ευρωπαϊκού νου».

Η Αναγέννηση εκδηλώθηκε αρχικά στην Ιταλία, εξαιτίας της φανεράς συγγένειας της χώρας αυτής με την κλασική ρωμαϊκή, και κατ' επέκταση ελληνική, παράδοση. Υπήρχαν πρώτα απ' όλα τα μνημεία που θύμιζαν έντονα το παρελθόν. Γιατί όμως εκδηλώθηκε τότε; Η αρχαιότητα φαινόταν συγγενής, επειδή στην Ιταλία η ζωή ήταν οργανωμένη σε μικρές πόλεις-κράτη παρόμοιες με αυτές της αρχαιότητας. Η αίσθηση της συγγένειας προς τους Ρωμαίους ήταν έκδηλη από το 12ο αιώνα. Αποτελούσε τμήμα της ιδεολογίας των ιταλικών αστικών δημοκρατιών.

Οι δημοκρατίες αυτές επιδίωκαν να επιβεβαιώσουν την αυτονομία τους απέναντι στον πάπα, τον αυτοκράτορα της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», αλλά και τους ισχυρούς τοπικούς φεουδάρχες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Φλωρεντίας το 15ο αιώνα: η διαμάχη της με το αριστοκρατικό Μιλάνο έκανε την άρχουσα τάξη της πόλης να ταυτίζεται με την ελευθερία της δημοκρατικής περιόδου της αρχαίας Ρώμης.

Στην αναγεννησιακή αλλαγή των πνευμάτων όμως δε συμμετείχαν όλοι. Δε συμμετείχαν ούτε οι αγρότες ούτε οι φτωχοί των πόλεων ούτε οι γυναίκες. Η Αναγέννηση ήταν ένα αστικό φαινόμενο, υπόθεση ενός περιορισμένου αριθμού ανδρών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η υπόθεση αυτή αφορούσε τους ανθρωπιστές λογίους, τα μέλη των αστικών ολιγαρχιών (τους αστούς «πατρικίους»)· τέλος, τους καλλιτέχνες της εποχής, οι οποίοι προέρχονταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία από οικογένειες τεχνιτών των πόλεων.

2. Ο έντυπος λόγος

Παρά το περιορισμένο κοινωνικό υπόβαθρο της Αναγέννησης, με την εφεύρεση της τυπογραφίας οι νέες αντιλήψεις έγιναν κτήμα ενός ευρύτερου κοινωνικού σώματος. Η μεγάλη κυκλοφορία εντύπων επιτάχυνε τη διάδοση των ιδεών και της αισθητικής της Αναγέννησης. Ώθησε επίσης και στην αναβίωση της αρχαιότητας, καθώς τα έργα των κλασικών συγγραφέων στην έντυπη μορφή τους γνώρισαν μεγάλη διάδοση. Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος των λογίων-εκδοτών της Αναγέννησης, όπως ο Άλδος Μανούτιος στη Βενετία. Συνεργάτες του Μανούτιου, στην έκδοση των κλασικών ελληνικών κειμένων,

Τυπογράφοι, Φραγκφούρτη, 1568.

ήταν πολλοί Έλληνες κυρίως από την Κρήτη.

Στις αρχές του 16ου αιώνα, τυπογραφικά εργαστήρια είχαν εγκατασταθεί σε περισσότερες από διακόσιες πόλεις της Ευρώπης. Την ίδια εποχή, οι βιβλαιογράφες της Φραγκφούρτης, της Λιψίας και της Λυών προσείλκυσαν βαθμιαία τους σημαντικότερους Ευρωπαίους εκδότες, συγκεντρώνοντας το σύνολο της συνεχώς αυξανόμενης ευρωπαϊκής εκδοτικής παραγωγής. Πίνακες της περιόδου εμφανίζουν νεαρούς γόνους αριστοκρατικών οικογενειών να κρατούν στα χέρια τους κομψά τομίδια με στίχους του Πετράρχη. Τα τυπογραφεία της Βασιλείας έκαναν τον Έρασμο διάσημο σ' ολόκληρη τη Δύση, καθώς ορισμένα έργα του έγιναν «μπεστ-σέλερ» της εποχής.

Το τυπωμένο βιβλίο ήταν κάτι περισσότερο από ένα βασικό μέσο διάδοσης της Αναγέννησης. Η Αναγέννηση και η Μεταρρύθμιση αποδείχθηκαν διαρκέστερες από τις μαζικές αιρέσεις και τις πολιτισμικές αναφλέξεις του Μεσαίωνα, ακριβώς επειδή βασίστηκαν στην επαναστατική τεχνολογία της τυπογραφίας. Σ' ένα μόλις μήνα από τη διάθεσή της στην αγορά (1522), η γερμανόφωνη έκδοση της Βίβλου με την επιμέλεια του Λούθηρου είχε εξαντληθεί (3.000 αντίτυπα). Στη διάρκεια της ζωής του πρωταγωνιστή της Μεταρρύθμισης, πουλήθηκαν περισσότερα από ένα εκατομμύριο αντίτυπα του ίδιου έργου, συσσωρεύοντας τεράστια ποσά στα ταμεία των εκδοτών και προσθέτοντας εκατοντάδες χιλιάδες ψυχές στο λουθηρανικό στρατόπεδο.

3. Η αναγεννησιακή παιδεία

Στον κόσμο των γραμμάτων, οι ουμανιστές αντικατέστησαν στη μετάδοση της γνώσης τους μοναχούς, αν και η εκκλησία εξακολουθούσε να παρέχει εκπαίδευση και οι μοναχοί να ασχολούνται με τα γράμματα. Οι ουμανιστές πίστευαν ότι η δημιουργία του *Νέου Ανθρώπου* ξεκινάει από τα σχολεία και την εκπαίδευση. Επηρεασμένοι από το πνεύμα της ελληνικής αρχαιότητας, επιδόθηκαν παράλληλα στην πνευματική και σωματική καλλιέργεια του ανθρώπου. Μαζί με τα ελληνικά και τα λατινικά, οι νέοι διδάσκονταν πλέον και γυμναστική.

Την ίδια εποχή παρουσιάζεται έντονη πνευματική δραστηριότητα. Κλασικοί Έλληνες συγγραφείς μεταφράζονται στα λατινικά και διδάσκονται. Πολλά πανεπιστήμια ιδρύονται, όπως στη Φλωρεντία, την Πίζα και την Πάδοβα, που καλλιεργούν τις αρχαιοελληνικές σπουδές. Οι πρώτοι καθηγητές ήταν Βυζαντινοί λόγιοι. Ο *Βησσαρίων*, ο *Γεώργιος Τραπεζούντιος*, ο *Μιχαήλ Χρυσολωράς*, ο *Ιανός Λάσκαρης*, ο *Πλήθων Γεμιστός* (παρόλο που δεν έμεινε στην Ιταλία) και πολλοί άλλοι έγιναν διάσημοι και περιζήτητοι στους κύκλους των ουμανιστών και τις αυλές των εκκλησιαστικών και κοσμικών ηγεμόνων. Οι συλλογές χειρογράφων των αρχαίων συγγραφέων, που έφεραν στη Δύση, αντιγράφηκαν ή εκ-

δόθηκαν και έγιναν η βάση των αναγεννησιακών βιβλιοθηκών. Παρά την έμφαση στα γράμματα, δεν αγνοήθηκαν οι θετικές λεγόμενες επιστήμες (η Φυσική φιλοσοφία της εποχής). Η ανακάλυψη αρχαιοελληνικών και λατινικών κειμένων και η νέα κριτική προσέγγιση σε πλήθος άλλων οδήγησαν στην άνθηση των μαθηματικών, της ιατρικής, της αστρονομίας.

Η εκπαίδευση, επομένως, αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της ουμανιστικής εκστρατείας. Μάλιστα ο ουμανιστής καγκελάριος της Φλωρεντίας *Μπρούνι* προωθούσε την επέκταση της εκπαίδευσης και στα κορίτσια, ενέργεια εξαιρετικά προωθημένη για την εποχή. Στη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα παρατηρήθηκε μια «έκρηξη» ίδρυσης πανεπιστημίων και σχολείων. Μαθητές, φοιτητές και δάσκαλοι αυξήθηκαν, και μαζί τους οι εκδότες, οι βιβλιοπώλες, οι βιβλιοθηκάριοι, οι επιμελητές των εκδόσεων, οι μεταφραστές, ένας ολόκληρος κόσμος που ασχολούνταν με τα γράμματα.

Στις αστικές κοινότητες της Δύσης, η ιδέα της υποχρεωτικής δημόσιας εκπαίδευσης άρχισε να κερδίζει έδαφος. Στην πόλη του Στρασβούργου ιδρύθηκε το *Gymnasium* ως κέντρο εκπαίδευσης της νεολαίας, συνδυάζοντας την κοσμική με τη χριστιανική εκπαίδευση. Ο όρος, που έχει αρχαιοελληνική προέλευση, δεν είχε το αρχαιοελληνικό νόημα, αλλά σήμαινε μία ανώτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Στην καινούργια Ευρώπη η εκπαίδευση έπαψε να είναι απλώς ιδιωτική υπόθεση. Δεν ήταν βέβαια ακόμη κρατική –η εκκλησιαστική εκπαίδευση συνέχιζε να υπάρχει– αλλά το δημόσιο ενδιαφέρον ήταν πλέον έκδηλο.

Βασικό μέλημα των συγγραφέων και των καλλιτεχνών της Αναγέννησης

Αλληγορική παράσταση με φιλοσόφους της αρχαιότητας. Το έργο μαρτυρεί τη σχέση της Αναγέννησης με την κλασική αρχαιότητα. *Ραφαήλ, Σχολή των Αθηνών, Ρώμη, Βατικανό*

ήταν η μίμηση των αρχαίων προτύπων τους. Η μίμηση τους δεν «πιθήκιζε», δεν αντέγραφε τυφλά το ύφος και το περιεχόμενο των αρχαίων προτύπων. Τα έργα τους έμεναν πιστά στο πνεύμα των μεγάλων συγγραφέων και καλλιτεχνών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας και δημιουργούσαν νέες ιδέες. Ο Μιχαήλ Άγγελος κατόρθωσε να παρουσιάσει ένα άγαλμα του σαν αρχαίο εύρημα. Οι δημιουργοί της Αναγέννησης συναισθάνονταν τις δυσκολίες της μίμησης της αρχαιότητας και την απόσταση που τους χώριζε από την περίοδο της προτίμησής τους. Ωστόσο, έτρεφαν πάθος για την κλασική αρχαιότητα και περιφρόνηση για το άμεσο ιστορικό παρελθόν τους, το «βάρβαρο» Μεσαίωνα, παρά το γεγονός ότι ο τρόπος σκέψης τους ήταν δεμένος με αυτό.

Η νέα, «ελληνική» διάσταση της αναγεννησιακής σκέψης τοποθέτησε στο επίκεντρο την φιλοσοφία του Πλάτωνα. Το έργο του έγινε σχεδόν μόνιμη πηγή αναφοράς των ουμανιστών (ανάλογη ήταν η σχέση της μεσαιωνικής σκέψης με το έργο του Αριστοτέλη). Στο έργο του Πλάτωνα κεντρικό ρόλο έχει η εσωτερική τελειοποίηση του ανθρώπου. Από τη σκέψη αυτή οι ουμανιστές εμπνεύστηκαν τη *vita contemplativa* (στοχαστική ζωή), η οποία συνδέεται με το σκεπτόμενο άνθρωπο και την τελειοποίηση της προσωπικότητάς του.

4. Αναγέννηση και χριστιανισμός

Οι αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι ουμανιστές έβλεπαν τον άνθρωπο και η αναζήτηση της αυθεντικότητας στη γνώση

Ο μεσαιωνικός θεολογικός σχολαστικισμός «σκοτώνει» το πνεύμα.

Όταν μου λες ότι αντιπαθείς τη σημερινή τάξη των θεολόγων, που αναλώνουν τις ζωές τους σε ανούσιες λεπτομέρειες και σοφιστείες, έχεις την έντονη επιδοκιμασία μου, αγαπητέ Κόλλετ. Δεν είναι ότι καταδικάζω τις ευρυμαθείς σπουδές τους, εγώ που επικροτώ τη μάθηση κάθε είδους, αλλά αυτές οι μελέτες είναι απομονωμένες και δεν εμπλουτίζονται με παραπομπές σε καλογραμμένα κείμενα του παρελθόντος. Έτσι μου φαίνονται ότι δεν προσφέρουν παρά μόνον μια αποσπασματική γνώση και μια έξη προς άσκοπη επιχειρηματολογία... Επειδή εξαντλούν την ανθρώπινη διάνοια με ένα είδος στείρας και ακανθώδους λεπτολογίας, ενώ σε καμία περίπτωση δεν της εμφυσούν μια ζωντάνια, το δυναμισμό της ζωής. Χειρότερο απ' όλα, με το συγκεχυμένο, κακό και άτακτο ύφος της γραφής τους καθιστούν απωθητική αυτή τη μεγάλη βασίλισσα όλων των γνώσεων, τη θεολογία, εμπλουτισμένη και στολισμένη από την ευγλωτία της αρχαιότητας. Με αυτό τον τρόπο πνίγουν με αγκάθια το δρόμο της γνώσης που οι αρχαιότεροι διανοητές είχαν ανοίξει και, επιχειρώντας να διευθετήσουν όλα τα ζητήματα, κατά τον ισχυρισμό τους, απλώς συσκοτίζουν τα πάντα. Έτσι βλέπεις τη θεολογία, κάποτε δοξασμένη και γεμάτη μεγαλείο, να είναι σήμερα σιωπηλή, φτωχή και σε κουρέλια. Την ίδια στιγμή μάς έχει συννεπάει η γοητεία ενός διεστραμμένου και ακόρεστου πάθους για σοφιστείες. Η μια διαμάχη οδηγεί στην άλλη και με αξιοσημείωτη αλαζονεία εργόμαστε σε αντιπαράθεση επάνω σε ασήμαντες και τετριμμένες λεπτομέρειες.

(Επιστολή του Έρασμου στον Τζων Κόλλετ γραμμένη το 1499. *Collected words of Erasmus*, μφρ. R.A.B. Mynors and D.R.S. Thompson, Toronto, University of Toronto Press 1974)

δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις. Ο Θεός έπαψε να θεωρείται κυρίως ως ο άγρυπνος τιμωρός, όπως στο Μεσαίωνα, και δόθηκε έμφαση στη μορφή του ως σοφού Δημιουργού. Ο Ουμανισμός άρχισε να αναζητά μια πιο άμεση και συναισθηματική σχέση του ανθρώπου με το Δημιουργό. Δεν ήρθε σε ρήξη με το χριστιανικό δόγμα, αλλά μάλλον με την «από καθέδρας» γνώση, την οποία θέλησε να πολεμήσει. Οι σχέσεις του με το χριστιανισμό εκφράζονται μέσα από το έργο του Ολλανδού Έρασμου, πρωτεργάτη του ουμανισμού.

Ο **Desiderius** ή **Έρασμος** (1467-1536) υποστήριζε την επιστροφή του χριστιανισμού στις ρίζες του και την αποκάθαρση του χριστιανικού δόγματος από τις παραμορφώσεις που είχε υποστεί από τις μεταγενέστερες εκδόσεις των Γραφών. Έκανε έκκληση για μίμηση του Ιησού, μέσα από την εξοικείωση του πιστού με τον αληθινό λόγο του Θεού. Με άλλα λόγια, κήρυττε την αμεσότητα της σχέσης του πιστού με το Δημιουργό. Στο *Μωρίας Εγκώμιον*, ο Έρασμος επι-

Ο πρώτος πίνακας παρουσιάζει σκηνές από τη Δεύτερα Παρουσία και είναι μεσαιωνικός, ενώ ο δεύτερος την Παναγία και είναι αναγεννησιακός. Πώς εκφράζεται η θρησκευτικότητα των ανθρώπων στις δύο εποχές; *Αριστερά: Βάντεν, Δεύτερα Παρουσία (λεπτομέρεια), Βουργουνδία. Δεξιά: Ντα Βίντσι, Η Παρθένος των Βράχων, Παρίσι. Λούβρο.*

τέθηκε με σφοδρότητα στις αντιλήψεις της Καθολικής Εκκλησίας και ιδιαίτερα στον τρόπο που ασκούσε την πνευματική της ηγεμονία. Επισήμανε τις πολλαπλές καταχρήσεις εξουσίας, οι οποίες αποτελούσαν παρερμηνεία του αληθινού νοήματος της χριστιανικής θρησκείας. Σε αντίθεση με το Λούθηρο, που, όπως θα δούμε, επιδίωξε το διαχωρισμό από τη δυτική Εκκλησία, ο Έρασμος επιδίωκε τη θρησκευτική μεταρρύθμιση στο πλαίσιο μιας ενιαίας Εκκλησίας

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια ήταν η σχέση της Αναγέννησης με την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα; Κατά τι διακρίνεται από την προ-αναγεννησιακή;

2. Πώς αντιλαμβάνονταν την εκπαίδευση οι Ουμανιστές και ποια ήταν η σημασία της για την Αναγέννηση;

3. Μπορείτε να προσδιορίσετε τα κύρια στοιχεία της διαφοράς μεταξύ του ανθρώπου του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης;

4. Πώς δικαιολογείται η επιλογή του όρου Αναγέννηση για τον προσδιορισμό της περιόδου που μελετάμε; Πώς προσδιορίζοντα ανάλογα ιστορικά φαινόμενα σε άλλες ιστορικές περιόδους;

Κεφάλαιο Τέταρτο: Ευρώπη και Ευρωπαίοι στον αιώνα των θρησκευτικών πολέμων

1. Θρησκευτική Μεταρρύθμιση

Είναι γεγονός ότι μετά το 16ο αιώνα, η έννοια της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας» παύει να εκφράζει αποκλειστικά τον ιδιαίτερο ευρωπαϊκό χαρακτήρα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το σχίσμα των Εκκλησιών είχε ήδη διασπάσει την ενότητα της χριστιανικής κοινότητας και είχε παγιώσει μια πρώτη διάκριση ανάμεσα στον ανατολικό και το δυτικό κόσμο. Η ανατολική Ευρώπη, που βρισκόταν κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό ή ανήκε στην επικράτεια του τσάρου, δεν είχε αρχίσει ακόμα να παίρνει μέρος στις διαδικασίες επαναπροσδιορισμού του ανθρώπου και του πολιτισμού. Η Αναγέννηση βάθυνε ακόμη περισσότερο τη διάσταση ανάμεσα στην ανατολική και τη δυτική Ευρώπη. Η Μεταρρύθμιση, η Αντιμεταρρύθμιση και η σταθεροποίηση του προτεσταντικού δόγματος επέφεραν ακόμη ένα βαθύ πλήγμα στην ιδέα της ενωμένης Χριστιανοσύνης.

Με τον όρο «**Μεταρρύθμιση**» οι ιστορικοί εννοούν σημαντικές θρησκευτικές επαναστά-

Ο πολεμιστής άγιος και ο ρακένδυτος άγιος, η πανοπλία και το ράσο, συνυπάρχουν σε μια εποχή αιματηρών θρησκευτικών συγκρούσεων. *Τζιορτζιόνε, Εικόνα βωμού του Καστελφράνκο: ένθρονη Παναγία με το βρέφος και τους αγίους Ελευθέριο και Φραγκίσκο, αρχές 15ου αιώνα, Καθεδρικός ναός του Καστελφράνκο*

σεις, που συγκλόνισαν την Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα και το πρώτο μισό του 17ου. Η Μεταρρύθμιση είχε σημαντικές συνέπειες τόσο στην αντίληψη για την Ευρώπη όσο και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Ευρωπαίου. Οι συνέπειες αυτές, όπως και στην περίπτωση της Αναγέννησης, δεν περιορίστηκαν μόνο στις περιοχές όπου επικράτησε. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επηρέασαν το σύνολο των Ευρωπαίων και ευρύτερα το δυτικό πολιτισμό. Η Μεταρρύθμιση πολύ γρήγορα ξεπέρασε σε ένταση και έκταση όλες τις προηγούμενες κινήσεις θρησκευτικής αμφισβήτησης. Δεν αφορούσε μόνο την προσωπική πίστη κάθε χριστιανού, αλλά είχε βαθύτατο αντίκτυπο στην ευρωπαϊκή κοινωνική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα της εποχής. Ανήκει στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Ακόμη και πιστοί άλλων θρησκειών και δογμάτων, έστω και αν δεν μετέβαλαν τις πεποιθήσεις τους, επηρεάστηκαν από ορισμένες ουσιαστικές αλλαγές που προκάλεσε η Μεταρρύθμιση στον τρόπο σκέψης. Αλλά και η αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας προς τη Μεταρρύθμιση, δηλαδή η *Αντιμεταρρύθμιση*, είχε κατά βάθος κοινές ιδιότητες και κοινά χαρακτηριστικά. Προπαντός όμως η

Η φρικτή εμπειρία του πολέμου καθορίζει συχνά τη θεματολογία της ζωγραφικής. Σκηνές παράλογης βίας παρουσιάζονται σ' αυτό το έργο ζωντανεύοντας τα βιώματα των ανθρώπων της εποχής. Μπρέγκελ, *Ο θρίαμβος του θανάτου*, γύρω στα 1562, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο

Μεταρρύθμιση ενίσχυσε τις τάσεις της ευρωπαϊκής κοινωνίας προς την **αυτονομία του υποκειμένου και τον ατομισμό**. Τις ενίσχυσε μάλιστα πολύ περισσότερο από την Αναγέννηση. Γιατί ενώ η πρώτη περιοριζόταν σε μικρές ομάδες ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η δεύτερη είχε μεγάλη λαϊκή απήχηση.

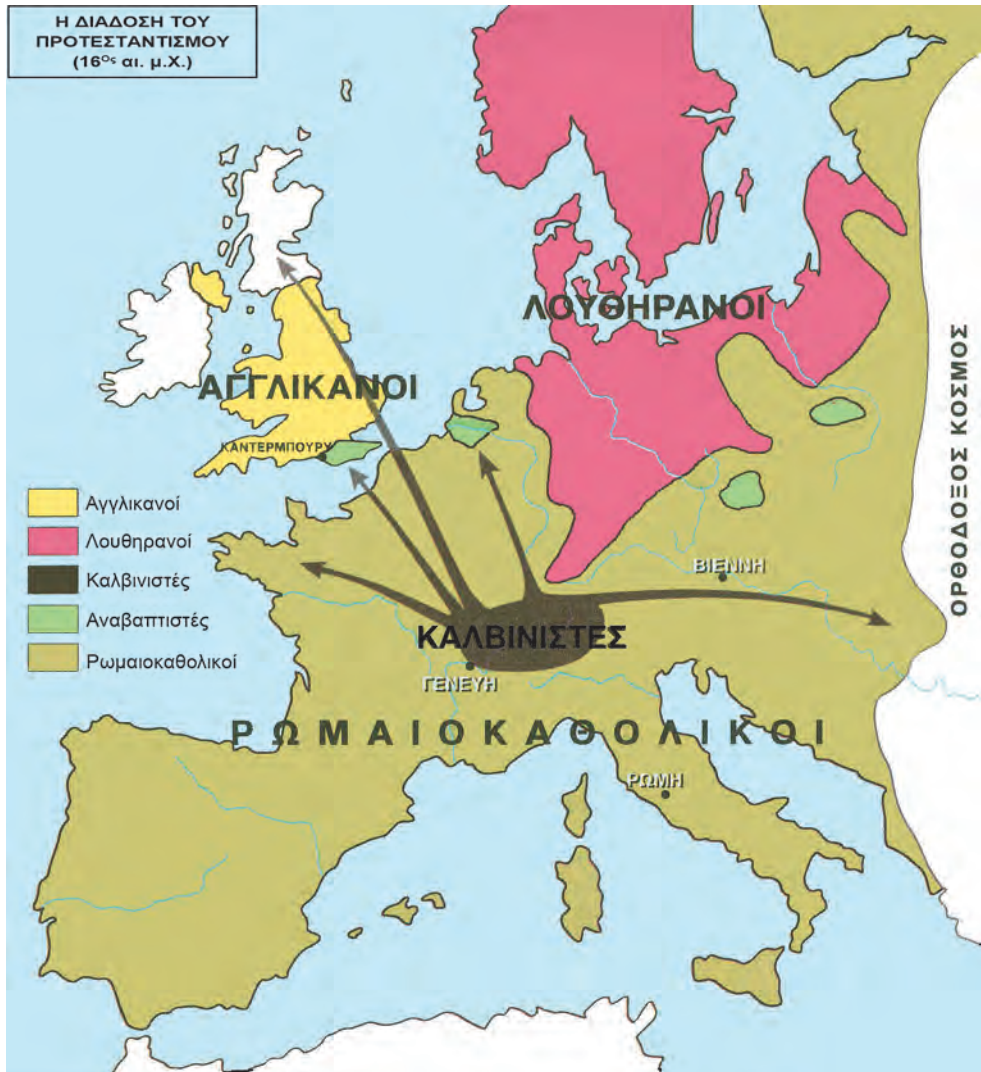
Η παλαιά ενότητα της Ευρώπης υπό το σκήπτρο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας συγκλονίστηκε συθέμελα. Η Μεταρρύθμιση ξανασχεδίασε το θρησκευτικό χάρτη της Ευρώπης με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν συμμαχίες και μόνιμες αντιπαράθεσεις ανάμεσα στα κράτη. Η ευρωπαϊκή ήπειρος βυθίστηκε σε μια μακροχρόνια περίοδο καταστροφικών και ιδιαίτερα αιματηρών πολέμων. Η ένταση της θρησκευτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους Καθολικούς και τους Προτεστάντες ήταν πρωτοφανής για τα ευρωπαϊκά δεδομένα και φάνηκε ιδιαίτερα ανθεκτική στο χρόνο. Η περίπτωση της Ιρλανδίας, που εξακολουθεί μέχρι σήμερα να σπαράσσεται από αυτή την αντιπαράθεση, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Ο **Λούθηρος** (1483-1546), θεολόγος και ουμανιστής διανοούμενος, ήταν ο πρωτεργάτης της Μεταρρύθμισης. Υποστήριζε ότι, επειδή ο Θεός ήταν παντογνώστης, γνώριζε εκ των προτέρων ποιοι άνθρωποι θα σωθούν και ποιοι όχι. Μέχρι τότε η Εκκλησία είχε την αποκλειστική δυνατότητα «χορήγησης της Χάρης» στους πιστούς. Η νέα διδασκαλία υπονόμει την εξουσία της, καθώς ο Λούθηρος αμφισβήτησε το ρόλο της Εκκλησίας ως ενδιάμεσου μεταξύ των ανθρώπων και του Θεού. Πρότεινε μια νέα, αμεσότερη σχέση του ανθρώπου με το Θεό, αμφισβητώντας την αναγκαιότητα πολλών εκκλησιαστικών μυστηρίων.

Η Μεταρρύθμιση πέρασε με μεγάλη ευκολία από τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας στο εσωτερικό και της πιο ταπεινής αγροτικής κοινότητας. Ξεπέρασε όμως και τα σύνορα της Γερμανίας, απ' όπου ξεκίνησε. Επεκτάθηκε αρχικά σ' όλες τις γερμανόφωνες περιοχές (Ελβετία, Αυστρία), μετά στις Κάτω Χώρες, έπειτα στην Αγγλία, τη Σκανδιναβία, τη Γαλλία, τη Βόρεια Ιταλία και την ανατολική Ευρώπη. Τα νέα της γερμανικής θρησκευτικής επανάστασης διαδόθηκαν από τον τυπωμένο λόγο των φυλλαδίων, βιβλίων, αφισών, κ.ά. και από τα εκτεταμένα εμπορικά και ακαδημαϊκά δίκτυα, προκαλώντας ανάλογα κινήματα και στις άλλες χώρες.

2. Πολυμορφία και διάσπαση

Με την εξάπλωσή της στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η Μεταρρύθμιση ήρθε αντιμετώπιση με διαφορετικές πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές πραγματικότητες, στις οποίες τελικά προσαρμόστηκε. Από την επαφή αυτή, διαμορφώθηκαν διαφορετικά προτεσταντικά δόγματα, χρωματισμένα με τα εθνικά χαρακτηριστικά των ιδιαίτερων περιοχών: οι Γερμανοί λουθηρανοί, οι Άγγλοι πουριτανοί,

οι Ελβετοί, οι Ολλανδοί και ένα μέρος των Γάλλων καλβινιστές, κ.ά.

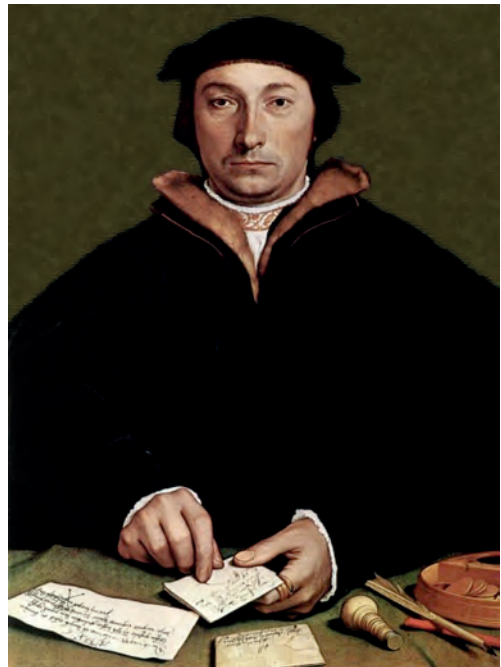
Στις Σκανδιναβικές χώρες, την Αγγλία και τη Σκωτία, το μεταρρυθμιστικό κίνημα ξεκίνησε διατακτικά, αλλά ενισχύθηκε ουσιαστικά από την παρέμβαση της μοναρχίας. Αυτή επέβαλε τη Μεταρρύθμιση στην εθνική κοινωνία. Στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, το κίνημα αρχικά αναχαιτίστηκε με βιαιότητα, για να ξαναεκδηλωθεί πολύ πιο ριζοσπαστικό μια γενιά αργότερα. Στην περίπτωση των Ολλανδών καλβινιστών του τέλους του 16ου αιώνα, η θρησκευτική εξέγερση συνδέθηκε άρρηκτα με την εθνική, εναντίον των ισπανικών στρατευμάτων κατοχής. Στην Ιταλία και την Ισπανία, το μεταρρυθμιστικό κίνημα δεν

κατόρθωσε να εδραιωθεί και ξεριζώθηκε σχετικά εύκολα από τις τοπικές αρχές. Στην ανατολική Ευρώπη, την Πολωνία, τη Βοημία (Τσεχία) και την Ουγγαρία, η κατάσταση ήταν πιο πολύπλοκη, επειδή οι κάτοικοί της είχαν πιο σύνθετα προβλήματα να αντιμετωπίσουν (εθνικοί και πολιτισμικοί ανταγωνισμοί, κ.ά.).

Οι τοπικές και περιφερειακές διαφοροποιήσεις της Μεταρρύθμισης συνδέθηκαν άμεσα με τη διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων: τόσο εθνικών, όσο και *εθνοτικών*.

Η Μεταρρύθμιση συνδέθηκε άμεσα με την αναδυόμενη εθνική συνείδηση στις περιπτώσεις της τσεχικής Βοημίας, της Αγγλίας και της Σκωτίας. Σ' αυτά τα μέρη, *προτεσταντισμός* και *πατριωτισμός* αποτέλεσαν τις νέες κυρίαρχες ιδεολογίες. Η Μεταρρύθμιση ενίσχυσε τις εθνοτικές ταυτότητες των γερμανόφωνων πληθυσμών στις Βαλτικές χώρες, την Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία. Στην περίπτωση της Βοημίας, η στήριξη της Μεταρρύθμισης από τους σλαβόφωνους πληθυσμούς έδωσε τη δυνατότητα στο θρησκευτικό κίνημα να εξαπλωθεί και σε γειτονικές χώρες με σλαβικούς πληθυσμούς.

Η εθνική πολυμορφία ορισμένων χωρών δεν εμπόδισε μεγάλα στρώματα πληθυσμού να ενταχθούν στο μεταρρυθμιστικό στρατόπεδο. Αυτό φάνηκε στο πολυεθνικό βασίλειο της Ουγγαρίας, το οποίο περιελάμβανε Γερμανούς,

Το περιβάλλον του πίνακα βοηθάει να προσδιορίσουμε το επάγγελμα, την κοινωνική τάξη, την καθημερινή ζωή του εμπόρου. Κυρίως όμως καταφέρει να αποδώσει ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής σκέψης, την ατομικότητα του προσώπου. Πώς θα περιγράφατε τη ζωή και την προσωπικότητα του εμπόρου; Πώς νομίζετε ότι αυτά συνδυάζονται με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση; *Χόλμπαϊν, Προσωπογραφία του εμπόρου Ντιρκ Τύρμπις, 1533, Βιέννη, Μουσείο της Ιστορίας της Τέχνης*

Ούγγρους (Μαγυάρους), Ρουμάνους, Σλοβάκους, Σλοβένους και Κροάτες. Στις περιπτώσεις αυτές η Μεταρρύθμιση πέτυχε μόνον όταν συνδέθηκε με την ισχυρότερη πολιτισμικά ομάδα (για παράδειγμα, τους Ούγγρους στην Ουγγαρία). Αντίθετα, στην Ισπανία η μακροχρόνια συμβίωση των Ισπανών χριστιανών με τους Ισπανοεβραίους και τους απογόνους των Μαυριτανών είχε συσπειρώσει όλους τους χριστιανούς εναντίον των ξένων θρησκειών. Εκεί δεν μπόρεσε η Μεταρρύθμιση να εδραιωθεί, επειδή ακριβώς εμφανίστηκε να υπονομεύει τη χριστιανική ενότητα απέναντι στον «κοινό εχθρό».

Απέναντι στην παγκοσμιότητα της Καθολικής Εκκλησίας και την πανευρωπαϊκή ηγεμονία της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», η Μεταρρύθμιση προώθησε τα τοπικιστικά και εθνικά κινήματα. Έτσι, ξανασχεδίασε τον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης. Ο «Ευρωπαίος χριστιανός» έδωσε τη θέση του στον «Άγγλο», τον «Ισπανό», το «Σκώτο», τον «Ολλανδό». Η κατάρρευση της κοινής πολιτισμικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, κληρονομιάς από το μεσαιωνικό παρελθόν, συνοδεύτηκε από τη διάσπαση της δυτικής Χριστιανοσύνης. Αυτή οδήγησε στην αποσύνδεση της έννοιας της «Ευρώπης» και του ευρωπαϊκού χώρου από τη χριστιανική θρησκεία. Η Ευρώπη γινόταν πλέον αντιληπτή ως πολυεθνική πραγματικότητα.

Από τα πρώτα χρόνια του μεταρρυθμιστικού κινήματος στη Γερμανία, η λουθηρανική ηγεσία κατέβαλε έντονες προσπάθειες για να εδραιώσει την εντύπωση της θεολογικής ομοφωνίας και ιδεολογικής συνοχής της παράταξης. Μάλιστα, όσοι διαφοροποιούνταν από τη «λουθηρανική ορθοδοξία», στιγματίζονταν ως φανατικοί και περιθωριακοί. Η πραγματικότητα ήταν όμως διαφορετική. Από τη στιγμή που η ενιαία Εκκλησία διασπάστηκε, τίποτε δεν εμπόδιζε μεγάλες ή μικρές ομάδες πιστών να ιδρύσουν τη δική τους ξεχωριστή Εκκλησία: λουθηρανοί, καλβινιστές, αναβαπτιστές, μυστηριακοί, αντινομιστές, συνεργικοί, κ.ά.

Το κήρυγμα του Λουθήρου προσείλκυσε μεγάλα τμήματα των αγροτών. Στην εικόνα αγρότες, κρατώντας τη σημαία –σύμβολο της ενότητάς τους– και οπλισμένοι με τα σύνεργα της δουλειά τους επιτίθενται σε ιππότες.

Ο λουθηρανισμός προσέφερε για πρώτη φορά στον απλό άνθρωπο του 16ου αιώνα τη δυνατότητα της απεριόριστης πρόσβασης στη Βίβλο. Ο λαός δε χρειαζόταν τη μεσολάβηση ιερέων αλλά ούτε και κάποια ιδιαίτερη μόρφωση

—που ούτως ή άλλως στερούνταν— για να μπορέσει να καταλάβει το νόημα των Γραφών. Αλλά πώς θα μπορούσαν οι απλοί άνθρωποι να καταλάβουν τις Γραφές, αν δε μεταφράζονταν στην καθομιλουμένη;

Ο ίδιος ο Λούθηρος καταπαύστηκε με τη μετάφραση της Βίβλου στη γερμανική γλώσσα, πράγμα που συνέβαλε αποφασιστικά στην καλλιέργειά της. Ακολούθησαν μεταφράσεις στις ομιλούμενες γλώσσες της Ευρώπης. Το κύρος των λατινικών ως γλώσσας της Εκκλησίας υπονομεύτηκε οριστικά. Τα λατινικά, μετά τη Μεταρρύθμιση, ανήκαν πλέον στις κλασικές, αλλά νεκρές γλώσσες της Ευρώπης, μαζί με τα αρχαία ελληνικά και τα εβραϊκά. Τη θέση τους σε κάθε περιοχή κατέλαβαν οι εθνικές γλώσσες: η γερμανική, η γαλλική, η αγγλική κλπ. Ο αντίκτυπος έφτασε ως την Κωνσταντινούπολη. Ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, που είχε επηρεαστεί από τις απόψεις των καλβινιστών, φρόντισε για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νέα ελληνική γλώσσα.

Συμπερασματικά, η Μεταρρύθμιση ενίσχυσε τη γενική τάση των ανθρώπων να παρακάμπτουν την αυθεντία. Επίσης, τους ενίσχυσε την πεποίθηση ότι οι ίδιοι μπορούν να βρουν το δρόμο προς τη γνώση με τις δικές τους προσπάθειες χωρίς τη μεσολάβηση άλλων, όπως η Εκκλησία και ο κλήρος. Ο δρόμος προς τη σωτηρία έγινε ατομικός και εξαρτιόταν από την ατομική συμπεριφορά του καθενός. Η ηθική *εσωτερικεύτηκε*, έγινε δηλαδή εσωτερική υπόθεση του ατόμου και όχι υπόθεση εξωτερικών επιταγών. Αναπτύχθηκε μια ισχυρή αίσθηση του καθήκοντος και της *προσήλωσης προς την εργασία*. Τέλος, η κατάλυση της καθολικής ιεραρχίας στις προτεσταντικές χώρες οδήγησε στην αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων των πιστών. Οι πιστοί ασκήθηκαν στις διαδικασίες της δημοκρατίας των πολιτών. Παρά το γεγονός ότι ο Λούθηρος δεν κράτησε μια συνεπή συμπεριφορά στο ζήτημα αυτό, στα περισσότερα προτεσταντικά δόγματα οι

Η αυτοπροσωπογραφία αυτή εικονογραφεί την έννοια της εσωτερικευσης. Αναζητήστε την ιστορία ζωής του ζωγράφου και, σε συνδυασμό με τον πίνακα, προσπαθήστε να περιγράψετε τον όρο αυτό. Ρούμπενς, *Αυτοπροσωπογραφία*, 1638- 1640, Βιέννη, Μουσείο της Ιστορίας της Τέχνης

ίδιοι οι πιστοί εκλέγουν τον *πάστορα*, τον ιεροκήρυκα της κοινότητας.

Ο Λουθηρανισμός βρήκε πολλούς υποστηρικτές στις τάξεις των πριγκίπων και ηγεμόνων, κυρίως στις γερμανικές χώρες, που μπόρεσαν να διευρύνουν την ανεξαρτησία τους, χωρίς να κινδυνεύει να διαταραχθεί η κοινωνική τάξη. Ο Καλβινισμός από την άλλη μεριά δε συνδέθηκε τόσο με τους φορείς της πολιτικής εξουσίας όσο με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως τα ανερχόμενα αστικά στρώματα στη δυτική Ευρώπη, ένα δυναμικό τμήμα της αριστοκρατίας στη Γαλλία και ομάδες γαιοκτημόνων στην ανατολική Ευρώπη.

Το σχίσμα των Εκκλησιών είχε διαχωρίσει ήδη τη χριστιανική κοινότητα σε καθολική και ορθόδοξη. Η Μεταρρύθμιση διέσπασε τον κόσμο της λατινικής Χριστιανοσύνης σε καθολικούς και προτεστάντες. Οι προτεστάντες κατακερματίστηκαν σε επιμέρους δόγματα. Η ταύτιση της Ευρώπης με τη Χριστιανοσύνη έπαψε στη διάρκεια του 17ου αιώνα να είναι όχι μόνο αυτονόητη αλλά και αποκλειστική. Η έννοια «Χριστιανοσύνη» άρχισε να αντικαθίσταται όλο και πιο συχνά από την έννοια «Ευρώπη», με το βάρος να πέφτει στην ιδέα ενός κοινού πολιτισμού. Η συνθήκη της Ουτρέχτης (1713) απετέλεσε την τελευταία πράξη δημόσιας αναφοράς στη «Χριστιανική Κοινοπολιτεία»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1. Πώς εκφράζεται κατά περιοχές η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση στην Ευρώπη;*
- 2. Ποιες συνέπειες είχε η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση στο περιεχόμενο του όρου Ευρώπη;*
- 3. Δοκιμάστε να συγκρίνετε τον Ευρωπαίο της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης με τον Ευρωπαίο της προ-μεταρρυθμιστικής περιόδου.*
- 4. Καταγράψτε λέξεις της ελληνικής γλώσσας που έχουν πλαστεί τελευταία, για να καλύψουν ανάγκες της σημερινής πραγματικότητας, και που το πρώτο συνθετικό τους παράγεται από τη λέξη Ευρώπη.*

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η αυτονόμηση της τέχνης

Κάθε μορφή τέχνης έχει τη δύναμη να **μεταφέρει** σημασίες. Μπορεί να **εκφράζει** τους φόβους και τις ελπίδες των ανθρώπων. Να εμπνέει την πίστη στο Θεό ή σε κάποιο ιδανικό. Να **διδάσκει** κάποιες αξίες και να αποτρέπει από άλλες. Να **συνδέει** τους ανθρώπους με το παρελθόν τους. Μπορεί επίσης να επιβιώνει στο χρόνο και να γίνεται κομμάτι της ζωής πολλών γενεών. Η τέχνη είναι μια γλώσσα την οποία καταλαβαίνουν οι άνθρωποι που έχουν κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο, έστω και αν δεν γνωρίζουν τις φυσικές γλώσσες.

1. Η αισθητική και η έννοια του ωραίου

Όπως κάθε γλώσσα, και η τέχνη έχει τη γραμματική της:

Τι είναι ωραίο; Αρέσουν σε όλους τα ίδια πράγματα; Ποια είναι η σχέση αυτού που βλέπω ωραίο με αυτό που θεωρώ ωραίο;

Η αντίληψη του ωραίου δεν είναι απόλυτη και αναλλοίωτη στο χρόνο, αλλά ιστορική. Αυτό σημαίνει ότι συνδέεται άμεσα με το χρόνο και το χώρο, με τις ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας. Σε κάθε εποχή, η φιλοσοφία αναζητά να ορίσει το ωραίο και τη σχέση του με τον άνθρωπο και την κοινωνία του. Σε διαφορετικές χρονικές στιγμές το ωραίο αναζητήθηκε στην αλήθεια, τη φύση, την ανθρώπινη πραγματικότητα, τον κόσμο των ιδεών ή τον κόσμο του θείου. Ο άνθρωπος επιδιώκει να εκφράσει αυτές τις ανάγκες του μέσω της τέχνης. Για το λόγο αυτό η τέχνη συνδέεται άμεσα με την **αισθητική**, καθώς είναι ο προνομιακός χώρος όπου αποτυπώνονται οι αναζητήσεις για το ωραίο. Η αισθητική ωστόσο δεν είναι αποκομμένη από άλλες χρήσεις της τέχνης: τη λατρεία του θεού, τη διακόσμηση καθημερινών χρηστικών αντικειμένων ή του χώρου όπου ο άνθρωπος ζει. Πολλές κοινωνίες δεν είχαν διαχωρίσει αυτούς τους δύο άξονες της τέχνης: την αισθητική απόλαυση που προκαλεί το ωραίο και τη λειτουργία της τέχνης μέσα στην κοινωνία. Η ιδιαιτερότητα της ευρωπαϊκής τέχνης στα νεότερα χρόνια έγκειται στην αυτονόμησή της από το λειτουργικό της χαρακτήρα. Από κάποια στιγμή κι έπειτα η αισθητική απόλαυση και η απεικόνιση του ωραίου θεωρούνται επαρκείς στόχοι για την καλλιτεχνική δημιουργία. Από τη στιγμή που αυτονομείται η τέχνη, αναπτύσσεται και η αισθητική ως αυτόνομος κλάδος της φιλοσοφίας. Η αισθητική είναι η επιστήμη της αίσθησης σε αντίθεση με την επιστήμη της γνώσης.

Ας παρακολουθήσουμε πώς πραγματοποιείται η αυτονόμηση της τέχνης μέσα από τις αισθητικές αντιλήψεις.

α. Το Ωραίο είναι ο Θεός

Το ωραίο συνδέεται με την έκφραση της θρησκευτικότητας. Ο ζωγράφος δεν ενδιαφέρεται να αποδώσει πραγματικά χαρακτηριστικά στις μορφές. Σκοπός του είναι να υμνήσει το θείο και να δείξει το σεβασμό και την υποταγή του σε αυτό. *Τζιότο, Ο θρήνος για το Χριστό, γύρω στα 1306, Πάδοβα*

τη μουσική. Η τέχνη αυτής της εποχής δεν μπορεί να νοηθεί πέρα από αυτές τις λειτουργίες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Το ωραίο είναι η έκφραση αυτής της σχέσης στην τέχνη. Οι ιδιότητες του ωραίου είναι η αρτιότητα, η αρμονία και η καθαρότητα. Όλες αυτές οι ιδιότητες προσδιορίζουν έναν κόσμο ιδανικό, που δε σχετίζεται άμεσα με την καθημερινή πραγματικότητα.

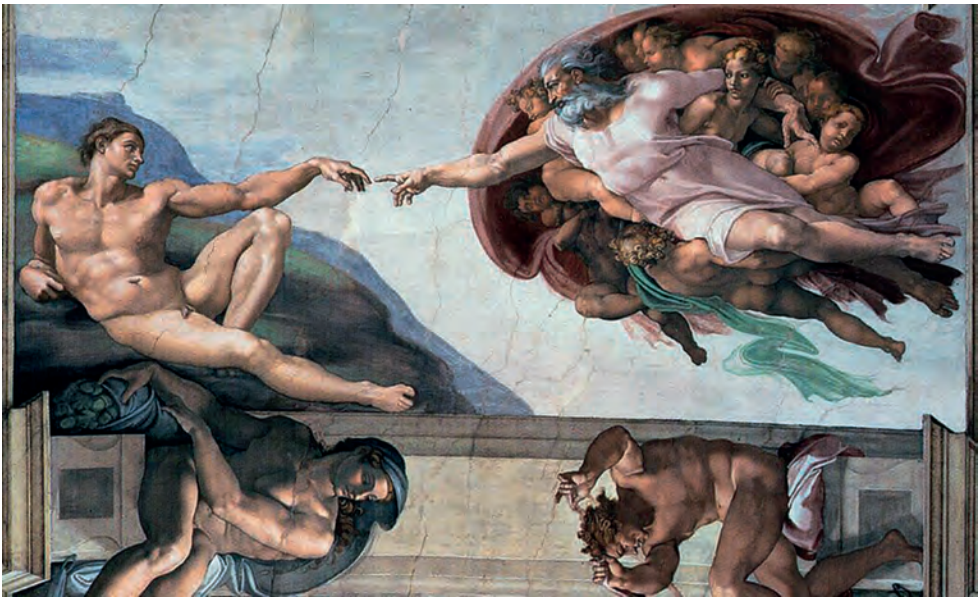
Προκειμένου να πλησιάσουν το θείο, το οποίο ανήκει στον **υπερβατικό** κόσμο, οι άνθρωποι δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες που γνώριζαν από τον κόσμο της καθημερινής τους ζωής. Έφτιαξαν οικοδομήματα αφιερωμένα στη λατρεία του Θεού, τις εκκλησίες. Έφτιαξαν ακόμα και εικόνες του θείου, **αναπαραστάσεις** εμπνευσμένες από τα ιερά βιβλία με σκηνές από τη ζωή των αγίων. Και οι εκκλησίες και οι εικονογραφήσεις της μεσαιωνικής τέχνης έχουν ένα χαρακτηριστικό: απεικονίζουν αυτά που δε βλέπουν τα μάτια, αλλά αυτά που πιστεύουν. Με άλλα λόγια, στη μεσαιωνική τέχνη ο καλλιτέχνης εκφράζει στα έργα του ό,τι νιώθει και ζωγραφίζει ό,τι πιστεύει. Ο χώρος που δρα η τέχνη

Ο χριστιανικός Μεσαίωνας διακρίνει το ωραίο από την αλήθεια και το αγαθό. Οι δύο μεγάλοι χριστιανοί φιλόσοφοι του δυτικού κόσμου, ο Αυγουστίνος και ο Θωμάς Ακινάτης, θεωρούν ότι *ωραίο* και *θείο* ταυτίζονται. Ο Θεός είναι ωραίος και είναι πηγή της ομορφιάς. Έτσι ο κόσμος του ωραίου είναι ο **υπερβατικός**, δηλαδή ο κόσμος που βρίσκεται έξω από τα όρια της πραγματικότητας που μπορεί να αντιληφθεί ο άνθρωπος. Στο μεσαιωνικό κόσμο, η τέχνη επιτελεί ορισμένες λειτουργίες: διδάσκει μέσα από τις θρησκευτικές εικονογραφήσεις. Οδηγεί σε πνευματική ανάταση μέσα από

του Μεσαίωνα δεν είναι ο κόσμος των ανθρώπων αλλά ο κόσμος της θρησκείας. Σε μια εποχή, όπως ο Μεσαίωνας, που λίγοι μόνο άνθρωποι ξέρουν να διαβάσουν, η θρησκευτική τέχνη διδάσκει στον άνθρωπο τη χριστιανική πίστη.

β. Το Ωραίο είναι ο σκοπός. Η αυτονόμηση της τέχνης

Στην Αναγέννηση η τέχνη δεν αναπαριστά μόνο τη σχέση του ανθρώπου με το θείο. Προστίθενται νέα ερωτήματα, που σχετίζονται με τη φύση και τη θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Παράλληλα, η τέχνη αρχίζει να αποχωρίζεται από τις λειτουργίες της και να **αυτονομείται**. Θεωρείται από μόνη της δραστηριότητα και ανακηρύσσεται σε ανθρώπινη ανάγκη. Η αποτύπωση του ωραίου στην τέχνη θεωρείται επαρκής στόχος για την ίδια την ύπαρξη της τέχνης. Το ωραίο αναζητείται στο φυσικό κόσμο. Οι καλλιτέχνες προσπαθούν να αποτυπώσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτό που βλέπουν, όχι πια αυτό που πιστεύουν.

Μικελάντζελο (Μιχαήλ Αγγελος), Η δημιουργία του Αδάμ, Ρώμη, Καπέλα Σιζτίνα.

Για πρώτη φορά η ίδια η τέχνη γίνεται αντικείμενο μελέτης. Οι καλλιτέχνες, παράλληλα με τις καλλιτεχνικές τους δημιουργίες, ασχολούνται με τη συγγραφή έργων για τις ιδανικές αναλογίες, για τη χρήση του χρώματος, για τις αναλογίες των μερών της εικόνας. Επίσης, μελετούν με ιδιαίτερη προσοχή τις αναλογίες του ανθρώπινου σώματος, που κυριαρχεί πλέον στις απεικονίσεις. Σήμερα, σε πολλά μουσεία του κόσμου σώζονται προσχέδια καλλιτεχνών που δείχνουν ακριβώς την έντονη φροντίδα τους για την αποτύπωση του ωραίου που βλέπουν γύρω τους.

Το έργο του Αλμπέρτι, αρχιτέκτονα στη Φλωρεντία, «Περί αρχιτεκτονικής» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αλλαγής στην αντιμετώπιση του ωραίου και του ρόλου της τέχνης. Ο Αλμπέρτι διακηρύσσει ότι θέλει να εξετάσει την αρχιτεκτονική «ρίχνοντας το βάρος στα στοιχεία που προσδίδουν ομορφιά και χάρη σ'ένα οικοδόμημα κι όχι τόσο στη χρηστικότητα ή την ευστάθειά του». Η αισθητική του Αλμπέρτι συνδέει την αναγκαιότητα, τη συμμετρία και την ηδονή. Το ωραίο χαρακτηρίζεται από την ευρυθμία των μερών. Το έργο τέχνης δεν πρέπει να έχει τίποτα περιττό. Δομείται έτσι ώστε κάθε στοιχείο να είναι απαραίτητο –ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο.

Στην Αναγέννηση ως ωραίο θεωρείται κάτι που υπάρχει πέρα από τις αισθήσεις του ανθρώπου, δηλαδή οντολογική κατηγορία, σύμφωνα με τις έννοιες

Βλέπουμε δύο κτίρια του Αλμπέρτι. Αριστερά ένα θρησκευτικό (Άγιος Ανδρέας, 1460, Μάντοβα) και δεξιά ένα κοσμικό (Μέγαρο Ρουτσελάι, 1460, Φλωρεντία). Και στα δύο διακρίνονται τα αισθητικά κριτήρια της Αναγέννησης: η συμμετρία, η ευρυθμία και η συνεκτικότητα των μερών των κτιρίων. Στο Μέγαρο φαίνονται ακόμα και οι επιδράσεις από την αρχαιότητα: οι κίονες στα παράθυρα και τα διακοσμητικά στοιχεία της οροφής. Επίσης, η διάταξη των παραθύρων και η εγγραφή τους σε αψίδες, που θυμίζουν έντονα το Κολοσσαίο στη Ρώμη.

της φιλοσοφίας. Αυτό σημαίνει πως αυτή η εποχή πιστεύει στο αντικειμενικά ωραίο, αυτό που όλοι οι άνθρωποι αναγνωρίζουν ως ωραίο. Επομένως επιδίωξή τους δεν είναι η αναζήτηση του ωραίου αλλά η αποτύπωση του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Κοινά ερωτήματα απασχολούν τους δημιουργούς και τα έργα τέχνης απευθύνονται στο σύνολο της κοινωνίας.

γ. Το Ωραίο είναι υπόθεση του Εγώ και προϊόν μιας συγκεκριμένης κοινωνίας

Ας προχωρήσουμε λίγο στο χρόνο, για να δούμε πώς εξελίσσεται η έννοια του ωραίου στην ευρωπαϊκή σκέψη.

Από τη στιγμή που στην ευρωπαϊκή σκέψη η τέχνη αυτονομείται από τη λειτουργία της, η αισθητική αναπτύσσεται ραγδαία.

Εκτός από τους καλλιτέχνες, με την αναζήτηση του ωραίου ασχολούνται πλέον πιο συστηματικά οι φιλόσοφοι και από το 18ο αιώνα και μετά οι μελετητές της ιστορίας της τέχνης.

Ο ορθολογισμός του 17ου αιώνα αναδεικνύει την ανθρώπινη διάνοια σε πρωταρχικό στοιχείο της ύπαρξης. Ο **ατομισμός** που συνδέεται με την εποχή του Ορθού Λόγου επεκτείνεται και στην αισθητική αντίληψη. Η επαφή του ανθρώπου με το έργο τέχνης είναι περισσότερο ατομική υπόθεση παρά συλλογική.

Με τον εμπειρισμό του 18ου αιώνα, οι αισθήσεις αποκτούν μεγάλη σημασία για την κατανόηση του κόσμου και την ένταξη του ανθρώπου μέσα σ' αυτόν.

Οι δημιουργοί της Αναγέννησης προσπαθούν να αποδώσουν την ιδανική ομορφιά μέσα από την αρμονία των μορφών και της σύνθεσης (πρόσεξε το σχήμα πυραμίδας που δίνουν οι μορφές στην παράσταση). Εξιδανικεύουν τις μορφές, δηλαδή διορθώνουν τις ατέλειες της φύσης. Σκοπός του δεν είναι να υμνήσουν το θείο, ακόμα κι όταν πρόκειται για θρησκευτικές παραστάσεις. Αντίθετα τους ενδιαφέρει περισσότερο ο κόσμος των ανθρώπων και η μελέτη της φύσης. Ραφαήλ, *Η Παναγία με το βρέφος και το μικρό Άγιο Ιωάννη το βαπτιστή (λεπτομέρεια)*, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.

Στην κλασική τέχνη της αρχαιότητας η μορφή και το περιεχόμενο του έργου έρχονται σε απόλυτη ισορροπία. Οι τέλει αναλογίες του ανδρικού σώματος (μορφή) συνδέονται με αρμονικό τρόπο με την ηρεμία και την ατάραχη δύναμη του ανθρώπου (περιεχόμενο). *Ερμής του Πραξίτελη, Μουσείο Ολυμπίας.*

Έτσι το ωραίο δε χρειάζεται να αιτιολογηθεί με άλλο τρόπο, πέρα από τα συναισθήματα που προκαλεί. Ωραίο είναι κάτι, απλά επειδή μας αρέσει. Το ωραίο προκαλεί απόλαυση σε κάθε άνθρωπο και η ανάγκη για την αισθητική απόλαυση θεωρείται πλέον κοινή σε όλους. Οι δύο προηγούμενες κατευθύνσεις της αισθητικής συνδυάζονται στο έργο του Γερμανού φιλόσοφου **Καντ** (1724-1804). Ο Καντ ορίζει το ωραίο ως αποτέλεσμα της συμφωνίας της φαντασίας και της διάνοιας. Με τον τρόπο αυτό καταργεί τη διάκριση μεταξύ της ορθολογικής διάνοιας και της εμπειρικής αίσθησης.

Ο επόμενος σταθμός στην ευρωπαϊκή αντίληψη για το ωραίο εντοπίζεται στο έργο του επίσης Γερμανού φιλόσοφου **Χέγκελ** (1770-1831). Ο Χέγκελ διακρίνει σε κάθε έργο τέχνης τη μορφή (τον τρόπο που είναι παρουσιασμένο ένα έργο) και το περιεχόμενο (αυτό που θέλει να πει). Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων προσδιορίζει το χαρακτήρα της τέχνης. Ο Χέγκελ θεωρεί ότι η μορφή και το περιεχόμενο ενός έργου τέχνης συνδέονται άρρηκτα με την εποχή και τον πολιτισμό που τα δημιούργησε. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύει την ιστορικότητα της τέχνης και διακρίνει περιόδους με κοινά χαρακτηριστικά, όπως η κλασική τέχνη της αρχαιότητας ή η πρωτόγονη τέχνη των ανατολικών λαών.

2. Ο ρόλος της τέχνης και του δημιουργού στην κοινωνική ζωή

Όπως είδαμε, η μεσαιωνική τέχνη ήταν αναπόσπαστα δεμένη με τη λειτουργία που επιτελούσε. Δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί η έννοια της ανεξάρτητης καλλιτεχνικής δημιουργίας κι ένα έργο τέχνης δεν μπορούσε να υπάρξει έξω από το χώρο για τον οποίο είχε δημιουργηθεί. Η θρησκευτική ζωγραφική, για παράδειγμα, αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του λατρευτικού χώρου (ναού) στον οποίο βρισκόταν. Γι' αυτό και ο καλλιτέχνης ήταν ανώνυμος. Τις περισσότερες φορές το όνομά του απουσίαζε εντελώς από το έργο του, ενώ κάποιες άλλες υπέγραφε διακριτικά στο κάτω μέρος της εικόνας.

Η θέση του αναγνωρισμένου καλλιτέχνη

Την Κυριακή –ήταν η γιορτή του Αγίου Oswald– οι ζωγράφοι με κάλεσαν στο μέρος όπου συγκεντρώνονταν, με τη γυναίκα μου και την υπηρέτρια μου, και μας σερβίρισαν με ασημένια μαχαιροπήρουνα. Το τραπέζι ήταν στρωμένο προσεκτικά και το γεύμα ήταν κάτι περισσότερο από πλουσιοπάροχο. Όλες οι γυναίκες των ζωγράφων ήταν επίσης εκεί. Και όταν με οδήγησαν στο τραπέζι, ο κόσμος καθόταν από τις δυο μεριές, σαν να πλαισίωνε ένα μεγάλο άρχοντα. Υπήρχαν επίσης ανάμεσά τους προσωπικότητες, που μου έδειχναν με βαθύτατες υποκλίσεις το μεγαλύτερο σεβασμό τους. Και έλεγαν ότι ήθελαν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, να κάνουν ό,τι πίστευαν πως θα μου ήταν ευχάριστο. Και όταν πια κάθισα στην περίοπτη θέση, η συντεχνία των αστών της Αμβέρσας, διά των επικεφαλής της, με τη βοήθεια δύο ακολούθων, μου πρόσφερε τέσσερις οκάδες κρασί [...]. Και μου είπαν ότι όφειλα να αποδεχτώ αυτή την τιμή και να βεβαιωθώ για τα αισθήματά τους. Τους ευχαρίστησα με ταπεινοφροσύνη και τους πρόσφερα τις ταπεινές μου υπηρεσίες.

A. Dürer, Journal de voyage aux Pays - Bas, 1520

Ο άντρας αυτός είναι έμπορος αρχαίων αντικειμένων. Παρατηρήστε προσεκτικά τις λεπτομέρειες του πίνακα και φανταστείτε μια ιστορία από τη ζωή αυτού του άνδρα χρησιμοποιώντας στοιχεία από τα προηγούμενα κεφάλαια. *Τισιανός, Προσωπογραφία του αρχαιοπώλη Γιάκοπο Στράντα, γύρω στα 1566, Βιέννη Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.*

Η κατάσταση αυτή αλλάζει ριζικά από την Αναγέννηση, την εποχή δηλαδή που η τέχνη αποκτά αυτόνομη αξία. Οι πλούσιοι αστοί και ευγενείς κάνουν παραγγελίες έργων τέχνης για να διακοσμήσουν τα παλάτια ή τα σπίτια τους. Η κατοχή έργων τέχνης θεωρείται σύμβολο εξουσίας και δίνει αξία σε αυτόν που τα κατέχει. Παράλληλα, αρχίζει να δημιουργείται και η έννοια της συλλογής έργων τέχνης. Εύποροι αρχίζουν να διαθέτουν μεγάλα χρηματικά ποσά, για να αγοράσουν έργα τέχνης διαφόρων εποχών και διαφόρων πολιτισμών. Αντίστοιχα αλλάζει και η θέση του καλλιτέχνη. Αποκτά όνομα και κύρος στην κοινωνία.

Γίνεται δεκτός στις αυλές των ευγενών και συχνά πλουτίζει και ανεβαίνει στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Με την ανεξαρτητοποίησή τους από την Εκκλησία, ζωγράφοι, λόγιοι και μουσικοί ταξιδεύουν ελεύθερα και δέχονται την προστασία ευγενών από διαφορετικές χώρες.

Με την αυτονόμηση της τέχνης, τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα αρχίζουν να αποτελούν αντικείμενα προς έκθεση. Στην Αναγέννηση δημιουργείται για

Βαν Άνκ, Άγγελοι Μουσικοί (λεπτομέρεια από το πολύπτυχο του Μυστικού Αμνού), Γάνδη, Άγιος Μπαβόν.

πρώτη φορά η έννοια του **μουσείου**. Το μουσείο είναι ένας χώρος ειδικά διαμορφωμένος για την έκθεση έργων τέχνης. Τα έργα που εκτίθενται επιλέγονται για την καλλιτεχνική τους αξία. Το μουσείο επιτελεί και μια άλλη, πρωτοποριακή λειτουργία: είναι ανοικτό στο κοινό και κάνει την τέχνη προσιτή σε κατηγορίες πληθυσμού που δεν μπορούν να κατέχουν έργα τέχνης. Μέσα από την επιλογή ορισμένων αντικειμένων και την παρουσίαση τους στο κοινό το μουσείο λειτουργεί διδακτικά. Εκεί οι άνθρωποι μούνται στο τι θεωρείται ωραίο και –ακόμα πιο σημαντικό– πώς αυτό συνδέεται με την ιστορία τους. Τα αντικείμενα τέχνης, που υπάρχουν στα μουσεία, λειτουργούν ως μάρτυρες μιας εποχής. Από τα τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως το 19ο αιώνα τα μουσεία αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των ευρωπαϊκών πόλεων.

3. Περιπλανήσεις στον κόσμο της μουσικής

Ακολουθώντας παρόμοιες διαδρομές με τις άλλες τέχνες, η λόγια ευρωπαϊκή μουσική αναπτύχθηκε και συστηματοποιήθηκε μετά την Αναγέννηση. Ο ρυθμός, η μελωδία και η

αρμονία αποτελούν τα τρία χαρακτηριστικά στοιχεία της. Τα **Γρηγοριανά μέλη**, οι θρησκευτικοί ύμνοι της δυτικής μουσικής, θεωρήθηκαν ο θεμέλιος λίθος της ευρωπαϊκής μουσικής. Οι ύμνοι πήραν το όνομά τους από τον ανανεωτή πάπα Γρηγόριο το Μέγα (540-604), ο οποίος συγκέντρωσε γύρω στις 3.000 μελωδίες. Τα *Γρηγοριανά μέλη* στηρίχθηκαν στην αρχαία ελληνική μουσική και διαφοροποιήθηκαν από τη βυζαντινή μουσική. Από τα τέλη του 12ου αιώνα, το γρηγοριανό μέλος εμπλουτίστηκε με την πρακτική της πολυφωνίας, που αποτέλεσε έκτοτε βασικό χαρακτηριστικό της λόγιας ευρωπαϊκής μουσικής.

Καραβάτζιο, Λαγούταρης, αρχές 17ου αιώνα, Μόναχο, Κρατική Πινακοθήκη.

Η πολυφωνία στηρίζεται στη **συνήχηση**, δηλαδή στη συνύπαρξη δύο ή περισσότερων ανεξάρτητων μελωδιών. Οι μελετητές της μουσικής παράδοσης υποθέτουν ότι η μεσαιωνική πολυφωνία στηρίχθηκε στη μουσική παράδοση των λαών της Βόρειας Ευρώπης. Τα πρώτα πολυφωνικά έργα ήταν διφωνικά. Οι φωνές τοποθετούνταν παράλληλα: η μία είναι η κύρια φωνή της μελωδίας (vox principalis), ενώ η δεύτερη, η χαμηλότερη, είναι συνοδευτική και ονομάζεται οργανική φωνή (vox organalis). Έτσι, από τις δύο ασυμβίβαστες μουσικές αντιλήψεις, τη βόρεια γερμανική και τη νότια χριστιανική, δημιουργήθηκε μια ενότητα. Γεννήθηκε η πολυφωνική δυτική μουσική. Σταδιακά η κύρια φωνή αποκτά πλουσιότερα στολίσματα από νότες, ενώ αργότερα προστίθενται και τρίτη και τέταρτη φωνή. Έτσι δημιουργείται η δυτική οργανική μουσική, η οποία παίρνει το όνομά της από τον ελληνικό όρο *όργανον*.

Στη διάρκεια της Αναγέννησης, η θρησκευτική και η κοσμική μουσική βρίσκονται σε συνεχή επαφή. Ευδοκιμούν συγχρόνως στα ίδια καλλιτεχνικά κέντρα και καλλιεργούνται από τους ίδιους συνθέτες. Οι βασικές θρησκευτικές φόρμες της εποχής είναι το **μοτέτο** και η **λειτουργία**, ενώ οι κοσμικές είναι το **γαλλικό πολυφωνικό τραγούδι** και το ιταλικό **μαδριγάλι**. Η μουσική απευθύνεται σ' ένα ευρύτερο κοινό, που εκτιμά τις ηχητικές ομορφίες. Η τέχνη τού να

«αρέσει» το μουσικό έργο αποτελεί κινητήρια κατεύθυνση της μουσικής σύνθεσης. Προσπαθώντας να διεγείρουν την ευαισθησία του κοινού, οι μουσικοί χρησιμοποιούν τις τεχνικές της πολυφωνίας με πιο ποικίλο τρόπο.

4. Η Φλωρεντία της Αναγέννησης και η δόξα του Νέου Ανθρώπου

Το 15ο αιώνα η Φλωρεντία εδραιώθηκε ως η ισχυρή πόλη της ιταλικής χερσονήσου. Αφού κατάφερε με πολέμους να επικρατήσει απέναντι σε γειτονικές της πόλεις, που αμφισβητούσαν την κυριαρχία της, εγκαινίασε μια περίοδο ειρήνης και σταθερότητας. Τότε αναδείχθηκε σε κέντρο εμπορικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής δραστηριότητας. Οι σημαντικές αλλαγές, που σηματοδοτούν

τη μετάβαση από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση εικονογραφούνται όλες στην πόλη της Φλωρεντίας. Γι' αυτό χαρακτηρίστηκε ως το πρώτο σύγχρονο κράτος στον κόσμο και ως μητέρα της σύγχρονης Ευρώπης. Ο τίτλος αυτός συνδέεται με τον Ουμανισμό, στις ιδέες του οποίου συναντάμε τις ρίζες πολλών από τις βασικές ιδέες του μετέπειτα ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Η **μετάβαση** στην Αναγέννηση στηρίχτηκε στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στις ιταλικές πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα· στην ανάπτυξη ισχυρών πόλεων, την άνθηση του εμπορίου, τη δημιουργία, μέσω της συσσώρευσης κέρδους από το εμπόριο, μιας ισχυρής μεσαιάς τάξης, στην τεχνολογική πρόοδο. Όλες αυτές οι εξελίξεις πραγματοποιήθηκαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στη μεσαιωνική Φλωρεντία και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων.

Η λογοτεχνία γνώρισε τεράστια άνθηση με σπουδαιότερους εκπροσώπους το Δάντη και τον Πετράρχη. Με αυτούς τους ποιητές συνδέθηκε μια επαναστατική καινοτομία στο χώρο της τέχνης και της εκπαίδευσης: **η χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στο γραπτό λόγο**. Στο τέλος του Μεσαίωνα η γλώσσα της γραφής και των μορφωμένων ήταν τα λατινικά. Εκείνοι που δεν ήξεραν λατινικά, η πλειοψηφία των ανθρώπων, ήταν αποκομμένοι από τις πνευματικές εξελίξεις και δεν μπορούσαν με κανένα τρόπο να πλησιάσουν τη γνώση. Ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας και η γλώσσα που μιλούσαν, η γλώσσα της χώρας τους, θεωρούνταν κατώτερη από την υψηλή αλλά νεκρή γλώσσα των λατινικών. Η χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στο γραπτό λόγο ήταν μια πραγματικά επαναστατική πράξη για την εποχή εκείνη. Έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη των εθνικών λογοτεχνιών από το 16ο αιώνα και εξής και στήριξε τη γενίκευση της εκπαίδευσης. Ο ποιητής Δάντης υπερασπίστηκε με τόσο πάθος την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, που σήμερα θεωρείται πατέρας της σύγχρονης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Η λογοτεχνία στην ομιλούμενη γλώσσα θα αποτελέσει βασικό παράγοντα για το σχηματισμό της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας.

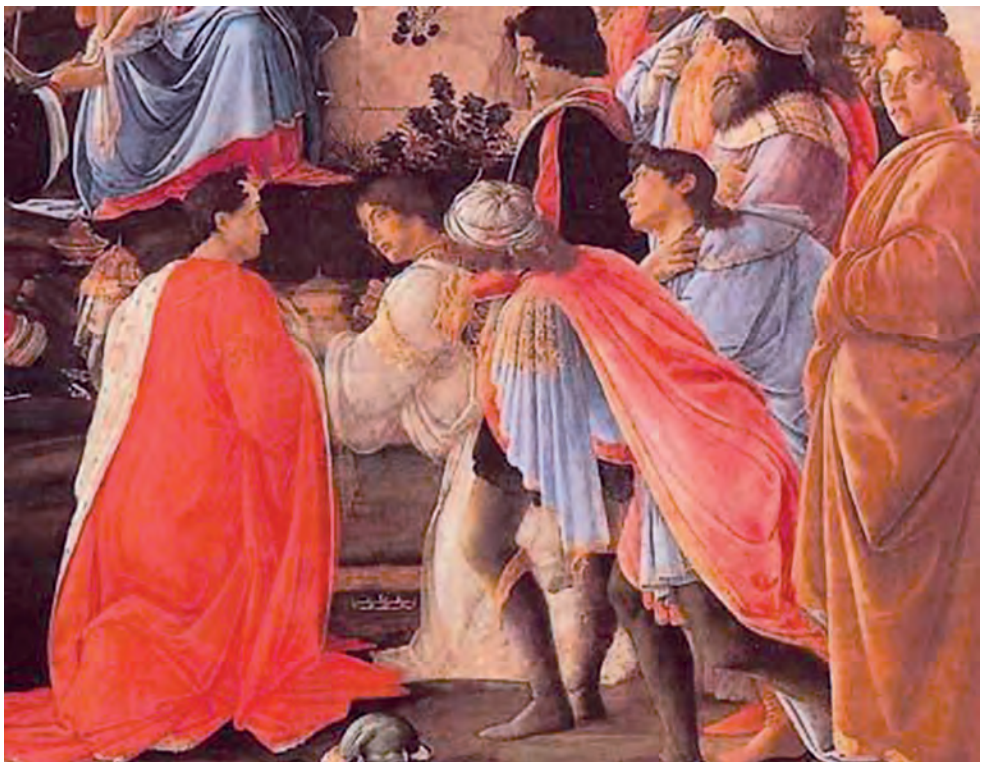
Είναι δύσκολο να καταλάβουμε σήμερα την καινοτομία αυτή, γιατί είμαστε συνηθισμένοι να μιλάμε και να γράφουμε την ίδια

Ο πίνακας αυτός, που κοσμούσε την έπαυλη του Λορέντζο των Μεδίκων, συνοψίζει την αισθητική της αυλής των Μεδίκων: λεπτότητα, χάρη, ευρυθμία. Ο Μποτιτσέλι ήταν προστατευόμενος και φίλος του Λορέντζο, που ήταν και ο ίδιος ποιητής. *Μποτιτσέλι, Η γέννηση της Αφροδίτης, γύρω στα 1485, Φλωρεντία, Μουσεία Ουφίτσι.*

γλώσσα. Ο πολιτισμός μας είναι ο πολιτισμός του γραπτού λόγου, που δίνει τη θέση του στον πολιτισμό της ηλεκτρονικής εικόνας. Την εποχή εκείνη οι άνθρωποι βρίσκονταν στη φάση της μετάβασης από τον προφορικό στο γραπτό πολιτισμό. Αν και η γραφή είχε τότε πίσω της μια ιστορία χιλιάδων χρόνων, και παρά το γεγονός ότι σπουδαία έργα είχαν διατυπωθεί στο γραπτό λόγο από τους αρχαίους Έλληνες και τους Λατίνους, οι άνθρωποι δε διάβαζαν οι ίδιοι, αλλά άκουγαν κάποιον άλλο να διαβάζει. Ακόμη και εκείνοι που γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Η σιωπηλή και **μοναχική ανάγνωση** είναι χαρακτηριστικό της νέας εποχής και έχει τις ρίζες της στη διάχυτη μελαγχολία που καλλιέργησε η Αναγέννηση. Η μελαγχολία συνδεόταν με τον έρωτα και ο έρωτας ξαναβρήκε τη θέση του ανάμεσα στα ευγενή συναισθήματα εκείνη την εποχή. Με τη σειρά του το μοναχικό διάβασμα, η μοναχική απόλαυση του έργου τέχνης ενίσχυσαν και ταυτόχρονα εξέφρασαν τις ισχυρές τάσεις της αυτονόμησης του ατόμου, που χαρακτηρίζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό στις απαρχές του.

Η πρόοδος της Φλωρεντίας συνδέθηκε με την πολιτική κυριαρχία μιας οικογένειας εμπόρων-πριγκίπων, των Μεδίκων. Οι Μεδικοί υποστήριζαν την καλλι-

Οι γονατιστές μορφές απεικονίζουν μέλη της οικογένειας των Μεδίκων.
Μποτιτσέλι, Η προσκύνηση των Μάγων (λεπτομέρεια), γύρω στα 1475.

έργεια των γραμμάτων και των τεχνών. Η μεγάλη πνευματική άνθηση στα χρόνια τους συνδέεται άμεσα μαζί τους. Σε δύο τομείς μπορούμε να διακρίνουμε τη συμβολή τους: στον τομέα των γραμμάτων, με την επιστροφή στη μελέτη των κλασικών κειμένων της ελληνικής αρχαιότητας, και τον τομέα των τεχνών, με την υποστήριξη καλλιτεχνών και τις παραγγελίες για έργα τέχνης. Οι δύο τομείς αλληλοεπηρεάζονται και δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα επιτεύγματα του ενός, χωρίς να γνωρίζουμε τα αντίστοιχα του άλλου.

Την έντονη ενασχόληση με τα γράμματα και τις τέχνες συμμαριζόταν η πλειοψηφία της φλωρεντιανής κοινωνίας. Πολλοί πλούσιοι έμποροι ήταν συλλέκτες έργων τέχνης και χειρογράφων. Στις αυλές τους ζούσαν και δημιουργούσαν καλλιτέχνες και λόγιοι της εποχής. Όπως ήδη είπαμε, την εποχή αυτή η τέχνη για πρώτη φορά αποκτά αξία ως ανεξάρτητη ανθρώπινη δραστηριότητα. Την ίδια εποχή δημιουργείται για πρώτη φορά η έννοια της **δημόσιας έκθεσης** πνευματικών και καλλιτεχνικών έργων: το 1437 ιδρύεται η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη μετά το θάνατο ενός πλούσιου τραπεζίτη και συλλέκτη, με χειρόγραφα που ανήκαν στη συλλογή του. Οργανώνεται επίσης, με προτροπή του γλύπτη Ντονατέλο, η πρώτη δημόσια έκθεση γλυπτών της αρχαιότητας. Αργότερα, ο γιος του γλύπτη αυτού, γλύπτης και ο ίδιος, εμπλούτισε τη συλλογή των Μεδίκων και την οργάνωσε σε μουσείο.

Ζωγραφική

Οι αρχές του Ουμανισμού αποτέλεσαν το περιβάλλον μέσα στο οποίο άνθησαν όλες οι τέχνες, με κυριότερη τη ζωγραφική. Στα έργα των φλωρεντίνων ζωγράφων αποτυπώνεται

Στο έργο του Μικελάντζελο, το ανθρώπινο σώμα κυριαρχεί. Είναι φανερό το μεγάλο ενδιαφέρον του ζωγράφου για την πιστή απόδοση των μυών και κάθε λεπτομέρειας της μορφής. Το αποτέλεσμα είναι η αρμονική απόδοση ενός πραγματικού ανθρώπου. *Μικελάντζελο, Η σταύρωση του Αμάν (λεπτομέρεια) Ρώμη, Καπέλα Σιζτίνα.*

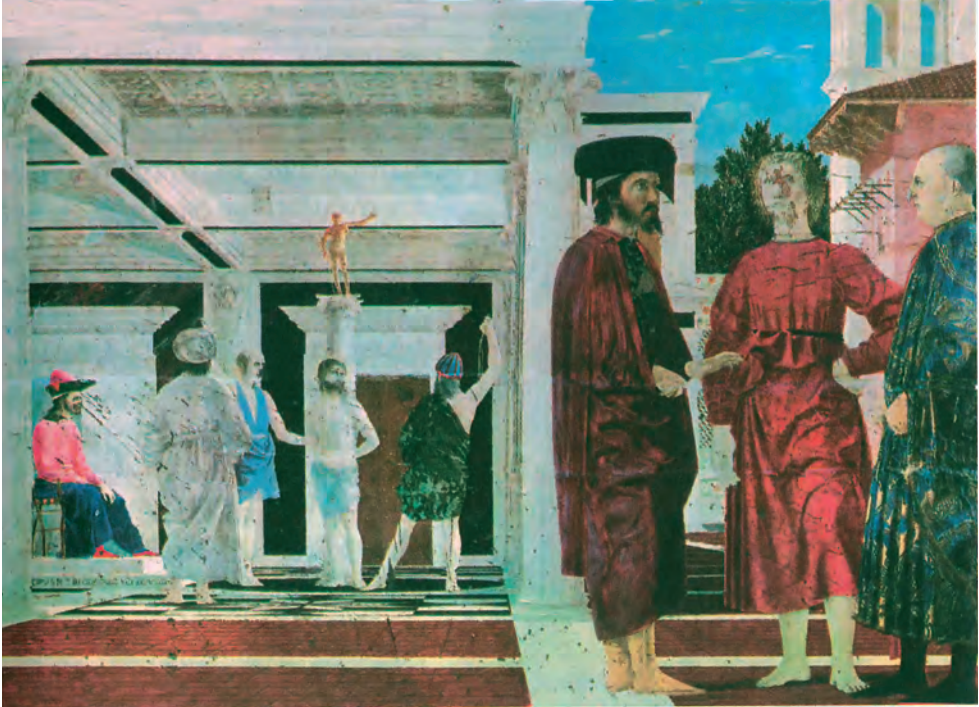

Ντα Βίντσι, Η Παναγία, η Αγία Άννα και το θείο βρέφος (λεπτομέρεια), Παρίσι, Λούβρο.

το αισιόδοξο και ελεύθερο κλίμα της εποχής τους. Οι καλλιτέχνες, ελεύθεροι από τις συμβάσεις της θρησκευτικής παράδοσης, δημιουργούν ένα νέο κόσμο. Δέχονται ερεθίσματα από τη φύση, τη μελετούν, τη θαυμάζουν, την αποτυπώνουν στα έργα τους. Στηριγμένοι στα έργα της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, ανακαλύπτουν το ανθρώπινο σώμα, τη δύναμη που εκπέμπει, την ομορφιά του. Το ζωγραφίζουν γυμνό, έτσι ακριβώς όπως είναι, με τους μύες και τη σάρκα να ξεχειλίζουν. Εκτός από το φυσικό κόσμο, οι καλλιτέχνες αποτυπώνουν στα έργα τους και την πνευματικότητα της εποχής τους. Παρουσιάζουν θέματα από την ελληνική μυθολογία, τα οποία συμβολίζουν τον κόσμο της ιδανικής ομορφιάς και του ελεύθερου πνεύματος. Ακόμα και στις

θρησκευτικές παραστάσεις, η νέα πνοή της ζωγραφικής είναι φανερή. Τα ιερά πρόσωπα έχουν ανθρώπινη μορφή και μελετημένες αναλογίες. Ο ανθρώπινος κόσμος συνυπάρχει με το θεϊκό. Ευγενείς, ηγεμόνες και άνθρωποι του απλού λαού απεικονίζονται μαζί με τους αγίους.

Η επιθυμία τους να απεικονίσουν τον κόσμο όπως τον βλέπουν, τους ωθεί στην ανακάλυψη της **προοπτικής**. Η προοπτική επιχειρεί να αποτυπώσει ζωγραφικά τις τρεις διαστάσεις της πραγματικότητας έτσι όπως τη βλέπει το μάτι του ανθρώπου. Έχοντας επίγνωση της καινοτομίας αυτής, ο Λεονάρντο ντα Βίντσι αποκαλεί μεταφορικά την προοπτική «*χαλινάρι και, πηδάλιο της ζωγραφικής*». Αυτό σημαίνει ότι η τεχνική αυτή τιθασεύει την τέχνη, όπως το χαλινάρι τ' άλογα και την καθοδηγεί, όπως το πηδάλιο τα πλοία. Από την Αναγέννηση και μετά, η προοπτική θα αποτελέσει ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής τέχνης. Γι' αυτό και στην εποχή μας, καλλιτέχνες, που θέλουν να διαφοροποιηθούν από τον ευρωπαϊκό κανόνα, θα ζωγραφίσουν χωρίς προοπτική.

Ο πάνω πίνακας αποτελεί το πρώτο παράδειγμα προοπτικής, ενώ ο κάτω κλασικό. Ντελά Φρατζέσκα, Το όνειρο του Αγίου Ιερώνυμου, γύρω στα 1460, Ουρμπίνο, Εθνική Πινακοθήκη. Ραφαήλ, Οι γάμοι της Παρθένου (λεπτομέρεια), 1504, Μιλάνο, Πινακοθήκη Μπρέρα.

Ο καταξιωμένος καλλιτέχνης στη Φλωρεντία ενισχύεται από την οικονομική υποστήριξη των ισχυρών ανδρών που τον προστατεύουν. Παράλληλα, εκτός από την τέχνη του, ασχολείται με πολλά πράγματα. Είναι ταυτόχρονα επιστήμονας, ποιητής, φιλόσοφος, ερευνητής. Γράφει πραγματείες, σχεδιάζει εφευρέσεις, μελετά την ανατομία του σώματος.

Οι πιο γνωστοί σήμερα ζωγράφοι συνδύαζαν όλα αυτά τα ενδιαφέροντα που χαρακτήριζαν τον *homo universalis*. Ο Βερόκιο, σημαντικός καλλιτέχνης της πρώιμης Αναγέννησης, ήταν ταυτόχρονα χρυσοχόος, γλύπτης, ζωγράφος, αρχιτέκτονας και μηχανικός. Μελετούσε

Ντα Βίντσι, Ανατομικές μελέτες (λάρυγγας και πόδι), 1510, Λονδίνο, Βασιλική Βιβλιοθήκη.

μαθηματικά και γεωμετρία. Πειραματίζονταν σε καινούργιες τεχνικές ζωγραφικής όπως η ελαιογραφία. Μελετούσε συστηματικά το μυϊκό σύστημα του ανθρώπινου σώματος.

Ο μαθητής του *Λεονάρντο ντα Βίντσι*, εκτός από τη ζωγραφική, ασχολήθηκε με μαθηματικούς υπολογισμούς, μελετούσε την ανθρώπινη αναλογία, σχεδίαζε μηχανές, όπως καταπέλτες, μεταφορικά οχήματα ή γερανούς, ακόμα και είδη αεροπλάνων. Οι πολλαπλές αυτές ιδιότητες είναι για μας σήμερα, που ζούμε σε μια εποχή εξειδίκευσης, αδιανόητες. Τότε όμως ο φυσικός κόσμος ήταν ανεξερεύνητος. Η παρατήρηση και ο πειραματισμός ωθούσαν τον άνθρωπο να καταγίνεται με κάθε μορφή γνώσης. Η κάθε κερδισμένη

γνώση έδινε το ερέθισμα για την αναζήτηση μιας άλλης. Αν προσπαθήσουμε να διαχωρίσουμε όλες αυτές τις πλευρές της προσωπικότητας, δε θα μπορέσουμε να καταλάβουμε το *Νέο Άνθρωπο* της Αναγέννησης, που δοκίμαζε με ενθουσιασμό κάθε καινούρια εμπειρία, που του πρόσφερε η νέα ανακάλυψη του κόσμου.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες συνέπειες είχε η αυτονόμηση της τέχνης κατά την Αναγέννηση α) στη σχέση του καλλιτέχνη με το δημιουργημά του και β) στη θέση του στην κοινωνία;
2. Τι το νέο κομίζει η Αναγέννηση α) στη χρήση της γλώσσας και β) στον τρόπο της ανάγνωσης;

Κεφάλαιο Έκτο: Η Ευρώπη των αντιφάσεων: επιστήμη ή μαγεία;

1. Επιστήμη

Από τα μέσα περίπου του 15ου αι έως τον 17ο, οι επιστήμες πραγματικά μεταμορφώθηκαν, προαναγγέλλοντας την κατοπινή «Επιστημονική Επανάσταση». Η νέα μορφή επιστήμης ξεπέρασε τους περιορισμούς του Μεσαίωνα και δημιούργησε ένα νέο τύπο λογίου και επιστήμονα. Οι λόγιοι του 14ου αιώνα ήταν δεσμευμένοι από το **σχολαστικισμό** που δεν άφηνε περιθώρια ελευθερίας στη σκέψη. Δεσμεύονταν επίσης από την πίστη στον αλάνθαστο χαρακτήρα των επιστημονικών θεωρήσεων της αρχαιότητας. Από τον 15ο αιώνα τα πράγματα σταδιακά άλλαξαν. Ο άνθρωπος άρχισε να παρατηρεί τον κόσμο που τον περιέβαλλε: το σύμπαν, τη φύση, το ίδιο το ανθρώπινο σώμα. Δημόσια μαθήματα ανατομίας έκαναν σταδιακά την εμφάνισή τους στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα. Οι μελετητές συνειδητοποίησαν τις αδυναμίες και τους περιορισμούς της αρχαίας επιστήμης και άρχισαν να την αντιμετωπίζουν κριτικά.

Αυτή η δειλή αρχικά κριτική έδωσε τη θέση της στη συνέχεια σε μια ανοιχτή επιστημονική εξέγερση, που έθεσε τα θεμέλια για την προσέγγιση του κόσμου, με βάση την ανθρώπινη **εμπειρία** και την **παρατήρηση**. Στις σημαντικές καινοτομίες πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξαν οι νεαρές επιστημονικές Ακαδημίες και οι τοπικές ομάδες λογίων. Δευτερεύοντα ρόλο διαδραμάτισαν τα παραδοσιακά πανεπιστήμια της εποχής.

Στο τέλος του 15ου αιώνα, ο Ουμανισμός επεκτάθηκε από το χώρο των

Ο Γερμανός αστρονόμος στο γραφείο του με τα σύνεργα της δουλειάς του, *Χόλμπαϊν, προσωπογραφία του Νικολάου Κράτσερ, 1528, Παρίσι, Λούβρο*

γραμμάτων στο χώρο των φυσικών επιστημών και της ιατρικής. Το 1543, δημοσιεύεται το έργο του Κοπέρνικου (1473-1543), *Περί της κινήσεως των ουρανίων σωμάτων*. Το 1543, επίσης, το έργο του Βεζάλιου (1514-1564), *Περί της λειτουργίας του ανθρώπινου σώματος*. Ακολουθεί το έργο του Χάρβεϋ (1578-1637), *Περί της κινήσεως της καρδιάς*. Όλοι ήταν φορείς του ουμανιστικού πνεύματος, που επιδίωκε την αναβίωση της αρχαίας σκέψης. Όπως όμως συμβαίνει συχνά στην ιστορία, τα αποτελέσματα ήταν πολύ διαφορετικά από τις προθέσεις. Το έργο αυτών των ουμανιστών έμελλε να υπονομεύσει το κύρος της αρχαίας αυθεντίας. Οι μελέτες του Κοπέρνικου απομάκρυναν τις θεωρήσεις της γης από το αριστοτελικό σύστημα,

Ρέμπραντ, Το μάθημα ανατομίας του Δόκτορος Ντένμαν (λεπτομέρεια), Αμστερνταμ, Βασιλικό Μουσείο.

Ο φόβος από την ανακάλυψη

1. «Ένα μεγάλο μέρος της ανατομίας που ασκούσαν στις αρχές των νεότερων χρόνων δεν ανταποκρινόταν σ' αυτό που θα έπρεπε να χαρακτηριστεί ως έρευνα: ήταν μάλλον μορφή επίδειξης μπροστά σε μαθητές, όχι διαδικασία ανακάλυψης αλλά τρόπος διδασχής και επεξήγησης γνωστών γεγονότων. Σκοπός της ήταν η μετάδοση στους μαθητές των αληθειών που υπήρχαν στη διδασκαλία του Γαληνού και φαίνεται ότι ένας απλός βοηθός έκανε την ανατομή, την ώρα που ο δάσκαλος διάβαζε το σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο [του Γαληνού] [...]. Όταν στο πρόσωπο του Βεζάλιου εμφανίστηκε ένα πρωτότυπο πνεύμα στον τομέα της ανατομίας στο δεύτερο τέταρτο του 16ου αιώνα, ακόμη κι εκείνος, βρίσκοντας ότι διέφερε από το Γαληνό, είπε (όπως και τόσοι άλλοι) ότι στην αρχή δεν μπορούσε να πιστέψει τα μάτια του».

H. Butterfield, Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, σ. 47- 48.

2. «Αυτό που μένει να πούμε για την ποσότητα και την πρόελευση του αίματος που περνά με αυτό τον τρόπο είναι τόσο νέο και πρωτάκουστο, ώστε όχι μόνο φοβούμαι πως η ζήλεια μερικών θα τους ωθήσει να μου κάνουν κακό, αλλά τρέμω μήπως στραφεί εναντίον μου η ανθρωπότητα, δεδομένου ότι η ριζωμένη συνήθεια γίνεται δεύτερη φύση».

William Harvey. Παρατίθεται από τον H. Butterfield, σ. 58

ενώ οι ιατρικές μελέτες του Χάρβεϋ κατέδειξαν την ανεπάρκεια της ιατρικής θεωρίας του Γαληνού. Οι εξελίξεις αυτές στο χώρο των επιστημών οδηγούσαν σε μια νέα θεώρηση του ανθρώπου και του σύμπαντος, γι' αυτό και αντιμετώπιστηκαν με καχυποψία από τις εκκλησιαστικές αρχές. Τόσο ο Κοπέρνικος όσο και ο Γαλιλαίος αντιμετώπισαν την εχθρότητα της Εκκλησίας, επειδή, οι ερμηνείες που πρόσφεραν, δε συμφωνούσαν με την επίσημη θεώρηση του κόσμου με βάση την Αγία Γραφή.

2. Μαγεία

Παραμένει, βέβαια, πάντοτε ένα ζήτημα προς διερεύνηση: γιατί και πώς η εποχή της Αναγέννησης, της Μεταρρύθμισης αλλά και της επιστημονικής επανάστασης συνυπήρξε με μία από τις εντονότερες ευρωπαϊκές συλλογικές ψυχώσεις: *το κυνήγι των μαγισσών*. Η «τρέλα των μαγισσών» κράτησε πάνω από 300 χρόνια, από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι περίπου και τα τέλη του 18ου. Οι πρακτικές του διωγμού και των βασανιστηρίων υιοθετήθηκαν τόσο από καθολικούς όσο και από προτεστάντες. Χιλιάδες αθώων (κυρίως γυναίκες, που έπεφταν συχνότερα θύματα των αποκλεισμών και των προκαταλήψεων των κοινωνιών τους) θανατώθηκαν, χρεώνοντας την Ευρώπη με το φαινόμενο των μαζικών εκκαθαρίσεων και των γενοκτονιών.

Δε θα πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι οι πυρές στις πλατείες των νοτιοευρωπαϊκών πόλεων δεν έκαιγαν μόνο «μάγισσες» αλλά και «αιρετικούς», αυτούς δηλαδή που η Ιερά Εξέταση θεωρούσε ότι με τις απόψεις και τη διδασκαλία τους διαφορο-

Να πώς δικαστές έκριναν υποθέσεις μαγείας.

Αποσπάσματα από το κύριο δαιμονολογικό εγχειρίδιο της Ιεράς Εξέτασης, το *Malleus Maleficarum* («η σφύρα των μαγισσών»), που συνέγραψαν και εξέδωσαν το 1486 οι ιεροεξεταστές Χάινριχ Κράμερ και Γιάκομπ Σπρένγκερ κατόπιν εντολής της Αγίας Έδρας. Το εγχειρίδιο αυτό βρισκόταν στα έδρανα των περισσότερων Ευρωπαϊών δικαστών για περισσότερα από διακόσια χρόνια και με βάση τις επισημάνσεις του κρινόταν η τύχη των κατηγορουμένων για υποθέσεις μαγείας.

«Γιατί οι δαιμονικές προλήψεις συναντώνται κυρίως στις γυναίκες.

Ορισμένοι μορφωμένοι άνδρες προωθούν αυτό το λόγο, ότι υπάρχουν τρία πράγματα στη φύση, που δε γνωρίζουν όρια στην καλοσύνη ή την κακία... Και όταν υπερβαίνουν τα όρια τους, φθάνουν στα μεγαλύτερα ύψη και τα σκοτεινότερα βάθη της καλοσύνης και της μοχθηρίας... Η μοχθηρία των γυναικών αναφέρεται στον *Εκκλησιαστή*: Δεν υπάρχει άλλο κεφάλι επάνω από το κεφάλι του ερπετού. Και δεν υπάρχει οργή μεγαλύτερη από αυτή της γυναίκας. Θα προτιμούσα να αντιμετωπίσω ένα λιοντάρι ή ένα δράκοντα, παρά να συγκατοικώ με μια μοχθηρή γυναίκα... Κάθε κακία είναι μικρή μπροστά στην κακία της γυναίκας. Επομένως, λέει ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, δεν είναι καλό το να παντρευόμαστε. Τι είναι μια γυναίκα πέρα από εχθρός στη φιλία, μια αναπόφευκτη τιμωρία, ένα αναγκαίο κακό, ένας φυσικός πειρασμός, μια ελκυστική συμφορά, ένας οικείος κίνδυνος... Ο Κικέρων στο δεύτερο βιβλίο της Ρητορικής λέει: Οι πολλοί πόθοι των ανδρών τους οδηγούν σε μια αμαρτία, όμως ο ένας πόθος της γυναίκας τους οδηγεί σε όλες τις αμαρτίες. Γιατί η ρίζα όλων των κακιών της γυναίκας είναι η φιλαργυρία. Και ο Σενέκας λέει στις *Τραγωδίες του*: Μια γυναίκα αγαπά ή μισεί. Δεν υπάρχει άλλη δι-

Με την κουκουβάγια στον ώμο και ένα κανάτι μπύρας στο χέρι, η μάγισσα καγχάζει. *Χάλς, Η μάγισσα του Χάρλεμ, 17ος αιώνας, Βερολίνο, Κρατικό Μουσείο*

ποιούνταν από τα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας. Μερικές φορές αυτοί ήταν άσημοι λαϊκοί άνθρωποι, όπως ο μυλωνάς Μερόνκιο, από το Φριούλι της Ιταλίας. Άλλες φορές όμως ήταν διάσημοι φιλόσοφοι, όπως ο Τζορντάνο Μπρούνο, που το άγαλμά του στήθηκε αργότερα σε μια πλατεία της Ρώμης, στο σημείο όπου μαρτύρησε.

Τέλος οι Εβραίοι και οι «Μορίσκοι» (εκχριστιανισμένοι μουσουλμάνοι της Ισπανίας) υπήρξαν θύματα παρόμοιων μαζικών διώξεων. Όταν οι караβέλλες του Κολόμβου ταξίδευαν προς τη Δύση, για να ανακαλύψουν τον καινούργιο κόσμο, άλλα πλοία μετέφεραν χιλιάδες Εβραίους στην Ανατολή, διωγμένους από τους βασιλιάδες της Ισπανίας. Η πλειοψηφία αυτών των Εβραίων εγκα-

αθάμιση. Και τα δάκρυα της γυναίκας είναι πλάνη... Όμως για τις καλές γυναίκες υπάρχει μεγάλη εξύμνηση, αφού διαβάζουμε ότι έφεραν την ευτυχία στους άνδρες και έσωσαν έθνη, χώρες και πόλεις, όπως φαίνεται στην περίπτωση της Ιουδήθ, της Εσθήρ... Άλλοι έχουν διατυπώσει και άλλους λόγους που εξηγούν το γιατί συναντούμε περισσότερες πλανεμένες γυναίκες απ' ό,τι άνδρες. Ο πρώτος είναι ότι είναι πιο εύπιστες και, εφόσον κύριος στόχος του διαβόλου είναι να διαφθείρει την πίστη, επομένως προτιμά να επιτίθεται σε αυτές. Ο δεύτερος λόγος είναι το ότι οι γυναίκες από τη φύση τους εντυπωσιάζονται πιο εύκολα και είναι πιο δεκτικές στην επιρροή του κακού πνεύματος... Τρίτος λόγος είναι το ότι έχουν γλώσσες ροδάνια και είναι ανίκανες να αποκρύψουν από τις άλλες γυναίκες τα όσα γνωρίζουν μέσα από μοχθηρές τέχνες. Και επειδή είναι ανίσχυρες, βρίσκουν έναν εύκολο και κρυφό τρόπο να εκδικηθούν διά μέσου της μαγείας... Σε σχέση με τη διάνοια τους ή την κατανόηση των πνευματικών ζητημάτων, φαίνεται ότι είναι διαφορετικής φύσης από τους άνδρες. Γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις αυθεντικές, βασισμένες σε πλήθος παραδειγμάτων από τις Γραφές. Ο Τερέντιος λέει: Οι γυναίκες διανοητικά είναι σαν τα μικρά παιδιά. Όμως η φυσική αιτία είναι ότι η γυναίκα είναι πιο σαρκική από τον άνδρα... Πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρξε ένα ελάττωμα στη δημιουργία της πρώτης γυναίκας, εφόσον αυτή διαμορφώθηκε από ένα λυγισμένο πλευρό, ένα πλευρό του θώρακα, το οποίο είναι λυγισμένο, σαν να δείχνει σε διαφορετική κατεύθυνση από τον άνδρα. Και εφόσον εξαιτίας αυτού του ελαττώματος είναι ένα ατελές ον, πάντοτε εξαπατά... Εάν ερευνήσουμε, θα διαπιστώσουμε ότι όλα σχεδόν τα βασίλεια του κόσμου έπεσαν εξαιτίας γυναικών».

[πηγή, *The Malleus Maleficarum of Heinrich Kramer and Jacob Sprenger, Νέα Υόρκη, Dover Publications 1971, σ. 41-48*].

ταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Αιώνες αργότερα, το 1943, η κοινότητα αυτή θα μεταφερθεί από τους Ναζί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας, όπου θα εξοντωθεί.

Είναι λοιπόν απλοϊκό να αντιλαμβανόμαστε την Αναγέννηση ως μια σταθερή πορεία από τις προλήψεις του Μεσαίωνα προς τη λογική σκέψη της Αρχαιότητας. Ο αναγεννησιακός Ουμανισμός είχε και μια πολύ έντονη μεταφυσική, μυστικιστική χροιά. Πέρα από την κριτική μελέτη των αρχαίων επιστημονικών συγγραμμάτων, οι λόγιοι του 16ου και των αρχών του 17ου στράφηκαν και στις μυστικιστικές πραγματείες της ύστερης Αρχαιότητας, επιζητώντας να δια φωτίσουν τα μυστήρια της κίνησης και της λειτουργίας του σύμπαντος. Παράλληλα με τις επιστήμες, εμφανίστηκαν πλήθος διατριβές φυσικής μαγείας, αστρολογίας, αλχημείας. Για τους λόγιους μυστικιστές, αληθινή ήταν η γνώση των μυστικών δυνάμεων της φύσης, η οποία θα επέτρεπε την πληρέστερη κατανόηση της Θείας Δημιουργίας. Όταν οι μυστικιστές οπαδοί του Γερμανού γιατρού Παράκελσου αναζήτησαν την αλήθεια, προχώρησαν ακόμη περισσότερο. Ζήτησαν την απόρριψη της αρχαίας γνώσης και τη δημιουργία μιας ριζικά νέας επιστήμης βασισμένης στο δικό τους ιατρικο-χημικό σύστημα.

Η Αναγέννηση θα πρέπει συνεπώς να αντιμετωπίζεται στη διπλή της υπόσταση: την αναζήτηση μιας νέας επιστημονικής γνώσης και την κυρίαρχη θέση που αυτή έδινε στο μυστικισμό και τη φυσική μαγεία. Αλλά και αργότερα, ο ίδιος ο Νεύτων, θεμελιωτής της επιστημονικής φυσικής, ασχολούνταν παράλληλα με την αλχημεία. Δεν είναι τυχαίο επομένως που οι λόγιοι της Αναγέννησης εμφανίζονταν συχνά με το χαρακτηρισμό «magi» (μάγοι).

Λογική και εμπειρική έρευνα και ταυτόχρονα μαγεία και κινήγι των μαγισσών στην αυγή των καινούργιων χρόνων. Ο «ευρωπαϊκός νους» βασίζεται στη διαμόρφωση του ανεξάρτητου, σκεπτόμενου ανθρώπου. Μπορεί να υποθέσει κανείς όμως ότι η «κοινωνία των αυτόνομων ατόμων» συνδύασε τελικά την ανεξαρτησία του νου με την

Γκόγια, Η συνέλευση των μαγισσών (λεπτομέρεια), 1819-1820, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο

ισχύ των θρησκευτικών δογμάτων και δημιούργησε ανθρώπους που είχαν κατανοήσει με έναν ιδιόμορφο τρόπο το καθήκον και την ορθή συμπεριφορά. Όπως είπαμε, οι συνέπειες ήταν πολύ διαφορετικές από τις προθέσεις.

Τελικά όμως από την εποχή των ριζικών αλλαγών, εκείνο που έμεινε στους μεταγενέστερους είναι η θεμελίωση του νέου επιστημονικού τρόπου σκέψης. Βέβαια η *μαγεία* και το *κυνήγι των μαγισσών* δε χάθηκαν εντελώς, αλλά επανεμφανίζονται με άλλες μορφές, όπως το Ολοκαύτωμα και τα σταλινικά πογκρόμ, οι συλλογικές ψυχώσεις εναντίον των ξένων και των διαφορετικών, σε εποχές μεταβατικές, δύσκολες και ταραγμένες. Στην πορεία της, η ευρωπαϊκή συνείδηση θυμάται τα θετικά στοιχεία, ενώ λησμόνησε ή, όπως λέει η ψυχολογία, «απώθησε» τα αρνητικά.

Πάντως, οι νέες αντιλήψεις σχετικά με τη γνώση, την εκπαίδευση, τον ανθρώπινο νου και την αυτοσυνειδησία συνδέθηκαν με τους προβληματισμούς για το χαρακτήρα της Ευρώπης και πρόβαλαν την εικόνα μιας κοινής πολιτισμικής βάσης για τους Ευρωπαίους. Η διαδικασία του ευρωπαϊκού αυτοπροσδιορισμού όμως εντάθηκε ακόμη περισσότερο εξαιτίας της καταλυτικής σημασίας που είχαν για την Ευρώπη οι ανακαλύψεις και οι κατακτήσεις εξω-ευρωπαϊκών χωρών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1. Πώς εξηγείται η αναζήτηση της γνώσης από τους λογίους της Αναγέννησης μέσα από δυο δρόμους ασύμβατους, την επιστήμη και το μυστικισμό;*
- 2. Το «κυνήγι των μαγισσών», που συνδέεται με τις θρησκευτικές διώξεις της περιόδου που μελετάμε, επανεμφανίζεται με άλλες μορφές στα κατοπινά χρόνια ως τις μέρες μας. Σε ποιες σκέψεις σας οδηγεί αυτό;*

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκοί λαοί

1. Η έκπληξη των Ανακαλύψεων

Ήδη από το 15ο αιώνα, οι ανακαλύψεις άλλαξαν για τους Ευρωπαίους την εικόνα του κόσμου. Ένα πλήθος νέων ανθρωπίνων κοινωνιών και νέων πολιτισμών εμφανίστηκε, που στην αρχή αντιμετωπίστηκε όχι μόνο με ενδιαφέρον αλλά και με θαυμασμό. Ισπανοί και Πορτογάλοι αρχικά, Ολλανδοί και Άγγλοι λίγο αργότερα στράφηκαν με ενθουσιασμό στην ανακάλυψη νέων περιοχών. Μέχρι το 17ο αιώνα οι επαφές πύκνωσαν. Κινέζικα προϊόντα, αφρικανικές αμφιέσεις, ταϊλανδέζικα μουσικά όργανα, ανατολίτικα μπαχαρικά κατέκλυσαν τις ευρωπαϊκές αγορές.

Αρχικά, ο κόσμος της Άπω Ανατολής αντιμετωπίστηκε με δέος. Οι Ευρωπαίοι διαπίστωσαν ξαφνικά ότι υπήρχαν πολιτισμοί, όπως ο κινεζικός και ο ινδικός, που ήταν αρχαιότεροι από τις δικές τους ρίζες στην ανατολική Μεσόγειο. Η ιστορική τους αντίληψη διαταράχτηκε. Αν η γη δεν ήταν το κέντρο του κόσμου, όπως έλεγε ο Κοπέρνικος, τότε ούτε και οι Ευρωπαίοι θα ήταν ο μοναδικός πολιτισμένος λαός, όπως πίστευαν έως τότε. Τη βεβαιότητα της γνώσης την αντικατέστησε η αβεβαιότητα. Όλα έπρεπε να τα ξανασκεφτούν και να τα ξαναγράψουν από την αρχή. Αυτή η έλλειψη βεβαιότητας, η αντιδογματική σκέψη, η συνεχής επανατοποθέτηση των πραγμάτων, έγινε τελικά ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Σε αντίθεση με την Αφρική και την Ασία, για τις οποίες οι Ευρωπαίοι είχαν κάποια θολή γνώση πριν από την πορτογαλική εξερεύνηση, η αμερικανική ήπειρος,

Στην ακολουθία του βασιλιά, πολλοί είναι οι δούλοι από την Ανατολή. Καρπάτσιο, Η βάπτιση του Βασιλιά (λεπτομέρεια), γύρω στα 1507, Βενετία.

οι λαοί που την κατοικούσαν η χλωρίδα και η πανίδα της ήταν ολότελα άγνωστα στη Δύση του 15ου αιώνα. Η ανακάλυψη ενός κόσμου εκτός της γνωστής γεωγραφίας, μιας ηπείρου «που δεν υπήρχε», άλλαξε ριζικά τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις για τον κόσμο και για τη θέση των Ευρωπαίων σ' αυτόν. Το μέγεθος της έκπληξης ίσως εξηγεί γιατί οι ευρωπαϊκές κοινωνίες άργησαν τόσο να ανταποκριθούν στην πρωτοφανή αυτή ανακάλυψη και πρόκληση. Η σημασία της ανακάλυψης της Αμερικής, η συμβολή θαρραλέων ναυτικών, όπως ο Κολόμβος, άφηναν για καιρό αδιάφορη τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινής γνώμης και της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας.

2. Τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι στην Αμερική

Οι αντιλήψεις και οι εμπειρίες των Ευρωπαίων που αποίκισαν τη νέα ήπειρο τους εμπόδιζαν να κατανοήσουν το διαφορετικό φυσικό κόσμο και τις διαφορετικές κοινωνίες που έβλεπαν. Το γεγονός ότι δεν καταλάβαιναν τη γλώσσα τους δυσχέραινε την κατάσταση. Το τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι, όταν αποβιβάζονταν στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, και το πώς το κατανοούσαν εξαρτιόταν από την παιδεία τους αλλά και από τους σκοπούς τους.

Κύριες πηγές πληροφόρησης για το *Νέο Κόσμο* ήταν οι *κονκισταδόροι* («κατακτητές»), οι έμποροι, οι κληρικοί και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι. Όλοι αυτοί, εμποτισμένοι από μια μακραίωνη μεσαιωνική παράδοση θρύλων, αντιμετώπιζαν συχνά τη νέα γη σαν μαγικό βασίλειο της φαντασίας. Μόνα όπλα στην προσέγγιση των ιθαγενών του Νέου Κόσμου ήταν οι γνώσεις τους από την κλασική και τη χριστιανική παράδοση. Λίγα μόνο διαφορετικά φύλα γνώριζαν, όπως τους «Νέγρους» και τους «Μαυριτανούς». Με αυτά τα εφόδια δεν μπορούσαν να κατατάξουν σε κάποια κατηγορία τους Ινδιάνους με τα άτριχα σώματα και τις παράξενες συνήθειες. Ανατρέχοντας στις δικές τους παραδόσεις, πολλοί ήταν οι Ευρωπαίοι που είδαν στις κοινωνίες του Νέου Κόσμου το χαμένο κήπο της Εδέμ ή τη χρυσή εποχή της αθωότητας του ανθρώπινου γένους.

Οι αναταραχές και οι πολλαπλές αμφισβητήσεις στους κόλπους της δυτικής Χριστιανοσύνης ενίσχυσαν την ταύτιση των νέων τόπων με το χαμένο παράδεισο. Τα μοναστικά τάγματα της Δύσης επιδόθηκαν στον εκχριστιανισμό των εκατομμυρίων νέων ψυχών. Σε μια παράλληλη διαδρομή με τους μοναχούς, οι Ουμανιστές της Δύσης πρόβαλαν στο Νέο Κόσμο τις ελπίδες τους, μαζί με την απογοήτευσή τους από την παρακμή του παλιού κόσμου. Οι κοινωνίες των γυμνών αλλά αθών ιθαγενών αντιπροσώπευαν στα μάτια των Ουμανιστών την κοινοκτημοσύνη, την ισοπολιτεία, τις ουτοπικές πολιτείες τους. Προβάλλοντας μια ιδεαλιστική απεικόνιση του Νέου Κόσμου, οι Ευρωπαίοι λόγιοι εξέφρα-

Η ζωή των ινδιάνων Τούπι απεικονισμένη από Ευρωπαίο αιχμάλωτό τους. Το άλλο πρόσωπο των ιθαγενών. Από “ευγενείς άγριοι”, “βάρβαροι κανίβαλοι”. Εικονογράφηση από το ταξιδιωτικό βιβλίο του Στάντεν, Γυμνοί, άγριοι και ανθρωποφάγοι, 1557 (ελλ. μτφρ. Στοχαστής).

ζαν τη σφοδρή τους απογοήτευση για τη διαφθορά και την παρακμή των δικών τους κοινωνιών. Η Αμερική ήταν το αμόλυντο αντίθετο της διεφθαρμένης, γι’ αυτούς, Ευρώπης και κινδύνευε να διαφθαρεί με τη σειρά της από τους «βάρβαρους» Ευρωπαίους.

Παρά τη συμπάθειά τους για τις κοινωνίες των ιθαγενών, οι Ουμανιστές της Δύσης πρόβαλαν τελικά μια εικόνα που μικρή σχέση είχε με την πραγματικότητα των κοινωνιών των ιθαγενών. Γιατί οι αυτόχθονες δεν ήταν πάντοτε οι «ευγενείς άγριοι» των συγγραμμάτων. Συχνά ήταν βίαιοι, φιλοπόλεμοι, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις κανιβαλισμού μεταξύ τους. Η ουτοπική απεικόνιση του Νέου Κόσμου από τους Ουμανιστές αποτελούσε μια ακόμα δυτική επινόηση. Δεν αντανakλούσε τις ιδιαιτερότητες ούτε την πραγματικότητα των τοπικών κοινωνιών και της τοπικής κουλτούρας. Γι’ αυτό, παρέμενε ουσιαστικά ξένη προς τον κόσμο των ιθαγενών πληθυσμών της Αμερικής.

Η Αμερική εντάχθηκε εύκολα στη χριστιανική κοσμολογία. Της δόθηκε μάλιστα μια ιδιαίτερη θέση ως η «γη των απροσηλύτιστων αθώων». Αποτελούσε έναν παρθένο κόσμο, έτοιμο για τη διάδοση του Θείου Λόγου. Αν ανέωσε επίσης την ευρωπαϊκή κουζίνα με τα νέα φρούτα και λαχανικά της. Ωστόσο, δεν αφομοιώθηκε στις ευρωπαϊκές συνειδήσεις ως ένας ξεχωριστός χώρος με ιδιαίτερα γνωρίσματα. Οι Ευρωπαίοι δεν μπορούσαν να απομακρυνθούν από τα εθνογραφικά στοιχεία που γνώριζαν από τους αρχαίους συγγραφείς, ούτε, συχνά, από την οπτική του αρχαίου κόσμου. Έτσι δυσκολεύτηκαν να κατανοή-

ήσουν το νέο κόσμο. Είδαν τους νέους τόπους και τους ανθρώπους που κατοικούσαν εκεί περισσότερο ως αξιοπερίεργο και θαυμαστό θέαμα, κατάλληλο για να διακοσμήσει τις προθήκες των συλλεκτών.

3. Είναι οι Ινδιάνοι άνθρωποι;

Η ανάγκη να διοικήσουν τους νέους τόπους οδήγησε τους Ισπανούς σε μια σταδιακή προσέγγιση της κουλτούρας, της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης των ιθαγενών. Οι βασιλικοί αξιωματούχοι επισκέπτονταν τα χωριά των Ινδιάνων για να αποσπάσουν φόρους από αυτούς για τους νέους κυρίους τους. Από την πλευρά τους, οι ιεραπόστολοι στο Νέο Κόσμο συνειδητοποίησαν, έπειτα από τον πρώτο ενθουσιασμό, ότι, για να εξαφανίσουν τις «ειδωλολατρικές» θρησκευτικές αντιλήψεις των Ινδιάνων, έπρεπε να εξοικειωθούν

Ο ιθαγενής με την οικογένεια του όπως τον έβλεπαν οι Ευρωπαίοι. Ποιες εικόνες σας φέρνει στο μυαλό η απεικόνιση του σώματος του “άγριου”; Από το βιβλίο του Ντε Λερύ, *Ιστορία ενός ταξιδιού στη γη της Βραζιλίας ή αλλιώς Αμερική, Γενεύη, 1580.*

οι ίδιοι με τη θρησκεία τους, τους συμβολισμούς και την τελετουργία της και επίσης να συμπεριλάβουν στοιχεία της λατρείας τους στη χριστιανική λατρεία. Ιδιαίτερα επιδέξιοι σ’ αυτό αποδείχτηκαν οι Ιησουίτες μοναχοί. Πολλές φορές μάλιστα ήλθαν σε αντίθεση με την άγρια εκμετάλλευση των Ινδιάνων από τους Ισπανούς. Λιγότερο όμως ευαίσθητοι αποδείχτηκαν οι οπαδοί των προτεσταντικών δογμάτων που εποίκισαν τη Βόρεια Αμερική, καταδιωγμένοι από την Ευρώπη. Γι’ αυτούς οι Ινδιάνοι ήταν μια φυλή που εξούσιαζε ο διάβολος. Η εξόντωσή της επομένως καθόλου δεν παραβίαζε τη θεϊκή εντολή «ου φονεύσεις».

Πάντως οι προσπάθειες των μοναχών να κατανοήσουν τον πολιτισμό και τη θρησκεία των ιθαγενών του Νέου Κόσμου διεύρυναν τους γνωστικούς ορίζοντες των Ευρωπαίων. Τους έμαθαν επίσης νέους τρόπους να προσεγγίζουν τον πολιτισμό και την ιστορία ξένων λαών. Σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτής της νέας προσέγγισης υπήρξε η συστηματική προσπάθεια εκμάθησης των τοπικών γλωσσών και διαλέκτων. Ωστόσο, αυτά είχαν ελάχιστη απήχηση στους μορφω-

μένους Ευρωπαίους. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το γεγονός ότι πολλές από τις μελέτες των μοναχών του Νέου Κόσμου παρέμειναν αδημοσίευτες μέχρι και το 19ο αιώνα.

Την εποχή της ανακάλυψης της Αμερικής, στη Δύση κυριαρχούσαν δύο συστήματα κατάταξης και ιεράρχησης των λαών του τότε γνωστού κόσμου. Το ένα βασιζόταν στη χριστιανική παράδοση και διέκρινε τους λαούς σε χριστιανούς και ειδωλολάτρες. Το άλλο βασιζόταν στην αρχαία παράδοση και ταξινομούσε τα έθνη ανάλογα με το βαθμό της «ευπρέπειάς» τους. Όταν οι Ευρωπαίοι μιλούσαν για «ευπρέπεια», αναφέρονταν στα ήθη και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Έχοντας κληρονομήσει από την αρχαιότητα τη διάκριση ανάμεσα σε Έλληνες και βάρβαρους, οι Δυτικοί θεωρούσαν βάρβαρους τους λαούς με άξεστα ήθη και συμπεριφορά. Η θέση του Αριστοτέλη ότι ακόμα και ο πιο βάρβαρος άνθρωπος αποτελούσε ένα κοινωνικό ον, συμβίωνε με την πίστη στην ύπαρξη λαών που εμφανίζονταν ολότελα «απολίτιστοι» και «ακοινωνήτοι».

Η φύση του Ινδιάνου της Αμερικής αποτέλεσε εξαρχής πεδίο έντονου προβληματισμού. Πολλές, διαμετρικά αντίθετες, απόψεις διατυπώθηκαν. Η εικόνα του «αθώου πρωτόπλαστου» συνυπήρχε με την εικόνα του «κτήνους». Συνοδεύοντας τον Κολόμβο στο δεύτερο ταξίδι του στη νήσο Ισπανιόλα, ο γιατρός Τσάνκα παρατηρούσε, αναφερόμενος στους Ιθαγενείς και τις συνήθειες διατροφής τους, ότι *«η κτηνωδία τους ξεπερνά την κτηνωδία όλων των γνωστών ζώων»*. Για τους Ευρωπαίους της εποχής, δεν ήταν αυτονόητο ότι οι Ινδιάνοι ήταν άνθρωποι. Έτσι, το 1537, ο πάπας Παύλος ΙΙΙ υπογράμμισε ότι *«οι Ινδιάνοι είναι αληθινοί άνθρωποι»*. Πώς, διαφορετικά, θα μπορούσαν να διδαχθούν και να ασπασθούν την ορθή πίστη; Σύντομα όμως υπήρξε απογοήτευση, γιατί οι ιθαγενείς δεν ανταποκρίθηκαν στο ζήλο των ιεραποστόλων.

Εφόσον λοιπόν αμφισβητήθηκε η ικανότητα των ιθαγενών να καταλάβουν το χριστιανικό κήρυγμα, αμφισβητήθηκε και η ικανότητά τους να σκέπτονται λογικά. Μάλιστα τα επιχειρήματα που στήριξαν μια τέτοια άποψη στηρίχτηκαν σε βιολογικά χαρακτηριστικά. Τονίζοντας την κατωτερότητα των Ινδιάνων απέναντι στους Ευρωπαίους, ο Φερναντέζ ντε Οβιέδο έδειχνε, πέρα από τη «φυσική» ροπή τους προς το κακό και την οκνηρία, πόσο χονδροειδής ήταν το κρανίο τους, πόσο παραμορφωμένη η σωματική διάπλασή τους. Το χρώμα του δέρματος δε συνιστούσε ακόμα ένδειξη φυλετικής κατωτερότητας, παρά την αρνητική εικόνα που είχαν οι Αγγλοι για τους νέγρους. Τέτοιες χονδροειδείς θεωρίες βιολογικής κατωτερότητας ενίσχυσαν τις απόψεις εκείνων που υποστήριζαν ότι η υποδούλωση των Ινδιάνων στους Ισπανούς ήταν αναπόφευκτη.

Οι υπέρμαχοι της ελευθερίας των Ινδιάνων και της ισοπολιτείας με τους αποίκους ανέπτυξαν μια σειρά αντεπιχειρημάτων. Αυτά βοήθησαν στην αναθε-

ώρηση της ταξινόμησης των λαών. Σιγά-σιγά οι Ευρωπαίοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι πολιτισμός δεν ήταν μόνο ό,τι έμοιαζε με την «ευπρέπεια». Απόκτησαν μια νέα, ευρύτερη και λιγότερο απόλυτη αντίληψη του τι είναι «πολιτισμός». Άρχισε να διατυπώνεται μια θεωρία εξέλιξης από τη βαρβαρότητα προς τον πολιτισμό, η οποία μπορούσε να συμπεριλάβει και το ευρωπαϊκό παρελθόν οι ιθαγενείς της Αμερικής παρομοιάζονταν με τις προϊστορικές ευρωπαϊκές κοινωνίες.

4. Ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία και αλαζονεία

Η ανακάλυψη της Αμερικής ενίσχυσε σημαντικά την αυτοπεποίθηση των Ευρωπαίων. Η ανακάλυψη, η αποικιοποίηση και ο εκχριστιανισμός ενός ολότελα άγνωστου κόσμου έγιναν αντιληπτά ως έπη από τους Ευρωπαίους του 16ου αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο αντισταθμίστηκε το δέος που προκαλούσε στους Ευρωπαίους η κλασική αρχαιότητα. Θεώρησαν ότι τα επιτεύγματά τους υπερέβαιναν τις δυνατότητες των Αρχαίων.

Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου τόνισε επίσης την πολιτισμική ανωτερότητα των Ευρωπαίων απέναντι στους υπόλοιπους λαούς που κατοικούσαν την υφήλιο. Βέβαια, οι πικρές εμπειρίες από τις βαρβαρότητες των αλλεπάλληλων ευρωπαϊκών πολέμων του 16ου αιώνα έκαναν ορισμένους σχολιαστές να αναπολούν την κοινή ζωή τους με τους «ευγενείς αγρίους» της Αμερικής. Ωστόσο, και οι λίγες κριτικές σκέψεις υποτάσσονταν στη νέα εικόνα που σχημάτισαν οι Ευρωπαίοι για τον εαυτό τους ως κυρίαρχοι της υφής. Έτσι στην παλαιότερη αντίληψη της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας» προστέθηκε μια νέα: η «Παγκόσμια Κοινοπολιτεία» (*Respublica Mundana*), η οποία στηριζόταν σε δυτικοκεντρικές αντιλήψεις.

Η Ευρώπη του 1600 ήταν πολύ πιο βέβαιη για τον εαυτό της απ' ό,τι εκατό χρόνια πριν.

Η αντιθετική προσέγγιση των ιθαγενών της Αμερικής

1. «Για να κερδίσω τη φιλία τους, εφόσον γνώριζα ότι αποτελούν λαό που θα προσηλυτισθεί στην ιερή μας πίστη με την αγάπη και τη φιλία παρά με τη δύναμη, έδωσα σε μερικούς από αυτούς κόκκινες κάπες και γυάλινες χάντρες που τις κρέμασαν στους λαιμούς τους, όπως και αρκετά άλλα μικροπράγματα. Αυτά τους ευχαρίστησαν ιδιαίτερα και έγιναν εξαιρετικά φιλικοί μαζί μας. Έπειτα κολύμβησαν ως τις βάρκες των πλοίων όπου βρισκόμασταν, φέρνοντάς μας παπαγάλους και μπάλες από μπαμπακόνημα και ακόντια και πολλά άλλα πράγματα, τα οποία και αντάλλαζαν με χάντρες, γεράκια και καμπανάκια. Στην πραγματικότητα, αντάλασσαν οτιδήποτε είχαν στην κατοχή τους. Όμως μου φάνηκαν ένας λαός στερημένος. Γιατί κυκλοφορούν γυμνοί, όπως τους γέννησαν οι μανάδες τους, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών.... Πρέπει να κάνουν για καλοί και έξυπνοι υπηρέτες και πολύ έξυπνους, γιατί παρατήρησα πως επαναλάμβαναν αμέσως οτιδήποτε τους λέγαμε και πιστεύω πως εύκολα θα μπορούσαν να γίνουν χριστιανοί, επειδή μου φάνηκε πως δεν είχαν θρησκεία. Θεού επιτρέποντος, με την αναχώρηση μου θα φέρω μισή ντουζίνα από αυτούς στις Μεγαλειότητές τους....».

Χριστόφορου Κολόμβου, Το Πρώτο Ταξίδι (1492 - 1493). [Πηγή, *Culture and Belief in Europe, 1450 -1600*, σ. 319]

2. «... Σ' αυτά τα σαράντα χρόνια, περισσότερα από δώδεκα εκατομμύρια ψυχές, άνδρες, γυναίκες και παιδιά πέθαναν άδικα από την τυραννία και τις μοχθηρές πράξεις των χριστιανών. Ο αριθμός είναι εξακριβωμένος και αληθινός. Και νομίζω πραγματικά –δε γελιέμαι– ότι θα ξεπερνούν τα δεκαπέντε εκατομμύρια. Αυτοί που πήγαν εκεί κάτω και που αυτοαποκαλούνται χριστιανοί, συνήθιζαν να χρησιμοποιούν δύο, κυρίως, τρόπους για να εξολοθρεύουν και να σβήσουν από το πρόσωπο της γης τα δυστυχισμένα αυτά έθνη. Ο ένας, με το να διεξάγουν εναντίον τους άδικους πολέμους, σκληρούς, αιμοσταγείς, τυραννικούς. Ο άλλος, με το να σκοτώνουν αυτούς που θα ήταν δυνατό να επιθυμήσουν ή να σκεφθούν την ελευθερία τους, ή να θελήσουν να ξεφύγουν από τα βασανιστήρια που τους υπέβαλλαν, σκότωναν και όλους τους ιθαγενείς άρχοντες και τους άντρες.... τους σκότωναν λοιπόν με το να τους υποβάλλουν στον καταναγκασμό τον πιο σκληρό, τον πιο φριχτό και τον πιο κτηνώδη που υποβλήθηκαν ποτέ άνθρωποι ή ζώα... Αν οι χριστιανοί σκότωσαν και αφάνισαν τόσες και τόσες ψυχές, αυτό έγινε μόνο και μόνο για το χρυσάφι, για να γεμίσουν πλούτη σε μικρό διάστημα και να υψωθούν σε θέσεις υψηλές, δυσανάλογες προς τις ικανότητές τους. Επειδή ήταν άπληστοι και αχόρταγα φιλόδοξοι –δε γίνεται να έχουν υπάρξει χειρότεροι στον κόσμο– και επειδή η γη ήταν πλούσια και οι άνθρωποι της τόσο ταπεινοί, τόσο υπομονετικοί και τόσο εύκολα μπορούσαν να τους υποτάξουν, δεν είχαν γι' αυτούς ούτε σέβας, ούτε υπόληψη, ούτε εκτίμηση.... Μ' αυτόν τον τρόπο φρόντισαν για τη ζωή και την ψυχή

Πώς δηλώνεται η ανωτερότητα του δυτικού άνδρα στον πινάκα; *Χαρακτικό του Κέλερ, γύρω στα 1800*

Είχε επαρκείς αποδείξεις της πνευματικής της ανωτερότητας, της στρατιωτικής της ισχύος, καθώς και της οικονομικής και τεχνολογικής της παντοδυναμίας. Ανάμεσα στο 1492 και το 1650, οι Ευρωπαίοι είχαν ανακαλύψει ένα σημαντικό νέο κομμάτι του κόσμου, το οποίο τους οδήγησε να δώσουν νέες διαστάσεις στον εαυτό τους και στο ιστορικό παρελθόν τους. Το μέγεθος των ευρωπαϊκών επιτυχιών ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ματαιοδοξία και έκανε τους Ευρωπαίους ελάχιστα δεκτικούς απέναντι στις εμπειρίες του Νέου Κόσμου. Η αναπαράσταση της εστεμμένης Ευρώπης στους

χάρτες της εποχής είναι αποκαλυπτική.

Η σταδιακή συνειδητοποίηση του εύρους και της πολυμορφίας των ανθρώπινων διαφορών ανανέωσε τους προβληματισμούς για την έννοια του πολιτισμού. Η αυξανόμενη πολιτική και οικονομική κυριαρχία της Ευρώπης στον υπόλοιπο κόσμο οδήγησε σε μια ουσιαστικότερη ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία. Ο αρχικός θαυμασμός για τους ξένους πολιτισμούς αντικαταστάθηκε σταδιακά από την ενασχόληση με τον χαρακτήρα του ίδιου του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η εσωστρέφεια αυτή κατέληξε μετά τα μέσα του 18ου αιώνα στην ολοένα και σαφέστερη διατύπωση της ευρωπαϊκής πολιτισμικής αλαζονείας.

Η αυξανόμενη ενασχόληση με τα ζητήματα που έθεσε η ευρωπαϊκή επέκταση σε νέες χώρες είχε και μια σοβαρή συνέπεια για το εσωτερικό της Ευρώπης. Μεγάλωσε ακόμη περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Οι συνθήκες απόκλισης που είχαν δημιουργηθεί στο παρελθόν (Σχίσμα των Εκκλησιών, οθωμανική κατάκτηση) ενισχύθηκαν εξαιτίας των πολλαπλών αλλαγών που επέφερε στη δυτική Ευρώπη η επέκτασή της στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο. «*Η Δύση ασχολείται με τη θάλασσα, η Ανατολή με τον εαυτό της*» ήταν το ειρωνικό σχόλιο της εποχής.

αυτών των ανθρώπων, και έτσι είναι που απειράριθμες ψυχές χάθηκαν, χωρίς πίστη και χωρίς μετάληψη. Είναι πασίγνωστο, αλήθεια εξακριβωμένη, την παραδέχονται όλοι, ακόμα και οι τύρανοι και οι δολοφόνοι, ότι ποτέ οι Ινδιάνοι, σε όλες τις Ινδίες, δεν προξένησαν κακό σε χριστιανούς. Αρχικά, είχαν νομίζει ότι είχαν έρθει από τον ουρανό, ωστόσο πια, επανειλημμένα, οι χριστιανοί τους έκαναν να υποστούν, και αυτοί και οι γείτονές τους, όλα τα δεινά, κλεισιές, φόβους, βιαιότητες, καταπιέσεις.....».

Η Καταστροφή των Ινδιάνων του Βαρθολομαίου ντε λαζ Κάζας, 1552 [πηγή: Η Καταστροφή των Ινδιάνων, μτφρ. Π. Μαζίμου, Αθήνα Στοχαστής 1989, σ. 23 - 25].

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Τι συνέπειες είχε η ανακάλυψη της Αμερικής α) στις σχέσεις των Ευρωπαίων μεταξύ τους, β) στις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς και γ) στην ίδια την ιστορική εξέλιξη της Ευρώπης;

2. Ποια εικόνα πρόβαλαν στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη σχετικά με τους νέους τόπους και τους κατοίκους τους όσοι είχαν άμεση ή έμμεση γνώση αυτών; Με βάση ποια στοιχεία σχηματίστηκε αυτή;

3. Έχετε παρακολουθήσει κινηματογραφικές ταινίες που αναφέρονται στις σχέσεις των νέων κατοίκων της βόρειας και νότιας Αμερικής με τους γηγενείς; Αν έχετε παρακολουθήσει, ποιες εντυπώσεις αποκομίσατε από τον τρόπο απεικόνισης των σχέσεων αυτών;

Κεφάλαιο Όγδοο : Η κριτική του Ορθού Λόγου

1. Το κοινωνικό πλαίσιο του Διαφωτισμού

Ο Διαφωτισμός, ή Εποχή των Φώτων (18ος αι.), ήταν μια εποχή οικονομικής επέκτασης, αστικοποίησης και δημογραφικής ανάπτυξης. Η γεωργική παραγωγή σε πολλές περιοχές της Δύσης αυξήθηκε σημαντικά, ενώ ορισμένες περιοχές της Ευρώπης πέρασαν στα προκαταρκτικά στάδια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Στον τομέα της παραγωγής, έληξε η εποχή των συντεχνιών και άρχισε να ανατέλλει η εποχή της ελεύθερης επιχείρησης και της αγοράς. Τα προϊόντα αυξάνονταν και η τιμή τους μειωνόταν.

Οι επιδράσεις της αγοράς έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στο χώρο των ιδεών. Πολλαπλασιάστηκαν τα βιβλία που εκδίδονταν, τα φυλλάδια, κάθε λογής έντυπο.

Το εμπόριο του βιβλίου άνθησε. Η διάδοση του εντύπου σήμανε και την οριστική πλέον εδραίωση των εθνικών γλωσσών. Η εποχή του Διαφωτισμού υπήρξε η απαρχή της *εμπορευματοποίησης του πολιτισμού*. Η διάδοση της νέας γνώσης εδραιώθηκε μέσω του εμπορίου. Δημιουργήθηκε μια κερδοφόρα επιχείρηση πρωτοφανών διαστάσεων. Βιβλία, φυλλάδια, εφημερίδες, έργα τέχνης έγιναν αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών.

Ο 18ος αιώνας είδε επίσης την αρχή της *παγκοσμιοποίησης της δυτικής κουλτούρας*. Τα ευρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα απέκτησαν λάμψη και έγιναν αντικείμενο θαυμασμού και μίμησης από τα ανώτερα στρώματα. Οι αριστοκράτες της Πετρούπολης και της Μόσχας, του Βουκουρεστίου και της Κωνσταντινούπολης, υιοθέτησαν τους «ευρωπαϊκούς» τρόπους: έτρωγαν με μαχαιροπίρουνα και σε τραπεζαρίες, φορούσαν ρούχα ραμμένα με αγγλικά υφάσματα, έπιναν ολλανδική σοκολάτα σε γαλλικά σαλόνια, ακούγοντας Ιταλούς μουσικούς. Αλ-

Ρέινολντς, Προσωπογραφία Άγγλου λογίου, 1774, Ιδιωτική Συλλογή

λού όμως, όπως στις υπερπόντιες κτήσεις της Δύσης, οι ευρωπαϊκοί τρόποι επιβλήθηκαν από τους ίδιους τους Ευρωπαίους.

Σ' αυτό το πλαίσιο άλλαξε ο ρόλος και η θέση των διανοουμένων στην κοινωνία. Οι συγγραφείς του Διαφωτισμού συμμετείχαν στην παραγωγή γνώσης και διαμόρφωναν τη δημόσια γνώμη. Έτσι, εμφανίζονταν ως μέλη ενός νέου

Το Σαλόνι της Μαντάμ Ζοφρίν. Οι Γάλλοι αριστοκράτες συνήθιζαν να συγκεντρώνουν ανθρώπους των γραμμάτων στο σπίτι τους προκειμένου να συζητήσουν για διάφορα κοινωνικά και καλλιτεχνικά θέματα.

ισχυρού κατεστημένου, πλάι στους πυρήνες της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας. Διανοούμενοι, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό, αποτελούσαν τα επιφανέστερα μέλη της νέας ευρωπαϊκής «**Δημοκρατίας των Γραμμάτων**». Η νέα «**Δημοκρατία των Γραμμάτων**» όμως έκανε εμφανώς διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα και διαιώνιζε την παραδοσιακή θεώρηση των δύο φύλων. Σύμφωνα με τις θεωρίες της εποχής, η γυναίκα συνδεόταν με τον κόσμο των συναισθημάτων, ενώ ο άντρας με τον κόσμο της λογικής. Καθώς η λογική συνδεόταν με το *δημόσιο χώρο* και το συναίσθημα με τον *ιδιωτικό χώρο*, κοινωνικό ρόλο έπαιζαν

οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες έμεναν στο περιθώριο. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των νέων διανοουμένων ήταν ότι στην πλειοψηφία τους ήταν επαγγελματίες. Επομένως, η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από την έγκαιρη ικανοποίηση των αναγκών της νέας αγοράς.

Στο Διαφωτισμό αναδύθηκε αυτό που, ως σήμερα, αποκαλείται **κοινή γνώμη**. Η εμφάνιση της κοινής γνώμης ως νέας κοινωνικής και πολιτικής δύναμης συνδεόταν εμφανώς τόσο με το δημόσιο χώρο, όσο και με την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού. Παράλληλα, έφερε για πρώτη φορά στο προσκήνιο τη σύνδεση μεταξύ εξουσίας και πληροφορίας. Ανέδειξε τη δύναμη της κατευθυνόμενης ή ανεξέλεγκτης πληροφόρησης. Ταυτόχρονα, αμφισβήτησε και την «κληρονομική ανωτερότητα» των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών ηγετικών ομάδων (ελίτ).

Οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν για να προωθήσουν τα ιδεώδη του Διαφωτισμού κινήθηκαν στα πλαίσια των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Στις ευρωπαϊκές πόλεις ιδρύθηκαν εταιρείες, πολλές φορές κλειστές και μυστικές, με στόχο να συναντιούνται τακτικά και να ανταλλάσσουν απόψεις διανοούμενοι, αστοί και αριστοκράτες. Στις βρετανικές πόλεις, όπου οι δείκτες της εγγραμματοσύνης ήταν ιδιαίτερα υψηλοί, δημιουργήθηκαν φιλοσοφικές και επιστημονικές εταιρείες με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων και τον προβληματισμό πάνω σε τρέχοντα ζητήματα ηθικής, επιστήμης και φιλοσοφίας. Στις επαρχιακές πόλεις της Γαλλίας, εταιρείες λογίων και ακαδημίες συνένωσαν τις τοπικές ελίτ και αναδείχθηκαν βαθμιαία σε βασικές δυνάμεις διαμόρφωσης της κοινής γνώμης.

Η προσέγγιση των λαϊκών στρωμάτων δεν ήταν στους εμφανείς στόχους των διαφωτιστών. Ο ίδιος ο Ντιντερό έγραφε χαρακτηριστικά στον εκδότη του ότι δεν τον ενδιέφερε καθόλου να φτάσουν τα έργα του σε αναγνώστες που βρίσκονταν πέρα από τα όρια του δικού του λόγιου κύκλου. Επίσης, το μνημειώδες έργο του Διαφωτισμού, η **Εγκυκλοπαίδεια**, επιτέθηκε στις συλλογές λαϊκών παροιμιών, χαρακτηρίζοντάς τις άχρηστες και μάλιστα επιζήμιες για την εμπέδωση της ορθής γαλλικής γλώσσας.

Η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού στα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου προκάλεσε αντιμαχόμενες ιστορικές προσεγγίσεις. Ορισμένοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι οι λαϊκές τάξεις κράτησαν παθητική στάση απέναντι στη διανοητική επανάσταση των ανώτερων τάξεων. Άλλοι τονίζουν ότι, παρά την εχθρική στάση των διαφωτιστών απέναντι στην κουλτούρα των λαϊκών στρωμάτων, υπάρχει διάλογος και αλληλεπίδραση ανάμεσα στη «λόγια» και τη «λαϊκή» κουλτούρα. Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι ο γαλλικός 18ος αιώνας προώθησε μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει από το 17ο αιώνα: την υποταγή της κουλ-

Μπρέγκελ, *Ο χορός των χωρικών*, 1565-1566, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.

αφωτισμό εκφράστηκαν κινήματα ολότελα εχθρικά απέναντι σε κάθε μορφή οργανωμένης θρησκείας. Θρησκευτικά κινήματα, όπως οι «ντεϊστές» της Γαλλίας και της Αγγλίας, αρνούσαν κατηγορηματικά οποιαδήποτε παρέμβαση του Θεού στα εγκόσμια. Τον θεωρούσαν μόνο «απόμακρο Δημιουργό». Υλιστές, όπως ο Ζυλιέν ντε λα Μετρί και ο βαρώνος Χόλμπαχ, αμφισβητούσαν ευθέως την ύπαρξη της ψυχής και υποστήριζαν την πλήρη εγκατάλειψη κάθε θρησκείας, με σκοπό την «εξοικείωση του ανθρώπου με τη Φύση».

Ακόμα και η επίσημη χριστιανική θρησκεία αντιμετωπίστηκε ορθολογικά. Οι διαφωτιστές συζητούσαν έντονα για την ακρίβεια όσων ανέφεραν οι Γραφές. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις, και ο τρόπος που τις εκλαΐκευαν οι διαφωτιστές, έθεσαν σε αμφισβήτηση δόγματα της χριστιανικής Εκκλησίας, όπως το γεωκεντρικό σύμπαν. Π.χ., το 1687, ο Νεύτων δημοσίευσε το θεμελιώδες σύγγραμμά του «*Μαθηματικές Αρχές της Φυσικής Φιλοσοφίας*» (*Philosophiae Naturalis*

τούρας των λαϊκών ανθρώπων στο νέο πολιτισμό και την ιδεολογία των ανώτερων αστικών στρωμάτων.

2. Οι διαφωτιστές και η θρησκεία

Ο Χέγκελ χαρακτήρισε το Διαφωτισμό, και ιδιαίτερα τη γαλλική του εκδοχή, κίνημα θρησκευτικής αναμόρφωσης, το οποίο συνέχιζε το έργο της λουθηρανικής Μεταρρύθμισης. Υποστήριζε, ωστόσο, ότι το κίνημα αυτό είχε παρεκκλίνει από το στόχο του. Σύμφωνα με το Χέγκελ, ο Διαφωτισμός αντιμετώπιζε τη θρησκεία με ορθολογικό τρόπο και υποτιμούσε το μυστηριακό χαρακτήρα που αποτελούσε θεμέλιο λίθο της.

Η κριτική του Χέγκελ δεν ήταν άστοχη. Μέσα στο Δι-

Principia Mathematica), έργο, που παρά την πολυπλοκότητα του μαθηματικού λογισμού του, είχε ευρύτατη απήχηση στο μορφωμένο κοινό. Στο βιβλίο του ο Νεύτων παρουσίαζε μια εικόνα του σύμπαντος ως οργανωμένου συνόλου, υποκείμενου σε μαθηματικούς κανόνες, το οποίο απαιτούσε την παρέμβαση του Δημιουργού για την απρόσκοπτη λειτουργία του. Ωστόσο οι εκλαϊκεύσεις του έργου, όπως αυτή που έγινε από το Βολταίρο, τόνισαν την «απόσταση» του Θεού από το δημιούργημά του, προωθώντας τις νεοτερικές αντιλήψεις των «ντεϊστών». Η πλειονότητα, πάντως, των διαφωτιστών θεωρούσε τη χριστιανική πίστη χρήσιμη για τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας, ιδιαίτερα στις λαϊκές τάξεις.

Το κεντρικό θέμα στις σχέσεις Διαφωτισμού και θρησκείας είναι η ανάδειξη της έννοιας της **ανεξιθρησκίας**. Το λουτρό αίματος και οι ανυπολόγιστες καταστροφές που προκάλεσαν οι ακατάπαυστες συγκρούσεις καθολικών και προτεσταντών στη δυτική και κεντρική Ευρώπη (ο Τριακονταετής Πόλεμος θεωρείται κατά γενική παραδοχή ως ο πιο πολύνεκρος και καταστροφικός μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), δημιουργούσαν έντονα αισθήματα αποτροπιασμού στους διαφωτιστές. Το αίτημα της ανεξαρτησίας της θρησκευτικής συνείδησης φαινόταν να αποτελεί την οριστική έξοδο των δυτικών κοινωνιών από τη μισαλλοδοξία των προηγούμενων αιώνων.

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, η ελευθερία της θρησκευτικής επιλογής έγινε πράξη στη Δύση, με δύο βασικά εθνικά διατάγματα: την Πράξη περί Ανεξιθρησκίας, που ψήφισε το αγγλικό Κοινοβούλιο το 1689 και τη γαλλική νομοθεσία του 1787. Με την πρώτη έπαυε να θεωρείται αδίκημα η ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων όσων δεν ήταν ομόφρονες με την Εκκλησία της Αγγλίας. Η δεύτερη αναγνώριζε κάποια δικαιώματα στην καταπιεζόμενη προτεσταντική μειονότητα της Γαλλίας. Από την πλευρά των μοναρχών της

Η λαίλαπα των Θρησκευτικών Πολέμων

«Ω εσύ ιστορικό που [...] την τερατώδη συγγράφεις ιστορία των καιρών μας και διηγείσαι στα παιδιά μας όλα αυτά τα αναπόφευκτα δεινά, έτσι που διαβάζοντάς σε κλαίνε για τη συμφορά μας, παίρνοντας ως παράδειγμα τις αμαρτίες των γονιών τους, για να μην πέσουν και τα ίδια σε παρόμοιες συμφορές.

Με τι μέτωπο, με τι ματιά, ω άστατοι αιώνες, θα μπορούν ν' ατενίσουν την ιστορία αυτής της εποχής, διαβάζοντας ότι η τιμή και το σκήπτρο της Γαλλίας, που εδώ και αρκετά χρόνια ενισχύθηκε από τους αδιάκοπους πολέμους, σαν ένας μεγάλος βράχος κύλησε ανάποδα!....

Ο τεχνίτης [...] άφησε τη δουλειά του, ο βοσκός τα κοπάδια του, ο δικηγόρος την εξάσκηση του, ο ναύτης το πλοίο του, ο έμπορος την εμποροπανήγυρη και ο συνετός άνθρωπος έγινε κακεντρεχής [...].

Η εξουσία είναι νεκρή, μέτρο της ζωής του καθενός έγινε η ατομική βούληση. Το καθετί επιτρέπεται. Ο πόθος, η πλεονεξία και το ανόητο λάθος αποκτούν νόημα [...] στον ανάποδο κόσμο μας.

Pierre Ronsand, Discours des misères de ce temps, 1562

Η παγκόσμια ειρήνη και η δημοκρατία κατά τον Καντ

«Στο βιβλίο του «Φιλοσοφικό σχέδιασμα για την αιώνια ειρήνη» (1795) ο Καντ εκφράζει με διαύγεια την ιδέα ότι η ειρήνη δεν είναι υπόθεση των μοναρχών, αλλά των λαών. Ο πόλεμος αποτελεί απαράδεκτη ανάμειξη στα εσωτερικά ενός ανεξάρτητου κράτους. Επίσης, ο Καντ αναπτύσσει την ιδέα ότι η στρατιωτική θητεία είναι υποχρέωση του ελεύθερου πολίτη και υποστηρίζει ότι κανένας πόλεμος δεν πρέπει να κηρύσσεται χωρίς τη συγκατάθεση των ίδιων των πολιτών. Η εξάλειψη των πολεμικών συγκρούσεων, όπως πιστεύει ο Καντ, μπορεί να επιτευχθεί είτε με την παγκοσμιοποίηση του δικτύου των εμπορικών ανταλλαγών και κατά συνέπεια την οικονομική αλληλεξάρτηση των κρατών, είτε με την εμπέδωση της δημοκρατικής ηθικής, είτε, τέλος, με την υιοθέτηση της αρχής της δημοσιότητας, που είναι σε θέση να αποτρέψει τα δεινά που προκύπτουν από τη μυστική διπλωματία».

Jean Touchard, Histoire des idées politiques, τόμος Β': Du XVIIIe siècle a nos jours, PUF, Paris 1981, σ. 434 - 435

Δύσης, το αίτημα της ανεξίθρησκίας αντιμετώπιστηκε με βάση το κατά πόσο εξυπηρετούσε τα οικονομικά και πολιτικά τους σχέδια.

Ενδεικτική αυτών των ευρύτερων σχεδιασμών ήταν η περίπτωση του Μεγάλου Φρειδερίκου (1712-1786), βασιλιά της Πρωσίας κατά το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα. Αν και κατείχε τον τίτλο του «ύψιστου επισκόπου» (*summus episcopus*) της επίσημης λουθηρανικής Εκκλησίας της χώρας του, ο Πρώσος μονάρχης προώθησε με ζήλο ανεξίθρησκη πολιτική. Επέτρεψε την ελεύθερη έκφραση όλων των χριστιανικών δογματικών αποχρώσεων, ακόμη και στο εσωτερικό του αυστηρά πειθαρχημένου πρωσικού στρατεύματος. Τότε χορηγήθηκαν και ορισμένα –περιορισμένα– προνόμια στην εβραϊκή μειονότητα. Η έντονη θρησκευτική διαφοροποίηση των υπηκόων της πρωσικής επικράτειας και η τακτική του Πρώσου μονάρχη να καλεί επιστήμονες και τεχνικούς από τρίτες χώρες, όπως οι Γάλλοι *Ουγενότοι* (προτεστάντες πρόσφυγες), απαγόρευαν ουσιαστικά κάθε απόπειρα επιβολής θρησκευτικής ομοιομορφίας.

Η ανάμνηση της βίας του 16ου αιώνα προκάλεσε ανάλογες τάσεις και στο εσωτερικό των χριστιανικών δογμάτων. Αν και διωγμοί

προτεσταντών συνεχίστηκαν στη Λιθουανία, την Ουγγαρία και τη Βοημία και σποραδικά στη Γαλλία, η ανάγκη της απόλυτης υποταγής των πιστών σε μια δογματική καθαρότητα υποχώρησε σε ορισμένες χώρες της Δύσης. Οι θεολόγοι των χριστιανικών δογμάτων προσπάθησαν να προωθήσουν μια ορθολογική μορφή της θρησκείας, σύμφωνη με τις κυρίαρχες ανάγκες των κοινωνιών τους.

Διαφωτιστές διανοούμενοι και χριστιανοί θεολόγοι συγκρούστηκαν όμως και σε άλλα θεμελιώδη ζητήματα. Οι πρώτοι έδιναν βάρος στην έμφυτη καλοσύνη του ανθρώπου. Οι δεύτεροι τόνιζαν το βάρος του προπατορικού αμαρτήματος. Οι διαφωνίες σχετικά με το περιεχόμενο του χριστιανισμού είχαν διαμετρικά αντίθετες συνέπειες. Από τη μια τροφοδότησαν ανεξάρτητα θρησκευτικά κινήματα, όπως ο «ντεϊσμός». Από την άλλη δημιούργησαν νέα θρησκευτικά

κινήματα στο εσωτερικό των μεγάλων δογμάτων, τα οποία προώθησαν μια πνευματική αναγέννηση και μια νέα, άμεση και συχνά εκστατική εμπειρία του θείου: ο Μεθοδισμός ανέκυψε στις τάξεις των αγγλικανών της Βρετανίας και των βορειοαμερικανικών αποικιών, ο Γιανсениσμός στο εσωτερικό του γαλλικού καθολικισμού, ενώ ο Πιετισμός έκανε την εμφάνισή του στις λουθηρανικές βόρειες περιοχές της Γερμανίας. Κοινός παρονομαστής και στα τρία κινήματα ήταν η **εσωτερικήυση της θρησκευτικής εμπειρίας**.

Εξορθολογισμός λοιπόν από τη μια, προσωπική επικοινωνία του ανθρώπου με το Θεό από την άλλη, ο «*αιώνας των φώτων*» ενίσχυσε την πορεία της ευρωπαϊκής προσωπικότητας προς την αυτονομία αλλά και τη μοναξιά. Η αναγνώριση της ελεύθερης θρησκευτικής συνείδησης, η ανεξιθρησκία, ήταν βασική προϋπόθεση για την ελευθερία της πολιτικής συνείδησης και για τον πλουραλισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Έτσι η ανεξιθρησκία ανήκει στις προϋποθέσεις του κοινοβουλευτισμού και της σύγχρονης δημοκρατίας. Κανείς δεν επιτρέπεται να καταδιώκεται ή να έχει λιγότερα δικαιώματα από τους άλλους, εξαιτίας των απόψεων και των ιδεών του. Η αρχή αυτή παραβιάστηκε πολλές φορές από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ωστόσο βρίσκει στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

3. Η εποχή της «θριαμβεύουσας επιστήμης»

Ο όρος *επιστήμη* και τα παράγωγά του χρησιμοποιούνται σήμερα τόσο συχνά, για τόσο βασικά στη ζωή μας ζητήματα, για τόσο μεγάλα σχέδια και επιτεύγματα, ώστε το περιεχόμενό τους θεωρείται προφανές. Έτσι είναι δύσκολο να αντιληφθούμε ότι υπήρξε μια εποχή, μόλις πριν από δύο αιώνες, κατά την οποία οι

Η σκέψη κατευθύνει τον άνθρωπο

«Όπως ένας άνθρωπος που χωρεί μόνος του μέσα στο σκοτάδι, αποφάσισα να βαδίζω αργά και να είμαι προσεκτικός απέναντι σε καθετί, προκειμένου να βρω την αληθινή μέθοδο, για να φθάσω στην ουσιαστική γνώση όλων των πραγμάτων, που το πνεύμα μου είναι ικανό να αντιληφθεί [...].

Το πρώτο αξίωμα ήταν να μη θεωρώ ποτέ τίποτε ως αληθινό, προτού το γνωρίσω πραγματικά και ουσιαστικά ως τέτοιο. Δηλαδή, να αποφεύγω με φροντίδα τη βιασύνη και την προκατάληψη και να μην αποδέχομαι καμιά από τις κρίσεις μου, παρά αυτή μονάχα που θα παρουσιαζόταν τόσο ξεκάθαρη και σαφής στο πνεύμα μου, ώστε να μη μπορώ να την αμφισβητήσω.

Το δεύτερο αξίωμα ήταν να διαχωρίζω καθεμιά από τις δυσκολίες που θα διαπίστωνα σε τόσα επιμέρους κομμάτια, που να μπορεί κανείς με ορθολογικότητα να επιλύει τις δυσκολίες καλύτερα.

Το τρίτο αξίωμα ήταν να κατευθύνω με τάξη τις σκέψεις μου, αρχίζοντας από τα πιο απλά και ευκολοκατανόητα αντικείμενα, για ν' ανεβώ σιγά-σιγά σε διαδοχικούς αναβαθμούς, μέχρι την επιστημονική γνώση των πιο σύνθετων αντικειμένων. Να υποθέτω ακόμα ότι υπάρχει μία τάξη και ανάμεσα σ' αυτά που δεν προηγούνται αναγκαστικά το ένα του άλλου.

Και το τελευταίο αξίωμα ήταν να καταγράφω τόσο πιστά και συστηματικά το υλικό μου και να το επισκοπώ τόσο εποπτικά, ώστε να είμαι βέβαιος ότι δεν παρέλειψα τίποτα.

Descartes, Λόγος περί της Μεθόδου, 1637

άνθρωποι συζητούσαν τι είναι επιστήμη, ποιο είναι το περιεχόμενό της, ποιοι είναι οι στόχοι της. Τα ερωτήματα αυτά βρίσκονταν στο επίκεντρο του προβληματισμού των διαφωτιστών. Η αναδυόμενη επιστήμη βρέθηκε αντιμέτωπη με θεμελιώδη και δύσκολα προβλήματα, όπως είναι η σχέση του ανθρώπου με τη

Τα επιτεύγματα της επιστήμης διαδίδονται στο ευρύ κοινό μέσα από εκλαϊκευτικά βιβλία. Το εξώφυλλο βιβλίου Αστρονομίας που παρουσιάζει την ύπαρξη άλλων Κόσμων.

φύση, η δυνατότητα γνώσης του κόσμου και η δυνατότητα οργάνωσης αυτής της γνώσης.

Στην ιστορία της ευρωπαϊκής σκέψης ξεχωριστή θέση κατέχει ο 17ος αιώνας και τέσσερις στοχαστές. Ο Βάκων με το έργο του «*Νέον Όργανον*», ο Καρτέσιος με το έργο του «*Λόγος περί Μεθόδου*», ο Λάιμπνιτς με τη «*Μοναδολογία*» και ο Σπινόζα με την «*Ηθική*». Με τα έργα αυτά εισάγονται δύο τρόποι σκέψης και απόκτησης γνώσης, οι οποίοι αποτελούν έκτοτε τα θεμέλια της ευρωπαϊκής σκέψης και τα βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου της νεότερης εποχής: **ο ορθολογισμός και ο εμπειρισμός**. Ο συνδυασμός του ορθολογισμού και του εμπειρισμού βρίσκεται στην αφετηρία της «επιστημονικής επανάστασης» του αιώνα αυτού. Εργαλεία της είναι η εμπειρική έρευνα, ο πειραματισμός, οι συλλογισμοί, οι αποδείξεις, η λογική ανάλυση. Αυτός ο τρόπος

σκέψης στα επόμενα χρόνια θα χαρακτηρίσει όχι μόνο την επιστημονική σκέψη αλλά όλα τα πεδία δράσης.

Η επιστήμη του 18ου αιώνα δεν καταλάμβανε μια διακριτή θέση ούτε εξειδικευόταν σε επιμέρους επιστημονικά πεδία, όπως σήμερα. Χαρακτηριστικές μορφές της επιστήμης ήταν ο Βολταίρος και ο Ντιντερό, που οι «επιστημονικές» ενασχολήσεις τους αποτελούσαν τμήμα των ευρύτερων αναζητήσεών τους. Εξάλλου, η λέξη «επιστήμη» (με το σημερινό της περιεχόμενο) ήταν ακόμα

άγνωστη. Κυρίαρχος όρος στον 18ο αιώνα ήταν η **Φυσική φιλοσοφία**. Ο όρος σήμαινε την αυτοτελή μελέτη και διερεύνηση της φύσης.

Η *Φυσική φιλοσοφία* αντιμετώπιζε τη φύση ως δημιούργημα του Θεού. Στο πλαίσιο μιας «ορθολογικής χριστιανικής πίστης», η *Φυσική φιλοσοφία* επιχειρούσε να προσφέρει «λογικές» εξηγήσεις για την ύπαρξη του Θεού και των φυσικών μηχανισμών. Τα όρια ανάμεσα στη *Φυσική φιλοσοφία* και τη Θεολογία ήταν μονίμως ρευστά, ιδιαίτερα στον προτεσταντικό κόσμο, όπου πολλοί ερευνητές της *Φυσικής φιλοσοφίας* ήταν πάστορες.

Η ικανοποίηση της επιστημονικής περιέργειας προσέκρουε σε ηθικού τύπου ισχυρές θεωρίες και προκαταλήψεις του παρελθόντος. Στο παραδοσιακό πλαίσιο σκέψης, η περιέργεια καταδικαζόταν ως αλαζονεία, η οποία είχε στοιχίσει στους πρωτόπλαστους την έκπτωσή τους από τον παράδεισο. Οι διαφωτιστές δεν αμφέβαλλαν για τις ηθικές προθέσεις της επιστημονικής αναζήτησης. Το πρόβλημα που τους απασχολούσε ήταν αν θα μπορούσαν να αποτυπώσουν με ακρίβεια τον κόσμο των φυσικών φαινομένων. Ο Ναπολιτάνος φιλόσοφος Βίκο έγραφε στις αρχές του 18ου αιώνα ότι η μόνη στέρεα επιστημονική γνώση ήταν η μελέτη της ιστορίας του ανθρώπου και των ανθρώπινων επινοήσεων και θεσμών. Η ανωτερότητα της διερεύνησης της ιστορίας και της λογοτεχνίας σε σχέση με τη *Φυσική φιλοσοφία* θεωρούνταν δεδομένη στη μεγάλη πλειοψηφία των διανοούμενων του Διαφωτισμού.

Όσοι διαφωτιστές κινήθηκαν στα αβέβαια μονοπάτια της επιστημονικής έρευνας τόνισαν πως, παρά τους περιορισμούς της, η εμπειρία αποτελούσε το μέσο για την προσέγγιση του κόσμου. Θεωρούσαν ότι με αυτό τον τρόπο μπορούσαν να κατανοήσουν τις αιτιακές σχέσεις που ρύθμιζαν το σύμπαν (σχέσεις μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος). Παρά το γεγονός ότι η ανακάλυψη των αιτιακών σχέσεων αποτελούσε βασικό ενδιαφέρον της εποχής, κάποιοι διανοητές, όπως ο Άγγλος φιλόσοφος Χιουμ (1711-1776), τις χαρακτήρισαν απλές ανθρώπινες συμβάσεις. Ο Χιουμ υποστήριξε ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι αποφάσιζαν αν ένα γεγονός ήταν αιτία ή αποτέλεσμα κάποιου άλλου, ανάλογα με τον τρόπο που σκέφτονταν. Η αιτιακή σύνδεση δεν μπορούσε να τεκμηριωθεί επαρκώς με την παρατήρηση του φυσικού κόσμου. Γι αυτό διακήρυττε ότι, στην καλύτερη περίπτωση, η επιστήμη μπορούσε να διατυπώσει πιθανές και όχι αναγκαστικά αληθείς αρχές. Συμπεράσματα όπως αυτά του Χιουμ δεν προέρχονταν από επιστήμονες με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά από φιλοσόφους-παρατηρητές της φύσης. Αυτοί περιέγραφαν ακριβώς τις δυσχέρειες της δικής τους παρατήρησης. Σε τελική ανάλυση, τα συμπεράσματά τους έδειχναν τις δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η αναδυόμενη επιστημονική έρευνα και γνώση κατά το 18ο αιώνα.

Το έργο το οποίο, κατά γενική παραδοχή, «επισημοποίησε» τη ρήξη της *Φυ-*

σικής φιλοσοφίας με τη Θεολογία ήταν οι «Αρχές» (*Principia*) του Νεύτωνα, για την απήχηση του οποίου μιλήσαμε ήδη. Αντικείμενο του έργου ήταν η μαθηματική περιγραφή της κοσμικής τάξης, της κίνησης των πλανητών, ο νόμος της βαρύτητας και η ιδέα του απείρου του διαστήματος. Ως εγγύηση της στερεότητας της επιστημονικής ερμηνείας προβάλλονταν τα ολοκληρωμένα μαθηματικά συστήματα αλλά και οι πολλοί πειραματισμοί με τους οποίους θεμελιωνόταν η κίνηση των ουράνιων σωμάτων. Το έργο ξεπερνούσε τα διλήμματα της εποχής σχετικά με την *αλήθεια* της επιστημονικής διατύπωσης δίνοντας εξηγήσεις για τον τρόπο λειτουργίας του σύμπαντος. Έτσι, προωθούσε την εικόνα μιας «θριαμβεύουσας επιστήμης», μιας επιστήμης που στηριζόταν στους δικούς της, αποδεδειγμένους, νόμους και μπορούσε να προσφέρει μια «ουδέτερη», ανεπιρρέαστη ερμηνευτική πρόταση για το σύμπαν.

Άλλοι διαφωτιστές έστρεψαν την προσοχή τους στη διερεύνηση του επίγειου κόσμου. Διαχώρισαν τις επιστήμες που απασχολούνταν με τον ανόργανο κόσμο, και κυρίως με τη μελέτη της γης (γεωλογία, ορυκτολογία), από τις επιστήμες που ασχολούνταν με τους ζωντανούς οργανισμούς (βοτανική, ζωολογία). Με τον τρόπο αυτό δημιουργούσαν μια ιστορία του κόσμου διαφορετική από τη βιβλική ιστορία για τη δημιουργία του. Έτσι, οι απόπειρες του *Λινναίου* για την ταξινόμηση των ειδών με βάση τα αναπαραγωγικά χαρακτηριστικά τους προκάλεσαν αντιδράσεις. Επίσης, οι μελέτες του *Μπυφόν* για την ηλικία της γης με βάση ορυκτολογικά ευρήματα καταδικάστηκαν από τη θεολογική σχολή της Σορβόνης, στο Παρίσι.

Οι επιστημονικές θεωρίες των διαφωτιστών έγιναν πολύ γρήγορα γνωστές και δημοφιλείς. Στη διάδοσή τους συνέβαλαν τα εκλαϊκευτικά βιβλία, που έφεραν σε επαφή ευρύτερα κοινωνικά στρώματα με τον επιστημονικό λόγο. Βοήθησαν επίσης η άνθηση των δημόσιων επιστημονικών διαλέξεων και η ίδρυση νέων πανεπιστημίων. Τα πανεπιστήμια πρόσφεραν έδαφος για την ανάπτυξη της νέας γνώσης του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Νέοι επιστημονικοί κλάδοι συγκροτήθηκαν, όπως η βοτανική, η γεωπονία, η ορυκτολογία, η μηχανική. Ήδη από τα τέλη του 17ου αι., οι επιστημονικές εταιρείες και οι ακαδημίες (Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου, παρισινή Ακαδημία Επιστημών) είχαν δείξει το έντονο ενδιαφέρον των αστικών ελίτ να δουν με καινούργιο τρόπο τον κόσμο που μας περιβάλλει. Οι νέοι κλάδοι γνώσης συμβάδιζαν με τη δημιουργία νέων *θεσμών* γνώσης. Τότε θεμελιώθηκαν οι μεγάλες βιβλιοθήκες και τα μουσεία, οι βοτανικοί και οι ζωολογικοί κήποι. Τότε ιδρύθηκαν μεγάλα και μακρόβια επιστημονικά περιοδικά με στόχο την επικοινωνία ανάμεσα στους επιστήμονες και τη διάδοση του επιστημονικού έργου τους. Ωστόσο, παρά την εμφανή κοινωνική αναβάθμιση της επιστήμης, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που είχαν την

επιστημονική έρευνα ως πλήρες και αποκλειστικό επάγγελμα.

Ο Διαφωτισμός δημιούργησε τις απαραίτητες συνθήκες για την ανάπτυξη της επιστήμης. Έθεσε στο επίκεντρο της κριτικής του τις ίδιες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τις συμπεριφορές τους. Καταδίκασε την άγνοια, την προκατάληψη, το φανατισμό, τη θρησκευτική και πολιτική μισαλλοδοξία. Ανακήρυξε τον ανθρώπινο Λόγο (λογική) σε βασικό κριτήριο για τη γνώση και την αξιολόγηση του κόσμου. Ασχολήθηκε με πολλούς γνωστικούς τομείς, όπως η φιλοσοφία, η πολιτική, η οικονομία, η ιστορία, η τέχνη, η εκπαίδευση.

Οι εμπειριστές φιλόσοφοι του Διαφωτισμού διατύπωσαν μια γενική θεωρία για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν, δηλαδή συγκρότησαν μια **γνωσιοθεωρία**. Σύμφωνα με αυτή, η γνώση στηρίζεται στην εμπειρία και την καθολική κυριαρχία του Λόγου. Γι' αυτή τη θέση επικρίθηκαν αργότερα από άλλους φιλοσόφους, που έδιναν το προβάδισμα στη φαντασία και το συναίσθημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη σημασία της εμπειρίας στο έργο των διαφωτιστών αποτελεί η άποψη του **Λοκ**. Ο Λοκ (1632-1704) υποστήριξε ότι όταν ο άνθρωπος γεννιέται, ο νους τους είναι μια *tabula rasa*, ένας κενός πίνακας. Καθώς μεγαλώνει, ο νους του εμπλουτίζεται με τη γνώση που αποκτά από τις αισθήσεις και την εμπειρία. Επομένως, η διανοητική ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί με οργανωμένο και προγραμματισμένο τρόπο. Σ' αυτήν την άποψη στηρίχτηκε αργότερα η ιδέα ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος.

Αν όμως ο 17ος και ο 18ος αιώνας αποτέλεσαν το λίκνο της επιστημονικής σκέψης, η ώρα της θεμελίωσής της θα ερχόταν το 19ο αιώνα. Ωστόσο, η αυτονομία της επιστήμης από την επιθυμία λογικής κατανόησης και μετασχηματισμού του κόσμου, του ανθρώπου και της κοινωνίας, απελευθέρωσε δυνάμεις επιζήμιες. Κυρίως όταν μετέτρεψε την επιστήμη και τη λογική σε ένα εργαλείο για την αποτελεσματικότερη και μαζικότερη εξόντωση των ανθρώπων.

Αντιφατικές θεωρήσεις της ανθρώπινης προόδου

Χέρμπερτ Σπένσερ : «Η πρόοδος δεν είναι κάτι τυχαίο. Είναι μια αναγκαιότητα. Είναι βέβαιο ότι η δυστυχία και η ανηθικότητα θα εξαφανιστούν. Είναι βέβαιο ότι ο άνθρωπος πρέπει να γίνει τέλειος».

Κάρολος Ντίκενς: «Υπήρξε η καλύτερη και η χειρότερη ταυτόχρονα περίοδος της ιστορίας. Ένας αιώνας σοφίας, αλλά και ένας αιώνας τρέλας. Η εποχή της πίστης και μαζί της αμφισβήτησης του Θεού. Η εποχή του φωτός και συγχρόνως του σκότους. Η άνοιξη της ελπίδας και ο χειμώνας της απελπισίας».

Ενρίκο Φέρρι: «Ο 19ος αιώνας κέρδισε μια μεγάλη νίκη στα θέματα της θνησιμότητας και των λοιμωδών ασθενειών με την καταπληκτική πρόοδο της φυσιολογίας και των φυσικών επιστημών. Ωστόσο, ενώ οι μεταδοτικές ασθένειες βαθμιαία ελαττώθηκαν, από την άλλη πλευρά στο πλαίσιο του λεγόμενου πολιτισμού αυξήθηκαν οι ηθικές ασθένειες. Την ίδια περίοδο που ο τυφοειδής πυρετός [...], η χολέρα και η διφθερίτιδα θεραπεύονται με φάρμακα που ανακάλυψε η εφαρμοσμένη επιστήμη δια της πειραματικής μεθόδου [...], το ποσοστό των τρελών, των αυτοκτονούντων και των εγκληματιών στο γενικό πληθυσμό αυξάνεται με γρήγορο ρυθμό».

4. Η ιδέα της αναπόφευκτης προόδου

Η ιδέα της προόδου ήταν κεντρική για το Διαφωτισμό. Πρόοδο θεωρούσε την αναπόδραστη πορεία του ανθρώπινου γένους προς την τελειότητα. Αφετηρία της ιδέας ήταν η αντίληψη ότι ο κόσμος αποτελούσε ένα οργανωμένο σύστημα, το οποίο βελτιωνόταν σταθερά. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η ανθρώπινη φύση, θεωρούνταν αγαθή και παρέμενε αναλλοίωτη στους αιώνες. Για τους διαφωτιστές, η «αγαθότητα», η καλοσύνη, αποτελούσε βασικό γνώρισμα του ανθρώπου και στηριζόταν στον **Ορθό Λόγο**.

Έτσι, η πορεία της ανθρωπότητας προς την ολοκλήρωση σήμαινε τη σταδιακή κατάκτηση της καλοσύνης. Σήμαινε, επομένως, την απελευθέρωση από τα

Αλληγορικό πορτρέτο της Ευρώπης (άνω αριστερά). Η Ευρώπη έχει πλέον ταυτιστεί με τον πολιτισμό. Ποια είναι τα στοιχεία στον πίνακα που μαρτυρούν αυτήν την ταύτιση; *Ρίτσαρτσον, Εικονογραφία, 1776*

λάθη και τις προκαταλήψεις των περασμένων εποχών. Με αυτή τη λογική ήταν επακόλουθο να υποβαθμιστούν προηγούμενα στάδια της ανθρώπινης ανάπτυξης, και μάλιστα τα μεσαιωνικά χρόνια. Τα χαρακτηρίζαν ως περίοδο «τυφλού θρησκευτικού φανατισμού, άγνοιας, προκατάληψης και τυφλής βίας», η οποία «κράτησε δέσμια τη χριστιανική Δύση επί αιώνες». Προσηλωμένοι στην ιδέα της προόδου, οι διαφωτιστές αντιμετώπισαν το παρελθόν μ' έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Θεώρησαν ότι η μελέτη του έχει σημασία μόνο εάν μπορεί να οδηγήσει σταδιακά στο «διαφωτισμό» της ανθρωπότητας. Η πρόοδος του ανθρώπινου γένους, σύμφωνα με την αντίληψη των διαφωτιστών, είχε να παλέψει με τις κολοσσιαίες δυνάμεις του σκότους και της οπισθοδρόμησης. Η τραγικότητα της ανθρώπινης ιστορίας το είχε δείξει. Μόνη διέξοδος από τη βαρβαρότητα ήταν η εδραίωση του Διαφωτισμού.

λάθη και τις προκαταλήψεις των περασμένων εποχών. Με αυτή τη λογική ήταν επακόλουθο να υποβαθμιστούν προηγούμενα στάδια της ανθρώπινης ανάπτυξης, και μάλιστα τα μεσαιωνικά χρόνια. Τα χαρακτηρίζαν ως περίοδο «τυφλού θρησκευτικού φανατισμού, άγνοιας, προκατάληψης και τυφλής βίας», η οποία «κράτησε δέσμια τη χριστιανική Δύση επί αιώνες». Προσηλωμένοι στην ιδέα της προόδου, οι διαφωτιστές αντιμετώπισαν το παρελθόν μ' έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Θεώρησαν ότι η μελέτη του έχει σημασία μόνο εάν μπορεί να οδηγήσει σταδιακά στο «διαφωτισμό» της ανθρωπότητας. Η πρόοδος του ανθρώπινου γένους, σύμφωνα με την αντίληψη των διαφωτιστών, είχε να παλέψει με τις κολοσσιαίες δυνάμεις του σκότους και της οπισθοδρόμησης. Η τραγικότητα της ανθρώπινης ιστορίας το είχε δείξει. Μόνη διέξοδος από τη βαρβαρότητα ήταν η εδραίωση του Διαφωτισμού.

Η ιδέα της διαρκούς προόδου της ανθρωπότητας μέσα από τον Ορθό Λόγο είχε όμως και τον αντίλογό της. Οι ισχυρότερες αντιρρήσεις διατυπώθηκαν από τον **Ρουσσώ** (1712-1778). Ο φιλόσοφος υποστήριζε ότι η επικράτηση του Ορθού Λόγου, χωρίς τα ανθρώπινα συναισθήματα, έφερε την έκπτωση του ανθρώπινου γένους. Ο άνθρωπος είχε ξεκινήσει από ένα πρωταρχικό στάδιο, όπου η λογική, το πάθος και το συναίσθημα βρίσκονταν σε αμοιβαία αρμονία. Η αρμονία αυτή διαλύθηκε, επειδή κυριάρχησε η λογική του συμφέροντος, η οποία οφειλόταν στην οργάνωση της εξουσίας, τις σχέσεις ιδιοκτησίας και την επιδίωξη στενά ατομικών στόχων. Έτσι ο άνθρωπος εμφανιζόταν λογικός, αλλά αποξενώθηκε από το γνήσιο εαυτό του. Ο πολιτισμός του θεμελιώθηκε στα ψυχικά ελαττώματά του και όχι στις αρετές, με συνέπεια η πορεία της ανθρωπότητας να είναι στην πραγματικότητα μια πορεία προς την παρακμή. Παρά τις διαφορετικές απόψεις, η ιδέα της αμετάκλητης προόδου του ανθρώπινου γένους κυριάρχησε στο Διαφωτισμό, δίνοντας στη Δύση μια νέα ιστορική σύνθεση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος.

Βέβαια, η ποικιλομορφία των λαών και των πολιτισμών, καταφανής στη Δύση από την εποχή των εξερευνήσεων, δε συμβιβάζοταν με την ενιαία φύση του ανθρώπου. Προσπαθώντας να εξηγήσουν την ανομοιομορφία των λαών και των πολιτισμών της εποχής τους, οι διαφωτιστές κατέληξαν στη διατύπωση ενός αξιολογικού συστήματος. Βασικό κριτήριο της αξιολόγησης ήταν η ορθολογικότητα των πολιτισμών. Το σύστημα ξεκινούσε από τις ανισότητες στην εξέλιξη της ενιαίας ανθρώπινης φύσης και κατέληγε στην ανωτερότητα του «ορθολογικότερου» δυτικού πολιτισμού απέναντι σε άλλους, λιγότερο «ορθολογικούς», όπως ο κινεζικός ή ο ινδικός. Όχι τυχαία, ο καινούργιος όρος *πολιτισμός* (*civilization*) υποδήλωνε στα τέλη του 18ου αιώνα τον πολιτισμό των καλών τρόπων και της ορθολογικής σκέψης, δηλαδή τον πολιτισμό των κοινωνιών της Δύσης και μάλιστα των ανώτερων στρωμάτων.

5. Πολιτισμός και κουλτούρα

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι συζητήσεις για την έννοια του πολιτισμού πύκνωσαν.

Οι αυλικόι τρόποι

«...Έτσι, η ημέρα και η νύχτα στην Αυλή του Ούρμπινο ήταν αφιερωμένες σε αξιέπαινες και ευχάριστες δραστηριότητες του σώματος και του μυαλού. Μα, καθώς ο Δούκας πάντα αποσυρόταν στα διαμερίσματά του γρήγορα μετά το δείπνο, λόγω της αναπηρίας του, ήταν κανόνας την ώρα εκείνη να πηγαίνουν όλοι να συναντήσουν τη δούκισσα, την Ελισαβέτα Γκοντσάγκα, με την οποία βρισκόταν πάντοτε μαζί η σιτιόρα Αιμιλία Πία, μια κυρία προικισμένη, όπως γνωρίζεις, με τόσο ζωηρό πνεύμα και κρίση, που έμοιαζε να ελέγχει τα πάντα και να χαρίζει στον οποιονδήποτε κάτι από την οξυδέρκεια και την καλοσύνη της. Στη συντροφιά τους, ακούγονταν εκλεπτυσμένες συζητήσεις κι αθώα αστεία... Και είμαι σίγουρος ότι η απόλαυση και η ευφροσύνη που καθένας αντλούσε από τη δεμένη και αφοσιωμένη παρέα, δε βρήκαν πουθενά το όμοιο

Οι ευγενείς διασκεδάζουν. Σκηνή από επίσημο δείπνο, χαρακτηριστικό δείγμα της κουλτούρας των καλών τρόπων.

Ο **Μοντεσκιέ** (1689-1755) υποβάλλει την ιδέα της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ανωτερότητας σε δύο έργα του («*Το πνεύμα των Νόμων*», «*Περσικές Επιστολές*»), στα οποία συγκρίνει τα πολιτικά καθεστώτα της Ευρώπης και της Ασίας.

Ο **Βολταίρος** (1694-1778), από την άλλη, είναι ακόμη πιο σαφής στη σύνδεση της έννοιας της «Ευρώπης» με την έννοια του πολιτισμού. Υποστηρίζει ότι, παρά τις διαφορές τους, οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά. Εντοπίζει την ενότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην κοινή θρησκεία, στην έννοια της *Δημοκρατίας των Γραμμάτων* του 16ου αιώνα και σε βασικά χαρακτηριστικά των πολιτευμάτων. Σ' ένα δοκίμιο, που αποτελεί μια απόπειρα σύνθεσης της παγκόσμιας ιστορίας, ο Βολταίρος συγκρίνει την Ευρώπη με την αρχαία Αίγυπτο και την Κίνα. Εκφράζει το θαυμασμό του για το μεγαλείο του αρχαίου πολιτισμού τους, αλλά επισημαίνει ότι στη νε-

ότερη εποχή είναι η Ευρώπη, «*η Ευρώπη μας*», που εκπροσωπεί τον πολιτισμό και την πρόοδο σε όλα τα επίπεδα. Η Ευρώπη των γραμμάτων και των τεχνών, η Ευρώπη του Διαφωτισμού, έπρεπε να ξεπεράσει τις θρησκευτικές κυρίως αντιθέσεις που τη δίχαζαν, για να είναι αντάξια της πρωτοκαθεδρίας της στην παγκόσμια σκηνή.

Προς το τέλος του 18ου αιώνα, η έννοια «Ευρώπη» είχε γίνει συνώνυμη της έννοιας «πολιτισμός». Η βεβαιότητα για την ευρωπαϊκή ανωτερότητα, σε

τους, όπως τότε στο Ούρμπινο... Η ευτυχία αυτή σμίλευε ανάμεσά μας δεσμό συνεκτικό, τόσο ισχυρό, που ούτε μεταξύ αδελφών δε θα μπορούσε να υπάρξει τόσο αρμονική σύμπτωση και βαθιά αγάπη, όπως ανάμεσα σε όλους εμάς. Το ίδιο συνέβαινε και με τις κυρίες, τη συντροφιά των οποίων οι πάντες απολαμβάναμε πολύ ελεύθερα και αθά, καθώς επιτρεπόταν στον καθένα να συνδιαλέγεται και να αστειεύεται και να γελά με όποιαν του άρεσε... Και δίχως εξαίρεση, όλοι θεωρούσαμε ότι το πιο ευχάριστο, από όλα τα πιθανά να γίνουν, ήταν να την ευχαριστήσουμε [τη δούκισσα] και το πιο δυσάρεστο πράγμα στον κόσμο, το να τη δυσσαρεστήσουμε. Γι' αυτούς τους λόγους, στη συναναστροφή μαζί της, η πιο ευπρεπής συμπεριφορά μπορούσε να συνυπάρχει με τη μέγιστη ελευθερία, ενώ μπροστά της τα γέλια και τα παιχνίδια μας διανθίζονταν με τα πιο πνευματώδη ευφυολογήματα, μα και την πιο φιλόφρονη και απέριτη αρχοντιά...»

(Η ζωή στην αυλή του Ούρμπινο. Απόσπασμα από το *Εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού* του Μπαλτάσαρ Καστιλιόνε [πηγή, Μπαλτάσαρ Καστιλιόνε, *Το Εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού*, μτφρ. Κ. Παπαπετρόπουλου, Αθήνα, Ερατώ 1997, σ. 21-23])

συνδυασμό με την ιδέα της προόδου, πρόβαλε ως αναγκαία τη διάδοση του ευρωπαϊκού πολιτισμού στον εξωευρωπαϊκό κόσμο. Την ίδια περίοδο αποκρυσταλλώθηκαν και οι δύο όροι: **κουλτούρα** και **πολιτισμός**.

Ο όρος *κουλτούρα*, όπως και οι περισσότεροι όροι, έχει μια ιστορία στην οποία γλιστρά συνεχώς από τη μια σημασία στην άλλη. Αρχικά σήμαινε καλλιέργεια (*cultura*). Από την καλλιέργεια της γης πέρασε στην καλλιέργεια των έμφυτων χαρισμάτων του ανθρώπου και από κει στην καλλιέργεια του πνεύματος, την προσωπική καλλιέργεια. Ο αντίστοιχος αρχαιοελληνικός όρος είναι «παιδεία». Διαφέρει όμως από την εκπαίδευση. Ο καλά εκπαιδευμένος άνθρωπος δεν είναι αναγκαστικά καλλιεργημένος. Αλλωστε η καλλιέργεια επιτυγχάνεται με τις καλές τέχνες, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία. Δεν περιορίζεται απλώς σε μαθήσεις, αλλά επηρεάζει συνολικά την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αυτή η χρήση του όρου *κουλτούρα* αρχίζει να χρησιμοποιείται αρχικά στα γαλλικά στη διάρκεια του 16ου αιώνα, την εποχή της *Δημοκρατίας των Γραμμάτων*. Ο **Μονταίν** στα Δοκίμιά του αναφέρεται στην «καλλιέργεια του πνεύματος» των παιδιών.

Παράλληλα με την έννοια της *κουλτούρας*, που αναφερόταν κυρίως στην καλλιέργεια του ατόμου, χρησιμοποιούνταν στη γαλλική γλώσσα οι λέξεις *civilité* και *politesse*, για να περιγράφουν την ευγένεια και τους αυλικούς τρόπους συμπεριφοράς αντίστοιχα. Η διάκριση σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά υπογράμμισε την κοινωνική διαστρωμάτωση. Βέβαια, στη διάρκεια του Μεσαίωνα μ' ένα τελετουργικό συμπεριφοράς συνδεόταν περισσότερο η βυζαντινή αυλή παρά οι αυλές των δυτικών πριγκίπων. Από τον 16ο αιώνα όμως και ύστερα, η έννοια της ευγένειας συνδέθηκε, πρώτα στη γαλλική γλώσσα, με τους αυλικούς τρόπους καλής συμπεριφοράς. Χαρακτήριζε αρχικά τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα και στη συνέχεια την αντέγραψαν οι εύποροι αστοί.

Η έννοια του *πολιτισμού* από την άλλη μεριά χρησιμοποιήθηκε για να αναφερθεί περισσότερο σ' ένα συλλογικό φαινόμενο και λιγότερο στην ατομική καλλιέργεια ή τα χαρακτηριστικά κάποιων κοινωνικών ομάδων. Ο όρος άρχισε να αποκτά κάποια βαρύτητα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, πρώτα στη γαλλική γλώσσα και στη συνέχεια και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο Μοντεσκιέ ούτε ο Βολταίρος χρησιμοποιούσαν τη λέξη «πολιτισμός» (*civilisation*), αλλά και οι δύο υιοθέτησαν το επίθετο «πολιτισμένος» (*civilisé*). Μετά το 1750 όμως η νέα λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτατα και, σε συνδυασμό με τη διάδοση της ιδέας της προόδου, συνδέθηκε με την ανάπτυξη και τη συλλογική εξέλιξη.

Η έκφραση «ευρωπαϊκός πολιτισμός» (*la civilisation européenne*) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1766 από τον Μπορντώ, ο οποίος, αναφερόμενος

στους ιθαγενείς των γαλλικών αποικιών της Β. Αμερικής, επισήμανε την ανάγκη να «προσηλυτισθούν αυτοί οι πρωτόγονοι όχι μόνο στη χριστιανική πίστη αλλά και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό για να υιοθετηθούν ως σχεδόν γνήσιοι Γάλλοι». Είναι χαρακτηριστικό ότι η έννοια της «Ευρώπης» διαχωρίζεται πλέον σαφώς από την έννοια της «Χριστιανοσύνης» και ο πολιτισμός της αναδεικνύεται σε αυτόνομη οντότητα. Η σημασία του βασίζεται όχι μόνο στην ανεξάρτητη ύπαρξή του αλλά και την αντιπαράθεσή του με άλλους πολιτισμούς. Μια αντιπαράθεση μέσα από την οποία εννοείται ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θα βγει νικητής και κυρίαρχος. Πρόκειται για μια ένδειξη της αυξανόμενης ευρωπαϊκής πολιτισμικής αλαζονείας, που θα αποκτήσει πλήρη έκφραση κατά το 19ο αιώνα, όταν οι περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα δημιουργήσουν αποικιακές αυτοκρατορίες.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι στη Γαλλία (αλλά ως ένα σημείο και έξω από αυτή) η έννοια «ευρωπαϊκός» θεωρείται περίπου συνώνυμος της έννοιας «γαλλικός» πολιτισμός. Μάλιστα η ανάγκη διάδοσής του στον έξω κόσμο παίρνει σχεδόν το χαρακτήρα «αποστολής». Πραγματικά, η γαλλική κυριαρχία στην Ευρώπη διήρκεσε πάνω από δύο αιώνες. Ξεκίνησε με την άνοδο στο θρόνο του νεαρού Λουδοβίκου ΙΔ' (1661) και τελείωσε με την πτώση του Ναπολέοντα (1815). Για το μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου, το Παρίσι ήταν η αδιφιλονίκητη πρωτεύουσα των ευρωπαϊκών γραμμάτων και τεχνών.

Στη διάρκεια του 17ου αιώνα η Γαλλία επέβαλε την παρουσία της στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό χώρο. Η γαλλική λογοτεχνία γινόταν όλο και πιο δημοφιλής, ενώ η γαλλική γλώσσα υποσκελίσε σταδιακά τα λατινικά κι έγινε η γλώσσα της διπλωματίας, της τέχνης και των γραμμάτων. Η γαλλική κουλτούρα διαδόθηκε στην αριστοκρατία της Ευρώπης ως τη Μόσχα και τους Φαναριώτες της Κωνσταντινούπολης.

Η προσήλωση στη Γαλλία, η «γαλλομανία» όπως θα λέγαμε σήμερα, προκάλεσε και αρκετό προβληματισμό. Ένας Γερμανός λόγιος, ο Τομάζιους, σημείωνε στο έργο του με το χαρακτηριστικό τίτλο «Περί μιμήσεως των Γάλλων» (1687): «*Αν κάποιος από τους προγόνους μας επέστρεφε στη γη, δε θα μας αναγνώριζε. Σήμερα, όλα πάνω μας είναι γαλλικά, ρούχα, μαγειρική, γλώσσα, όλα γαλλικά. Γαλλικοί είναι οι τρόποι μας και γαλλικά τα ελαττώματά μας*». Ένα περιοδικό («*Νέα της Δημοκρατίας των Γραμμάτων*», 1684) έγραφε ότι «*πολλοί αναρωτιούνται γιατί είναι όλοι τόσο ζετρελαμένοι με τα γαλλικά. Πραγματικά, όλοι είναι ζετρελαμένοι και δε φαίνεται να το ξεπερνούν*».

Η προσήλωση σιγά-σιγά ξεπεράστηκε από τις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά οι ίδιοι οι Γάλλοι συνέχισαν να πιστεύουν στην πολιτισμική τους ανωτερότητα. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Γάλλος πολιτικός και συγγραφέας Γκιζώ (1788-

1874), δίδασκει στη Σορβόννη ότι η Γαλλία είναι η κάτοχος της ουσιαστικής έννοιας του πολιτισμού. Οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες (και οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην περίπτωση αυτή είναι μόνο η Γερμανία, η Αγγλία, η Ιταλία και η Ισπανία) είτε παρακαμάζουν είτε δεν μπορούν να την ξεπεράσουν.

Στη Γερμανία, όμως, οι πολιτισμικές αναζητήσεις ακολούθησαν διαφορετικές διαδρομές. Ο όρος *πολιτισμός* (*civilisation*) θεωρούνταν γενικά ένα κακό δάνειο από τη γαλλική γλώσσα. Η λέξη *κουλτούρα* άρχισε να χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα το 18ο αιώνα για να δηλώσει τόσο την ατομική παιδεία όσο και τη συλλογική εξέλιξη. Σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται στη γερμανική γλώσσα μια όλο και μεγαλύτερη αντίθεση ανάμεσα στους όρους *κουλτούρα* και *πολιτισμός*. Η έννοια *κουλτούρα* άρχισε να συσχετίζεται όλο και περισσότερο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη βαθύτερη ουσία μιας κοινωνίας, ενώ η έννοια *πολιτισμός* αναφερόταν σε εξωτερικά και ενδεχομένως μεταβιβάσιμα χαρακτηριστικά.

Το 19ο αιώνα οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν υποτιμητικά τη λέξη *πολιτισμός*, χαρακτηρίζοντας έτσι ό,τι είναι επίπλαστο, επιδερμικό και εφήμερο σε μια κοινωνία. Σε αντιπαράθεση, υποστήριζαν το αυθεντικό πνεύμα της κοινότητας, που το ταύτιζαν και με την «ψυχή» του έθνους τους. Αυτή η αλλαγή στην αξιολόγηση του πολιτισμού ήταν γενικότερη. Το 19ο αιώνα, οι άνθρωποι της πόλης «ανακάλυψαν» την αγνότητα της ζωής στο χωριό και τον παραδοσιακό πολιτισμό.

Οι παραπάνω διαφορές στη χρήση των λέξεων δείχνουν αντιπαράθεσεις κοινωνικές, εθνικές, ιδεολογικές. Παρά τις αντιπαράθεσεις, η ταύτιση της Ευρώπης με την έννοια του πολιτισμού πραγματοποιήθηκε στην επαφή της Ευρώπης με άλλους λαούς. Στις σχέσεις της με τους εξω-ευρωπαϊκούς λαούς έγινε ξεκάθαρη η αναφορά σε μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα. Στο εσωτερικό της Ευρώπης, όμως, μια τέτοια οπτική ερχόταν πολύ συχνά αντιμέτωπη με διαφορετικά πολιτικά συμφέροντα ανάμεσα στις ίδιες τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο πολιτισμός ούτε τότε ούτε σήμερα μπορεί να νοηθεί έξω από το πλαίσιο της πολιτικής και της εξουσίας. Και το πλαίσιο αυτό θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεστε τη φράση «Η εποχή του Διαφωτισμού συνδέεται με την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού και την αρχή της παγκοσμιοποίησης της δυτικής κουλτούρας»;

2. Για ποιους λόγους η ανεξιθρησκία θεωρείται προϋπόθεση της δημοκρατίας;

3. Πώς αντιλαμβανόταν ο Διαφωτισμός την πρόοδο; Ποιος ο αντίλογος;

4. Με βάση το εννοιολογικό πλαίσιο που διαμόρφωσε η ευρωπαϊκή «Δημοκρατία των Γραμμάτων», να αντιστοιχήσετε τις λέξεις της πρώτης στήλης με λέξεις της δεύτερης.

Γυναίκα	Φύση
	Συναίσθημα
Ανδρας	Ορθός Λόγος
	Δημόσιο
	Ιδιωτικό
	Πολιτισμός

Οι αντιστοιχίες αυτές βασίζονται στην άποψη ότι υφίσταται ριζική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων. Ποια κοινωνικά κινήματα και ποιες δυνάμεις αμφισβήτησαν τη διάκριση αυτή;

Κεφάλαιο Ένατο: Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής

1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής

Ποια νέα ιδέα για την *πολιτική* διαμορφώνεται στη νεότερη Ευρώπη; Οι μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τους νεότερους χρόνους είχαν συνέπειες και στον τρόπο που οι άνθρωποι οργάνωναν τη συμβίωσή τους, δηλαδή σ' αυτό που σήμερα αποκαλούμε *πολιτική*.

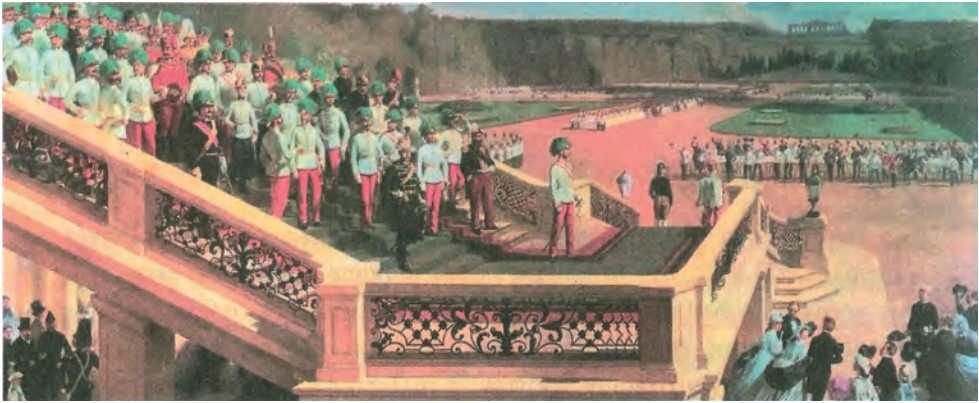
Στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων, η *πολιτική* έχασε το θεοκρατικό χαρακτήρα που είχε στα περισσότερα κράτη του Μεσαίωνα και στη σκέψη των στοχαστών εκείνης της εποχής. Συνειδητοποιήθηκε δηλαδή, κυρίως από τις μεσαιείς τάξεις, ότι η οργάνωση της κοινωνίας δε θα έπρεπε να προσδιορίζεται από ένα σχήμα όμοιο με αυτό της ουράνιας πολιτείας, όπως είχαν υποδείξει οι πατέρες της δυτικής Εκκλησίας (Αυγουστίνος και Θωμάς Ακινάτης), ούτε από εκείνο στο οποίο ο αυτοκράτορας αντλεί την εξουσία του από το Θεό (ελέω Θεού μοναρχία).

Από τη Μεταρρύθμιση και ύστερα, η θρησκευτική και η πνευματική ζωή είχε εξατομικευτεί και η σωτηρία του καθενός εξαρτιόταν από τις ατομικές του προσπάθειες. Επομένως, και κατ' αναλογία, οι κανόνες της οργανωμένης ζωής απέρρεαν από τις *εσωτερικευμένες αξίες*, δηλαδή τις βιωμένες αξίες, την εσωτερική πειθαρχία και τον αυτοέλεγχο των ανθρώπων. Όχι από την αναγκαστική τους πειθαρχία σε κάποια αυθεντία έξω από την κοινωνία. Η πολιτική επομένως ήταν υπόθεση της θέλησης και της δράσης των ανθρώπων. Οι ατομικές τους προσπάθειες θα αναδείκνυαν τον ικανότερο. Η πολιτική έγινε τέχνη, δηλαδή επιδεξιότητα στη διακυβέρνηση. Τέχνη όμως όχι για όλους. Γιατί, αν στην Αρχαιότητα το άτομο (δηλαδή όποιος ήταν ελεύθερος και όχι δούλος, άνδρας και όχι γυναίκα), δεν μπορούσε να υπάρξει έξω από την οργάνωση της πόλης του, έξω δηλαδή

Η πολιτική θεωρία της απόλυτης μοναρχίας

«Το απολυταρχικό κράτος διαμορφώθηκε σε μια εποχή που είδε τη λέξη και την ιεραρχία της κοινωνίας ως μικρογραφία του σύμπαντος [...]. Όπως ο μοναδικός θεός κυβερνούσε το σύμπαν, έτσι και τα γήινα κράτη κυβερνούνταν από απολυταρχικούς ηγεμόνες. Ο βασιλιάς ήταν το κεφάλι του σώματος και ο βοσκός του πομνίου [...] κατά την ίδια λογική, όπως ο θεός δε ζητούσε τη συμβουλή ή δεν επιδίωκε τη συναίνεση των «κατωτέρων» επιπέδων της Δημιουργίας, έτσι και οι γεννημένοι μονάρχες δε θα έπρεπε να επιδιώκουν την συναίνεση των υπηκόων τους.

Andrew Vincent, Theories of the State, Basil Blackwell, 1987, σ. 47

Συνάντηση των βασιλικών δυναστειών της Ευρώπης το 1857. Παρά τις μεταξύ τους διαμάχες, οι ευρωπαϊκές δυναστείες γνωρίζουν καλά τα κοινά τους συμφέροντα και αλληλούποστηρίζονται.

από το δημόσιο χώρο, τώρα ο δημόσιος χώρος διακρινόταν από τον ιδιωτικό.

Η Μεταρρύθμιση τόνισε την αξία της ιδιωτικής ζωής, της ενασχόλησης του καθενός με τα έργα του. Αυτή η ενασχόληση δε βρισκόταν στο περιθώριο του δημόσιου βίου, αλλά ήταν το πεδίο στο οποίο ο άνθρωπος δοκίμαζε και αποδείκνυε το χαρακτήρα του και τη δυνατότητα να περιλαμβάνεται στους εκλεκτούς. Ο ιδιωτικός χώρος επομένως αποκτούσε προτεραιότητα. Βασικό μέλημα της εποχής, τουλάχιστον στις θεωρίες των πολιτικών στοχαστών, ήταν η προστασία αυτής της ζωής από τις εξωτερικές παρεμβάσεις και κυρίως από το κράτος.

Το έργο του Γάλλου φιλόσοφου Ντεκάρτ (Καρτέσιου) «*Λόγος περί της μεθόδου*» συνέβαλε καθοριστικά στην απόρριψη της πολιτικής αυθεντίας και την «*εκκοσμίκευση*» της πολιτικής, δηλαδή στη μεταφορά της πολιτικής από το θρησκευτικό πεδίο στο πεδίο της δράσης και της σκέψης των ατόμων. Στον πρόλογο του έργου του διακήρυττε ότι «η ορθοφροσύνη είναι το καλύτερα μοιρασμένο αγαθό στον κόσμο». Επομένως όλοι οι άνθρωποι μπορούν να σκέπτονται ορθά, άρα τα άτομα είναι αυτόνομα. Η σκέψη τους μπορεί να χειραφετηθεί από την αυθεντία. Με την απόρριψη της αυθεντίας όσοι έχουν δύναμη και εξουσία δεν εμφανίζονται πλέον ως απεσταλμένοι του Θεού, αλλά ως οι αρμοδιότεροι και ικανότεροι στην τέχνη της διακυβέρνησης. Η εξουσία προσεγγίζεται ορθολογικά. Αποτελεί μια σχέση ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα. Το κράτος ανάγεται σε «τέλειο και αυθύπαρκτο πολιτικό οργανισμό», που εκφράζει συνολικά, μέσω της πολιτικής ισχύος του ηγεμόνα, το άτομο και την κοινωνία.

Η ανεξάρτηση της πολιτικής από τη θρησκεία συνδέεται κατά κύριο λόγο

Η γυναικεία μορφή παριστάνει την Ευρώπη στεφανωμένη. Το στέμμα, το σκήπτρο και η σφαίρα που κρατά στο χέρι –πιθανόν σύμβολο της υδρογείου– αποτελούν σύμβολα της εξουσίας της. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για καθαρά κοσμικά σύμβολα, ενώ στην παράσταση απουσιάζει εντελώς κάθε αναφορά σε θρησκευτικά στοιχεία. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, η απεικόνιση της Ευρώπης ως βασίλισσας γίνεται πολύ συνηθισμένη.

(Σχέδιο του Φίλιπ Γκέιλ, γύρω στα 1580, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam)

με το έργο του Φλωρεντιανού διπλωμάτη, πολιτικού στοχαστή και ιστορικού Μακιαβέλλι (1469-1527). Είναι ο πρώτος πολιτικός στοχαστής των νεότερων χρόνων που αποσυνδέει την εδαφική κυριαρχία από το θρησκευτικό δόγμα. Παλαιότερα πίστευαν, χωρίς βέβαια να μπορούν να το πραγματοποιήσουν, ότι το κράτος έπρεπε να συμπίπτει με τα όρια της Χριστιανοσύνης. Ο Μακιαβέλλι αντίθετα υποστήριξε ότι ιδεώδες κράτος θα είναι εκείνο που θα συμπεριλάβει στα όριά του μόνο όσους είχαν κοινή γλώσσα και πολιτισμό.

2. Η ισορροπία δυνάμεων

Μια άλλη βασική ιδέα την εποχή της Αναγέννησης για την πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, ήταν η **ισορροπία δυνάμεων**. Η ιδέα αυτή αντικατέστησε την προηγούμενη για την οργάνωση της Ευρώπης σε μια «Χριστιανική Κοινοπολιτεία». Η Ευρώπη της εποχής εκείνης δεν αποτελούνταν, όπως η σημερινή, από κράτη που συνέπιπταν με έθνη. Υπήρχαν ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, δουκάτα, πριγκιπάτα, επισκοπικά κράτη, βασιλεια και αυτοκρατορίες, που το μέγεθος τους εκτεινόταν από τα όρια μιας μικρής κοιλάδας, ως τα πέρατα της ηπείρου. Παράδειγμα για το τελευταίο, η αυτοκρατορία των Αψβούργων το 16ο αιώνα. Αυτή ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έλεγαν ότι στα εδάφη της ο ήλιος δε δύει ποτέ.

Αλλά ούτε όλα τα κράτη είχαν τον ίδιο βαθμό ανεξαρτησίας και κυριαρχίας. Κάποια ήταν κυρίαρχα, όπως τα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αλλα

Μια ακόμα παράσταση της Ευρώπης ως βασίλισσας. Το σώμα της αποτελείται από πολιτικές επικράτειες. Ποια ονόματα μπορείτε να διακρίνετε; Σχέδιο του Σεμπάστιαν Μύνστερ, *Cosmographia Universalis*, 1588

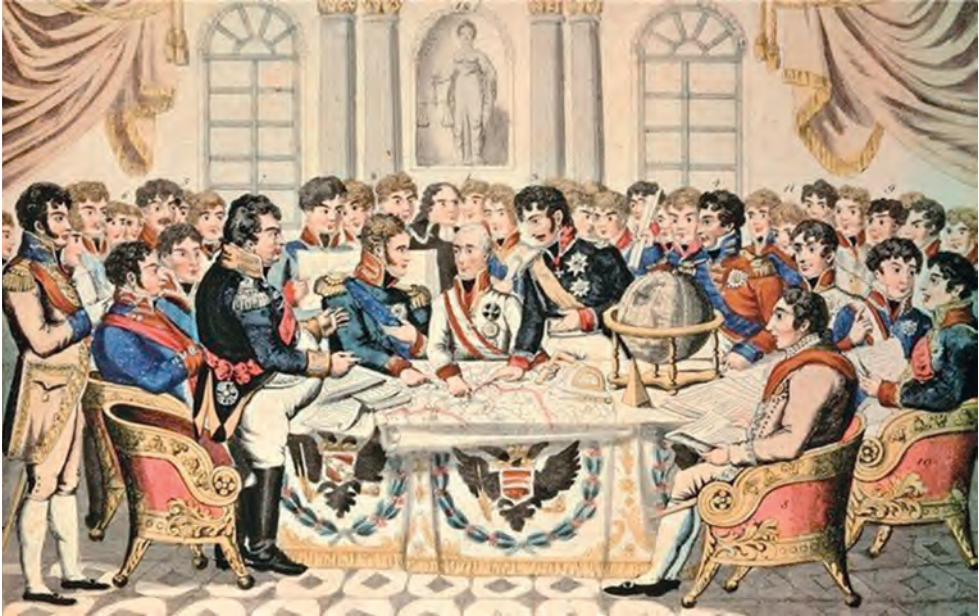
είχαν περιορισμένη κυριαρχία, όπως όσα ανήκαν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων ή στην επικράτεια του πάπα. Η ένταξη μιας πόλης ή ενός κρατιδίου στη μία ή την άλλη κυριαρχία δεν ήταν σταθερή. Για παράδειγμα, ένας γάμος μπορούσε να ενώσει δύο κράτη. Μια περιοχή μπορούσε να αλλάξει κυρίαρχο, γιατί δινόταν ως προίκα σ' έναν άλλο. Έτσι σχηματίστηκε το στέμμα της Καστίλλης και της Αραγόνας, δηλαδή η Ισπανία το 15ο αιώνα. Τέλος, σε πολλές πόλεις-κράτη υπήρχαν διαφορετικές παρατάξεις, ανάλογα με τις προτιμήσεις τους σε κάποιον εξωτερικό κυρίαρχο. Για παράδειγμα, οι ιταλικές πόλεις σπαράσσονταν από την αντίθεση των Γουέλφων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του πάπα, και των Γιβελίνων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του Γερμανού αυτοκράτορα.

Σύμφωνα με το Μακιαβέλλι, η πραγματικότητα της εποχής όδευε προς τη δημιουργία μιας σειράς ανεξάρτητων κρατών, τα οποία όφειλαν να συνυπάρξουν. Η ορθή διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής και η υιοθέτηση της

αρχής της ισορροπίας δυνάμεων ήταν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για μια ειρηνική συνύπαρξη. Ο Μακιαβέλλι πίστευε ότι για να επιβιώσει ένα διεθνές σύστημα κρατών έπρεπε να στηρίζεται στην εξισορρόπηση της πολιτικο-στρατιωτικής ισχύος των κρατών. Κατά τη γνώμη του, αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για την επίτευξη της ειρήνης. Αντίθετα, ένα οικουμενικό κράτος υπό την εξουσία του αυτοκράτορα και του πάπα δε θα μπορούσε να διασφαλίσει τη διεθνή ειρήνη.

Η αρχή της *ισορροπίας των δυνάμεων* έγινε έμμονη ιδέα στους Ευρωπαίους, από το 15ο αιώνα ως την κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού (1989). Θεωρούσαν μάλιστα ότι η εξισορρόπηση της ισχύος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών δε διαφύλαττε μόνο τη διεθνή ειρήνη, αλλά κατοχύρωνε τη θρησκευτική ελευθερία και την ανεμπόδιστη ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι, η αρχή αυτή προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της πολιτικής συγκρότησης της Ευρώπης.

Τι σήμαινε αυτό για την πολιτική συμπεριφορά; Ότι αυτή δεν υιοθετούσε κάποιες αρχές ή συναισθήματα, το δίκαιο ή το άδικο, πράγματα έτσι κι αλλιώς

Οι ισχυροί της Ευρώπης μοιράζουν τον κόσμο. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα, οι Ευρωπαίοι ηγέτες προσπαθούν να επαναφέρουν την πολιτική σταθερότητα. Πολιτική γελοιογραφία, Βιέννη 1815.

δύσκολο να προσδιοριστούν στις διεθνείς σχέσεις. Η διεθνής πολιτική καθοριζόταν από την αρχή ότι κανείς δε θα έπρεπε να είναι τόσο ισχυρός, ώστε να θέτει σε κίνδυνο την ασφάλεια των άλλων. Έτσι, όταν μια δύναμη ισχυροποιούνταν στην Ευρώπη, τότε οι άλλοι συνασπίζονταν, για να εξισορροπήσουν τη δύναμή της. Με βάση την αρχή αυτή σχηματίζονταν και διαλύονταν συμμαχίες.

Αυτό έγινε ιδιαίτερα φανερό την εποχή που η Γαλλία μεσουρανούσε στην Ευρώπη, τόσο ως μοναρχία, όσο και αργότερα, υπό την ηγεσία του Ναπολέοντα. Η ίδια στρατηγική αρχή εφαρμόστηκε στη συνέχεια για κάθε μεγάλη δύναμη στην Ευρώπη, όπως εναντίον της Ρωσίας και στη συνέχεια εναντίον της Γερμανίας. Και στους δυο παγκόσμιους πολέμους, κάθε στρατόπεδο επικαλούνταν την ισορροπία δυνάμεων. Μεταπολεμικά στο «παιχνίδι» αναμείχθηκαν και οι ΗΠΑ, δημιουργώντας από κοινού με ευρωπαϊκές χώρες το ΝΑΤΟ, εναντίον του *Συμφώνου της Βαρσοβίας*, στο οποίο ηγεμόνευε η Σοβιετική Ένωση.

Η σύνδεση ανάμεσα στην Ευρώπη και την αρχή της *ισορροπίας δυνάμεων*

καθόρισε την πολιτική θεωρία και την πολιτική πρακτική από τις αρχές του 18ου αιώνα και εξής. Η αρχή της ισορροπίας έγινε μάθημα στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, γνώμονας των διπλωματικών διεργασιών, τμήμα της πολιτικής θεωρίας. Η δημιουργία της *Ευρωπαϊκής Ένωσης*, και μάλιστα μετά τον τερματισμό της διαίρεσης σε δυτική και ανατολική Ευρώπη (1989), αποτελεί, ίσως, το τέλος της εποχής των ισορροπιών και την αντικατάστασή της από μια ενιαία πολιτική οργάνωση των ευρωπαϊκών κρατών, που εγγυάται την ασφάλεια όλων.

3. Οι νέες πολιτικές έννοιες

Με το Διαφωτισμό η *πολιτική* θα αποκτήσει μια νέα διάσταση. Η διάσταση αυτή συμβάδισε με τις κοινωνικές εξελίξεις που συνέβησαν αυτά τα χρόνια. Οι παλιές τάξεις που ορίζονταν με προνόμια διαλύθηκαν. Το άτομο έπαψε να εξαρτάται από τη μικρή κοινότητά του, από τη συντεχνία του και από το συγγενολόι. Έγινε περισσότερο αυτόνομο. Αναδείχτηκε μια λίγο-πολύ ομοιογενής αστική τάξη, που βάσιζε την ευημερία της και το κοινωνικό της γόητρο στην τεχνολογική πρόοδο, την ανάπτυξη του εμπορίου, στα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης. Αυτή η τάξη έγινε ηγετική στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δηλαδή θεωρούσε πως αντιπροσωπεύει το σύνολο του λαού, απέναντι σε μια εξουσία την οποία διαχειρίζονταν ακόμη οι παλιοί αριστοκράτες και οι μοναρχικές αυλές. Μιλούσε λοιπόν εξ ονόματος όχι μιας μόνο κοινωνικής τάξης, αλλά της ανθρωπότητας. Διατύπωνε τα αιτήματά της με τη γλώσσα των οικουμενικών δικαιωμάτων. Υποστήριζε δηλαδή ότι ο υπήκοος, που τη μοίρα του την καθόριζε ο ηγεμόνας, ο εκκλησιαστικός άρχοντας ή ο αριστοκράτης, θα έπρεπε να αποκτήσει δικαιώματα, τα οποία κανείς δε θα μπορούσε να θίξει. Θα έπρεπε να γίνει πολίτης.

Έτσι σχηματίστηκε σταδιακά ένα ριζικά νέο και οικουμενικό πλέον πολιτικό λεξιλόγιο, που είχε ως άξονες τα φυσικά δικαιώματα, την ατομική ελευθερία, τη διάκριση των εξουσιών, την πολιτική συμμετοχή, το λαό, το έθνος, την πατρίδα. Περιείχε επίσης τη συλλογική βούληση, την επανάσταση, την οικουμενικότητα, τον ορθό λόγο, την επιστήμη, την ανοχή, την πολιτική αρετή, την ατομική

Το λήμμα της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας για την ισότητα

Φυσική ισότητα είναι το φυσικό δικαίωμα που έχουν όλα τα ανθρώπινα όντα αποκλειστικά και μόνο από την ίδια τους τη φύση. Η ισότητα αυτή είναι η αρχή και το θεμέλιο της ελευθερίας.

Η φυσική ή ηθική ελευθερία θεμελιώνεται στην ίδια την ουσία της ενιαίας φύσης όλων των ανθρώπινων όντων, που γεννιούνται, αναπτύσσονται και πεθαίνουν με τον ίδιο τρόπο. Επειδή όλα τα ανθρώπινα όντα έχουν την ίδια φύση, είναι προφανές ότι σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο κάθε άνθρωπος οφείλει να συμπεριφέρεται προς όλους τους άλλους σαν σε απολύτως ισότιμα προς τον ίδιο όντα, αφού και αυτοί είναι άνθρωποι.

ευτυχία και την πρόοδο. Αυτές ήταν ουσιαστικά καινούργιες έννοιες και χαρακτηρίζουν την εποχή του Διαφωτισμού.

Φυσικό δίκαιο: Βασικό στοιχείο του νέου πολιτικού λεξιλογίου και της ιδεολογίας του 18ου αιώνα είναι τα απαράγραπτα και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ατόμου. Ονομάζονται και *φυσικά δικαιώματα*, γιατί τα φέρει κανείς από τη γέννησή του. Επομένως οι άνθρωποι έχουν όλοι τους αυτά τα δικαιώματα που οφείλονται στην ανθρώπινη φύση τους. Θεωρούνται κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση και το μορφωτικό επίπεδό τους.

Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, η φυσική τάξη του κόσμου είναι η λογική τάξη. Ό,τι είναι φυσικό είναι και λογικό. Ποια ήταν όμως η αληθινή φύση του ανθρώπου; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, έπρεπε να γίνει διάκριση ανάμεσα στην αμετάβλητη και κοινή σε όλους φύση από τη μια και στο νόμο από την άλλη, που ορίζει η κοινωνία και που αλλάζει από εποχή σε εποχή. Έτσι, οι ανθρώπινοι νόμοι, το κράτος, η πολιτική τάξη, η κοινωνική ιεραρχία, ακόμη και η θρησκεία θεωρήθηκαν ως φαινόμενα που ήταν αντίθετα προς τη φύση. Έπρεπε επομένως να αλλάξουν, ώστε να προσαρμοστούν σ' αυτήν. Με τον όρο φύση εννοούσαν κυρίως την αρχέγονη κατάσταση ενός πράγματος (οργανισμού, θεσμού), προτού δηλαδή αυτή αλλοιωθεί από τις εξωτερικές συνθήκες, από το περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει.

Έπρεπε όμως οι άνθρωποι να επιστρέφουν στον πρωτογονισμό; Όχι, απαντούσαν όσοι είχαν αυτές τις απόψεις. Απλώς ζητούσαν να απαλλαγεί ο άνθρωπος βίος από τη συμβατικότητα και το ψεύδος που είχαν επισωρευτεί στη διαδρομή των αιώνων. Απαιτούσαν δηλαδή να αποκτήσει η πνευματική, η πολιτική και η κοινωνική ζωή λογικό περιεχόμενο, επομένως να είναι σύμφωνη με τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Αυτό θα γινόταν πραγματικότητα, όταν την εξουσία θα την αναλάμβαναν όσοι είχαν αντιληφθεί αυτές τις ιδέες, δηλαδή οι «φωτισμένοι» με την αλήθεια και τη λογική. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι αυτό θα

Ο άνθρωπος, που επιτέλους κατέφερε να εξασφαλίσει τα φυσικά του δικαιώματα, ευχαριστεί το Θεό. Ποδοπατά ένα δέντρο, σύμβολο της κληρονομικής ιεραρχίας, που έχει πλέον καταλυθεί. Από γαλλικό έντυπο του 1791.

γινόταν, αν «διαφωτίζονταν» οι ηγεμόνες. Υποστήριζαν δηλαδή την *πεφωτισμένη δεσποτεία*. Άλλοι, όπως ο Ρουσσώ και οι Γάλλοι επαναστάτες, υποστήριζαν ότι θα γινόταν με επανάσταση, που θα μεταμόρφωνε άμεσα και ολοκληρωτικά και επίσης θα διαπαιδαγωγούσε την κοινωνία. Άλλοι τέλος, όπως ο Σκωτσέζος *Άνταμ Σμιθ* και οι Άγγλοι φιλελεύθεροι, υποστήριζαν ότι αυτό θα γινόταν σταδιακά με μικρές διαδοχικές αλλαγές στους θεσμούς.

Το κοινωνικό συμβόλαιο: Μια άλλη βασική λέξη που ακουγόταν συχνά την εποχή του Διαφωτισμού, αλλά ακόμα και σήμερα, είναι το *κοινωνικό συμβόλαιο*. Τι σημαίνει όμως αυτός ο όρος και ποια είναι η διαδρομή του;

Ο Άγγλος φιλόσοφος *Τόμας Χομπς* (1588-1679), δεν πίστευε ότι στη φυσική τους κατάσταση οι άνθρωποι ζούσαν ειρηνικά. Υπέθετε ότι πολεμούσαν όλοι εναντίον όλων, για να αποκτήσουν τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους. Για να συμβιώσουν επομένως ειρηνικά, έπρεπε να εκχωρήσει ο καθένας στο κράτος ένα μέρος από τα απεριόριστα δικαιώματά του. Θεωρούσε δηλαδή ότι το κράτος είναι ένας θεσμός που εξασφαλίζει την αμοιβαία συμφωνία ανάμεσα στους ανθρώπους και επιβάλλει τους κανόνες αυτής της συμφωνίας.

Αντίθετα με τον Χομπς, ο συμπατριώτης του Τζον Λοκ δεν πίστευε ότι η φυσική κατάσταση σήμαινε συνεχή πόλεμο. Σ' αυτή υπήρχαν ήδη τα σπέρματα της κοινωνικότητας, της δημιουργικότητας και του ορθού λόγου. Αυτά κατεύθυναν τους ανθρώπους να συνάψουν μεταξύ τους ένα κοινωνικό συμβόλαιο, για να συγκροτήσουν μια πολιτισμένη κοινωνία. Επομένως τα άτομα περιορίζουν την ελευθερία τους με τη θέλησή τους. Το κράτος εγγυάται αυτή τη συμφωνία και έχει περιορισμένες δικαιοδοσίες. Επιβάλλει ποινές σε όσους παραβιάζουν τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου, επιλύει διαφορές μεταξύ των πολιτών, περιφρουρεί την ατομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδες δικαίωμα. Στην περίπτωση όμως που το κράτος παραβεί τους όρους του συμβολαίου και επιβάλλει τυραννία, τότε οι αρχόμενοι έχουν το δικαίωμα της αντίστασης. Το κράτος νομιμοποιείται μόνο αν είναι κράτος δικαίου.

Ο ουγγρικός λαός διεκδικεί τα δικαιώματά του μετά την εξέγερση του 1848.

Η γενική βούληση: Εισηγητής της θεωρείται ο Ρουσσώ. Η *γενική βούληση* δεν είναι το μηχανικό άθροισμα των ατομικών βουλήσεων, αλλά η σύνθεσή τους σε μια ενότητα που εκφράζει το δημόσιο συμφέρον. Η γενική βούληση πηγάζει από το κοινωνικό συμβόλαιο. Εκφράζεται με τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτή με τη σειρά της υπαγορεύει μία πολιτική ηθική, δηλαδή μια συγκεκριμένη συμπεριφορά του πολίτη. Υπέρτατες αξίες είναι η συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες για τη λήψη των αποφάσεων και η αλληλεγγύη μεταξύ τους για να διασφαλίζουν το συλλογικό αγαθό. Πρόκειται για την *πολιτική αρετή*. Εδώ η ελευθερία θεμελιώνεται στην ισότητα δικαιωμάτων. Η πολιτική αρετή απαιτεί ακόμη και τη μαζική στρατολογία και τη θυσία της ζωής του πολίτη, στην περίπτωση που αμφισβητείται η ακεραιότητα του εθνικού κράτους. Ο νόμος εκφράζει τη γενική βούληση. Ο πολίτης είναι δημιουργός του νόμου και ταυτόχρονα οφείλει υποταγή σ' αυτόν. Η εκτελεστική εξουσία, δηλαδή η κυβέρνηση, δε διαθέτει αυτονομία, αλλά είναι απλό εκτελεστικό όργανο της γενικής βούλησης. Ο Ρουσσώ δεν υιοθετεί την διάκριση των εξουσιών σε εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική. Όλες τις εξουσίες τις υποτάσσει στη *γενική βούληση*.

Η σκέψη του Ρουσσώ προεικόνισε ιδέες και αρχές δικαίου που αναδύθηκαν στη δίνη της Γαλλικής Επανάστασης. Κυρίως τις αρχές της *άμεσης δημοκρατίας*. Ακόμη περισσότερο επηρέασε την πολιτική των επαναστατικών ρευμάτων του 19ου αιώνα. Επειδή όμως απέρριπτε την εκδοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, της διάκρισης και της εξισορρόπησης των εξουσιών κι επειδή αποδεχόταν την πλήρη επικράτηση της *γενικής βούλησης*, μερικοί μελετητές τον χαρακτήρισαν μακρινό πρόδρομο μιας ολοκληρωτικής επικράτησης του κράτους πάνω στα ατομικά δικαιώματα των πολιτών.

Η διάκριση των εξουσιών: Εισηγητής της ιδέας αυτής θεωρείται ο Μοντεσκιέ, ένθερμος υποστηρικτής του βρετανικού αντιπροσωπευτικού συστήματος. Το πολίτευμα, κατά τη γνώμη του, δεν είναι κάτι αμετάβλητο στο χρόνο και με διαρκή ισχύ. Διαμορφώνεται ανάλογα με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού, το οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί σε κάθε κράτος καθώς και με τις κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις που επικρατούν. Τα στοιχεία αυτά καθόρισαν τη διαίρεση των πολιτευμάτων στις τρεις βασικές κατηγορίες: στο δεσποτισμό, τη μοναρχία και τη δημοκρατία.

Διάκριση των εξουσιών σημαίνει το διαχωρισμό της πολιτικής εξουσίας σε τρεις φορείς: την εκτελεστική εξουσία, δηλαδή το σώμα που εκτελεί τους νόμους (την κυβέρνηση ενός κράτους)· τη νομοθετική, δηλαδή το σώμα που θεσπίζει τους νόμους· τέλος, τη δικαστική, δηλαδή το σώμα που ελέγχει για την τήρηση των νόμων. Η διάκριση θεωρείται αναγκαία για να ελέγχεται η εκτελε-

στική εξουσία. Η ιδέα της διάκρισης των εξουσιών βρήκε άμεση απήχηση στο αμερικανικό σύνταγμα του 1787 και το γαλλικό του 1791. Επηρέασε επίσης και το Ρήγα Βελεστινλή κι έγινε βασική αρχή των συνταγματικών καθεστώτων.

Η ανοχή: Μια άλλη σημαντική έννοια του πολιτικού λεξιλογίου του Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι η *ανοχή*. Την ιδέα της θρησκευτικής ανοχής, της ανεξιθρησκίας, την είχε ήδη υπερασπιστεί ο Λοκ. Ο Βολταίρος επεξέτεινε την έννοια στο σεβασμό της πολιτικής, θρησκευτικής και γενικότερα πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Επιστρέφοντας το 1729 από την αναγκαστική διαμονή του στη Αγγλία, όπου θαύμασε το πνεύμα της πολιτικής ανεκτικότητας και της ανεξιθρησκίας του αγγλικού κράτους, ανέδειξε αυτό και τους φιλελεύθερους θεσμούς του σε πρότυπο αναφοράς. Ταυτόχρονα, κατάγγειλε τον αυταρχισμό του γαλλικού κράτους και τη μισαλλοδοξία της Καθολικής Εκκλησίας. Εξαιτίας των διαφορετικών ιδεών του, ο ίδιος ο φιλόσοφος έπεσε θύμα της μισαλλοδοξίας του γαλλικού δεσποτισμού και φυλακίστηκε.

4. Η ελευθερία των Αρχαίων και η ελευθερία των Νεότερων

Οι Ευρωπαίοι της νεότερης εποχής, παρά το γεγονός ότι θεωρούσαν τα επιτεύγματα της εποχής τους ως ανώτερα από εκείνα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, δεν έπαυαν να χρησιμοποιούν τα αρχαία πρότυπα προκειμένου να δημιουργήσουν νέες μορφές σκέψης ή τέχνης. Η νέα εποχή αναζητούσε στην αρχαία αυτό που της ταίριαζε. Έτσι η αρχαιότητα διαβαζόταν κάθε φορά διαφορετικά.

Οι άνθρωποι κατέφευγαν στην αρχαιότητα και για έναν άλλο λόγο. Σ' εκείνη την εποχή υπήρχε η νοοτροπία ότι όσο πιο παλαιό είναι κάτι, π.χ. τίτλος ιδιοκτησίας, έθιμο, προνόμιο, τόσο πιο αυθεντικό, επομένως νόμιμο, είναι. Η παλαιότητα δηλαδή ήταν ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα στην επιλογή θεσμών. Αν μάλιστα το παλαιό είχε και την αίγλη του αρχαίου πολιτισμού, τόσο το καλύτερο. Για το λόγο αυτό αναζητούσαν πρότυπα τότε στην αυτοκρατορική και πότε στη δημοκρατική Ρώμη, πότε στη δημοκρατική Αθήνα και πότε στη Σπάρτη, πότε στους Μακεδόνες του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου.

Παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Η Γαλλία των βασιλιάδων είχε ως πρότυπο την αυτοκρατορία της Ρώμης, ενώ η επαναστατική Γαλλία τη δημοκρατική Ρώμη και τη Σπάρτη του Λυκούργου. Η προτίμηση αυτή φάνηκε στις ονομασίες που έδωσαν στα νέα πολιτικά αξιώματα αλλά και στις αισθητικές τους προτιμήσεις, τον κλασικισμό.

Αντίθετα τα μικρά κρατίδια της Γερμανίας ονειρεύονταν τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Στο Μόναχο χτίστηκαν μνημεία σε ρυθμό κλασικό, ώστε η πόλη να

Η ελληνική αρχαιότητα σύμφωνα με τη δυτικοευρωπαϊκή φαντασία. Νταβίντ, Ο Λεωνίδας στις Θερμοπύλες, 1800-1814, Παρίσι, Λούβρο.

μοιάζει της Αθήνας. Από την άλλη, η Πρωσία, που ανέλαβε το 19ο αιώνα να ενώσει τη Γερμανία, παρομοίαζε τον εαυτό της με τη Μακεδονία του Φιλίππου που ανέλαβε να ενώσει την Ελλάδα.

Οι Άγγλοι θεωρούσαν τη χώρα τους, που ήταν πανίσχυρη στη θάλασσα και στο εμπόριο, πλούσια σε πολιτισμό και με φιλελεύθερο καθεστώς, ως κάτι αντίστοιχο προς την αθηναϊκή ηγεμονία. Γι' αυτό άλλωστε και αναπαριστούσαν την Αγγλία σαν την Αθηνά, στα πόδια της οποίας αγρυπνούσε ο βρετανικός λέων. Ανάμεσα στους Άγγλους φιλελευθέρους, ο Γκρότε (1794-1871), τραπεζίτης, ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας και μέλος του αγγλικού κοινοβουλίου, ανήγαγε την αθηναϊκή δημοκρατία σε λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μάλιστα υποστήριξε ότι οι ευρωπαϊκοί λαοί είναι οι κληρονόμοι της δημοκρατικής παράδοσης της κλασικής αρχαιότητας.

Ωστόσο, πολλοί στοχαστές υποδείκνυαν και τις διαφορές ανάμεσα στα πολιτεύματα της αρχαιότητας και τη νέα πραγματικότητα. Ο Μοντεσκιέ, που είχε μελετήσει με προσοχή την αρχαία γραμματεία, υποστήριξε ότι τα αρχαία πολιτεύματα δεν ήταν δυνατόν να αναβιώσουν στη νεότερη εποχή. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι ωστόσο μπορούσαν να δανειστούν από αυτά πολύτιμες ιδέες, για να

Σκηνή από το Αγγλικό Κοινοβούλιο. Κόπλεϊ, 1785, Βοστώνη, Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Το ελληνικό κοινοβούλιο στα τέλη του 19ου αιώνα. Διακρίνονται μορφές της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

τις χρησιμοποιήσουν εναντίον του δεσποτισμού και της απολυταρχίας.

Εκείνος, όμως, που κυρίως επισήμανε τις διαφορές ήταν ο φιλελεύθερος Γάλλος φιλόσοφος Κονστάντ (1767-1830). Ο Κονστάντ υποστήριζε ότι υπάρχουν δύο είδη ελευθερίας. Πρώτο είδος, η ελευθερία από δεσμεύσεις και καταναγκασμούς. Αυτή δηλαδή που εκφράζεται με όρους *αρνητικούς*. Ελεύθερος δηλαδή είναι κάποιος που κανείς δεν μπορεί να του επιβάλει ποιες ιδέες θα έχει, που κανείς δεν μπορεί να του αφαιρέσει τα αγαθά του κλπ. Για το λόγο αυτό ονόμαζε την ελευθερία αυτή *αρνητική*. Η ελευθερία αυτή συνδέεται με τα ατομικά δικαιώματα. Δεύτερο είδος, η ελευθερία να συμμετέχει κανείς σε αποφάσεις που αφορούν το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει, δηλαδή την πόλη και τη χώρα του. Αυτή η ελευθερία ονομαζόταν *θετική*. Οι όροι *θετική* και *αρνητική* ελευθερία δεν αφορούν αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή καλή ή κακή ελευθερία. Αφορούν δύο ισότιμα είδη ελευθερίας που αναλύουν τα χαρακτηριστικά της.

Στην αρχαιότητα, υποστήριζε ο Κωνσταντ, υπήρχε η *θετική ελευθερία*, γιατί, οι άνθρωποι συμμετείχαν στη διαχείριση των κοινών και ενθαρρύνονταν για αυτό. Αυτή ήταν η ουσία της αρχαίας δημοκρατίας. Πολίτης ήταν εκείνος που είχε την ελευθερία να συμμετέχει στην Εκκλησία του Δήμου. Δεν υπήρχε όμως η *αρνητική ελευθερία*. Δεν υπήρχε η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων. Γι' αυτό το λόγο μπορούσε ένας πολίτης να καταδικαστεί για τις απόψεις του, όπως ο Σωκράτης, ή να εξοστρακιστεί, όπως ο Αριστείδης.

Αντίθετα, στη νεότερη εποχή, η ουσία της ελευθερίας είναι αρνητική. Το πρωταρχικό είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, της ελευθερίας της συνείδησης, της ελευθερίας να επιδιώκει κανείς την ευδαιμονία του ανεμπόδιστα. Η προστασία του ιδιωτικού και του προσωπικού χώρου. Αν οι Αρχαίοι συμμετείχαν σύσσωμοι στη διαχείριση των κοινών, αυτό μπορούσε να γίνει, επειδή υπήρχε ο θεσμός της δουλείας, που επέτρεπε στους ελεύθερους να διαθέτουν το χρόνο τους στην πολιτική. Αντίθετα στη νεότερη εποχή, οι άνθρωποι ασχολούνται με τις ατομικές τους εργασίες και δεν έχουν χρόνο για τα κοινά. Γι' αυτό το λόγο εξουσιοδοτούν άλλους, τους πολιτικούς, να διαχειριστούν αυτοί τις πολιτικές υποθέσεις.

Συμπερασματικά, ενώ η δημοκρατία των Αρχαίων ήταν άμεση, η δημοκρατία των Νεοτέρων είναι έμμεση, δηλαδή αντιπροσωπευτική. Αν όμως οι πολίτες στη νεότερη εποχή εξουσιοδοτούν άλλους να συμμετέχουν στην πολιτική, τότε αποκτούν μεγάλη σημασία οι εγγυήσεις για τα δικαιώματά τους, οι εγγυήσεις δηλαδή απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους. Σε τελευταία ανάλυση, ενώ στην αρχαιότητα το δημόσιο συμφέρον υπερίσχυε σε σχέση με το ιδιωτικό, στη νεότερη εποχή πρωτεύει το ιδιωτικό συμφέρον. Πάνω σ' αυτές της ιδέες στηρίζεται ο σύγχρονος *κοινοβουλευτισμός*.

5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα

Ο δυτικές κοινωνίες του 18ου αιώνα είχαν από καιρό εξοικειωθεί με ξένους λαούς, κατοίκους μακρινών και εξωτικών τόπων. Από την εποχή των ανακαλύψεων, οι δυτικές χώρες επεξέτειναν σταθερά την επικράτειά τους υποτάσσοντας ξένους πολιτισμούς και διευρύνοντας τη γνώση της υδρογείου. Κατά γενική παραδοχή, ο 18ος αιώνας σηματοδεύτηκε από τη ραγδαία εξάπλωση της αποικιοκρατίας. Αυτή συνδέθηκε με την εντατική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων των αποικιών, εκμετάλλευση που στήριζε την οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Δύσης. Ταυτόχρονα, ήταν η εποχή που το *εξωτικό*, η *διαφορετικότητα* των ξένων λαών ως προς τους Ευρωπαίους, έγιναν θέματα προβληματισμού στους κύκλους των ευρωπαίων διανοουμένων.

Ντελακρουά, Οι δύο Ινδοί, γύρω στα 1823, Η.Π.Α., Συλλογή Μέλον.

Ενγκρ, Το τουρκικό λουτρό, 1863, Παρίσι, Λούβρο.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1750, η επαφή των Δυτικών με τις εξωτικές κοινωνίες των κτήσεων και η κριτική που αυτή προκάλεσε οδήγησαν στην επανεξέταση των αντιλήψεων για το *δυτικό πολιτισμό*. Συγγραφείς, όπως ο Ρουσσώ, αντιπαρέθεσαν τη ζωή του «ευγενούς αγρίου» των αποικιών με το «διεφθαρμένο» και «παρακμακό», γι' αυτούς, δυτικό τρόπο ζωής. Άλλοι, όπως ο Ντιντερό, θεώρησαν ότι οι κοινωνίες των ιθαγενών βρίσκονταν στην «απαρχή του κόσμου», πιο κοντά στη φύση. Συνεπώς ήταν πιο αθώες και πιο ευτυχισμένες απ' ό,τι οι δυτικές.

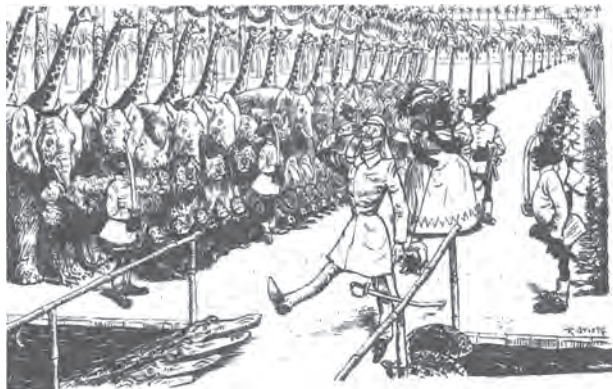
Οι ουτοπικές αυτές κοινωνίες ήταν διαφορετικές από τις ευρωπαϊκές. Ωστόσο, οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν ότι απεικόνιζαν σαφώς τις αρχαίες ρίζες της Ευρώπης, υπονοώντας τελικά μια υπόγεια συγγένεια. Σημαντικό είναι να τονισθεί ότι, όπως και με τις κοινωνίες του Ισλάμ, οι Δυτικοί δεν προσέγγιζαν τους λαούς των κτήσεων τους με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους. Αντίθετα, τους έβλεπαν στηριγμένοι σ' ό,τι

Τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης δεν εμποδίζουν τη γαλλική αποικιοκρατία. Οι Γάλλοι αποικιοκράτες προσπάθησαν - αν και χωρίς επιτυχία - να εξευρωπαϊσουν τους πληθυσμούς των αποικιών. Το φωτογραφικό μοντάζ δείχνει τη μεγάλη γαλλική “οικογένεια” που περιλαμβάνει την Ταϊτή, τη Μοζαμβίκη και το Μαρόκο.

ήδη ήξεραν ως εξωτικό, με μια ευρωκεντρική θεώρηση, με βάση τα πρότυπα του κλασικού παρελθόντος.

Τον καιρό των Ανακαλύψεων, η Ευρώπη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποικιοκρατία την ανάγκη εκχριστιανισμού των ιθαγενών. Όταν όμως αυτή η ιδέα, που άλλωστε δεν ήταν η πρωταρχική, υποχώρησε, η κατάκτηση ξένων λαών έχασε τη δικαιολόγησή της. Οι υπερπόντιες αποικίες, εξαρτήματα της οικονομίας της Δύσης, έφεραν αντιμέτωπους τους Διαφωτιστές μ’ ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τη νομιμότητα της αποικιοκρατίας. Η ύπαρξη των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. Καθώς οι ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους

Οι Γερμανοί μπορούν να βάλουν σε τάξη ακόμα και τα άγρια ζώα! Γελοιογραφία του 1896 που διακωμωδεί τη γερμανική διοίκηση των αποικιών.

αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες. Απέναντι στο θέμα της υποδούλωσης και της εκμετάλλευσης εκείνων που στη θεωρία αποκαλούνταν «καλύτερου» και «αγνότερου» λαοί, ο Διαφωτισμός κράτησε επαμφοτερίζουσα στάση.

Οι αντιφάσεις του Διαφωτισμού στις αντιλήψεις για τους άλλους λαούς αποτέλεσαν στόχο σφοδρής κριτικής. Στα τέλη του αιώνα, ο Γερμανός φιλόσοφος Χέρντερ άσκησε κριτική στην ιδέα της παγκόσμιας προόδου. Ο Χέρντερ κατηγορήσε τους διαφωτιστές ότι αρνούσαν να αναγνωρίσουν το διαφορετικό πολιτισμό των άλλων λαών. Τους κατηγορήσε ότι τους έκριναν με τα δυτικά κριτήρια, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης την ευρωπαϊκή έννοια της «προόδου». Θεώρησε ότι η άρνηση των άλλων πολιτισμών στόχευε στην υποταγή των μη ευρωπαϊκών λαών. Ξεκινώντας από αυτήν την κριτική, ο Χέρντερ υποστήριξε ότι κάθε έθνος έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες και αυτές οι ιδιαιτερότητες πρέπει να είναι σεβαστές. Στις ιδέες αυτές εντοπίζουμε τις απαρχές του πνευματικού κινήματος του Ρομαντισμού.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια είναι η στάση των Ευρωπαίων απέναντι στους εξωευρωπαϊκούς λαούς κατά το 18ο αιώνα; Ποιες διαφορές διακρίνετε σε σχέση με τον καιρό των Ανακαλύψεων;

2. Ποιο είναι το περιεχόμενο της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας στον αρχαίο κόσμο και τη νεότερη εποχή σύμφωνα με όσα υποστήριζε ο Κονστάντ;

3. Να αναφέρετε περιπτώσεις πολιτικών στοχαστών από την ελληνική Αρχαιότητα έως και το 19ο αι. που συσχέτισαν τη μορφή πολιτεύματος με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού και τις φυσικές συνθήκες στις οποίες ζει.

4. Με πλαίσιο αναφοράς τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» να συγκρίνετε τις πολιτικές ιδέες του Χομπς και τον Ρουσσώ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Γαλλική Επανάσταση

1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφосύνη

Η Γαλλική Επανάσταση (1789) έφερε συνταρακτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Τα τρία συνθήματά της, «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφосύνη», ανέτρεψαν πατροπαράδοτες έννοιες με τις οποίες άρχοντες και λαός, κυβερνώντες και κυβερνώμενοι αντιλαμβάνονταν την έννοια της πολιτικής. Ήταν ένα μεγάλο εργαστήριο στο οποίο συζητήθηκαν οι θεωρίες των διαφωτιστών, όχι πλέον από λίγους διανοούμενους αλλά από ευρύτατα λαϊκά στρώματα. Υποστήριξε το δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής σε κοινωνικές ομάδες που ήταν μέχρι τότε εντελώς αποκλεισμένες με την εξαίρεση, για άλλη μια φορά, των γυναικών.

Στις 26 Αυγούστου του 1789 κυρώθηκε από την επαναστατική γαλλική εθνοσυνέλευση η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, που περιλάμβανε δεκαεπτά διατάξεις. Με την πράξη αυτή τα φυσικά δικαιώματα, που διακήρυσσαν οι οπαδοί του Διαφωτισμού, μετασηματίστηκαν σε πολιτικά δικαιώματα. Η διακήρυξη μεταμόρφωσε τους υπηκόους του γαλλικού κράτους σε πολίτες. Καθιέρωσε δηλαδή τη φυσική, νομική και πολιτική ισότητα όλων των ανδρών, τη διάκριση των εξουσιών και τη λαϊκή κυριαρχία. Αποκλειστική πηγή της πολιτικής εξουσίας δεν ήταν πλέον η κληρονομική απόλυτη μοναρχία, αλλά ο κυρίαρχος λαός. Δημιουργήθηκε ένας καινούργιος τύπος κράτους, το εθνικό κράτος. Από εδώ και στο εξής, υπήρχε η σταθερή επιδίωξη τα όρια του έθνους να συμπίπτουν με τα

“Και εμείς ξέρουμε να πολεμάμε”. Στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, οι γυναίκες συμμετείχαν στον αγώνα, γεγονός που βοήθησε τη χειραφέτησή τους και ενόησε τον αγώνα για τα γυναικεία δικαιώματα.

όρια του κράτους, το εθνικό έδαφος με τα όρια της γλώσσας. Αναδείχτηκε επίσης η έννοια της πατρίδας. Προηγουμένως οι στρατοί πήγαιναν στον πόλεμο με όρκους να υπερασπίσουν το βασιλιά ή την πίστη τους. Από τη στιγμή αυτή και ύστερα, ήταν κυρίως η πατρίδα που ενέπνεε την αφοσίωση. Η Γαλλική Επανάσταση γέννησε το **δημοκρατικό πατριωτισμό**.

*Η απαγγελία της Μασσαλιώτιδας σε συγκέντρωση Γάλλων πατριωτών.
Πίνακας του 1849.*

Παρά το γεγονός ότι μετά το τέλος της επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων φάνηκε πως οι παλιοί θεσμοί ξαναστήνονται στα πόδια τους (εποχή *παλινόρθωσης*), και παρά τη σταδιακή διάψευση των προσδοκιών για τις αλλαγές που θα έφερνε η Επανάσταση, η παλιά ευρωπαϊκή πραγματικότητα είχε εκλείψει για πάντα. Τίποτε δεν ήταν πλέον όπως πριν. Είχε αρχίσει πλέον να αναδύεται η Ευρώπη των πολιτών. Βέβαια αυτοί που σκέπτονταν τον εαυτό τους ως πολίτη ήταν ακόμη λίγοι και ανήκαν στα μεσαία στρώματα των πόλεων. Ούτε υπήρχε ακόμη μια ενιαία Ευρώπη. Κάθε άλλο μάλιστα. Στις παραμονές του 19ου αιώνα, οι ιδέες για το τι είναι Ευρώπη ήταν τόσες, όσες και οι διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που εμφανίστηκαν.

Στο πλαίσιο της ίδιας της επαναστατικής σκέψης, η ιδέα της Ευρώπης ήταν

σχετικά περιθωριακή. Κυριαρχούσε μια σχετικά ασαφής εικόνα. Άλλες φορές οι επαναστάτες θεωρούσαν τον εαυτό τους ως πολίτη του κόσμου, ήθελαν δηλαδή να αλλάξουν την ανθρωπότητα· άλλες φορές αισθάνονταν κυρίως πατριώτες, πολίτες της Γαλλίας. Ο κοσμοπολιτισμός και ο πατριωτισμός και εμφανίστηκαν δίπλα-δίπλα και στο νου των ανθρώπων της εποχής δεν υπήρχε καμιά αντίθεση. Ο κόσμος θα μπορούσε να αλλάξει, αν αποτελούνταν από πατρίδες ελεύθερες. Η οργάνωση του κόσμου σε εθνικά κράτη ήταν ένας τρόπος για να πραγματοποιηθεί η παγκόσμια πρόοδος. Ωστόσο άλλες οι προθέσεις και άλλα τα αποτελέσματα.

Οι Ναπολεόντειες εκστρατείες είχαν μια διπλή συνέπεια: από τη μια διέδωσαν τις αρχές της επανάστασης στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και από την άλλη προκάλεσαν ή ενίσχυσαν μια σειρά από εθνικά κινήματα που αντιτάχθηκαν στην κυριαρχική γαλλική παρουσία. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα (1815), οι παλιές παραδοσιακές δυνάμεις του ευρωπαϊκού χώρου αποπειράθηκαν να επιστρέψουν στην προεπαναστατική πολιτική κατάσταση. Ο βασιλιάς της Πρωσίας, ο αυτοκράτορας της αψβουργικής μοναρχίας και ο τσάρος της Ρωσίας συγκρότησαν την **Ιερά Συμμαχία** (1815), ένα πολιτικό σχήμα που απέβλεπε στη διατήρηση καθεστώτων απόλυτης μοναρχίας και των παλαιών θεσμών πνευματικής κυριαρχίας και ελέγχου της σκέψης.

Για τους *νοσταλγούς της προεπαναστατικής τάξης πραγμάτων*, δηλαδή για τους υποστηρικτές της Ιεράς Συμμαχίας, η παραδοσιακή έννοια της Ευρώπης ήταν περισσότερο επίκαιρη από ποτέ. Η έννοια της Χριστιανοσύνης και η αναφορά στη μεσαιωνική χριστιανική Ευρώπη επανήλθαν στο προσκήνιο. Αυτή η αντίληψη

Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη που περιλαμβάνεται στο γαλλικό Σύνταγμα της 24ης Ιουνίου 1793.

Ο γαλλικός λαός, πεπεισμένος ότι η λησμονιά και η καταφρόνηση των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι οι μόνες αιτίες για την ανθρώπινη δυστυχία, έλαβε την απόφαση να εκθέσει σε μια επίσημη διακήρυξη τα καθαγιασμένα αυτά και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, προκειμένου όλοι οι πολίτες να έχουν τη δυνατότητα να συγκρίνουν αδιάκοπα τις ενέργειες της κυβέρνησης με το σκοπό κάθε κοινωνικού θεσμού και με τον τρόπο αυτό να μην υπάρξει περίπτωση να καταπιεστούν και να εξευτελιστούν από την τυραννία. Προκειμένου επίσης ο λαός να έχει πάντοτε υπόψη του τις βάσεις της ελευθερίας και της ευτυχίας του [...]

Άρθρο 1ο: Σκοπός της κοινωνίας είναι η καθολική ευτυχία. Η κυβέρνηση συγκροτείται με σκοπό να διασφαλίσει σε κάθε πολίτη την απόλαυση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του.

2ο: Τα δικαιώματα αυτά είναι η ισότητα, η ελευθερία, η ασφάλεια και η ιδιοκτησία.

5ο: Όλοι οι πολίτες γίνονται εξίσου δεκτοί στα δημόσια υπουργήματα με αποκλειστικό κριτήριο για την επιλογή τους τις προσωπικές αρετές και τα ταλέντα τους.

6ο: Η ελευθερία είναι η εξουσία που διαθέτει ο άνθρωπος να κάνει καθετί που δε θίγει τα δικαιώματα του άλλου. Βασίζεται στη φύση, κανόνας της είναι η δικαιοσύνη και φρουρός της ο νόμος [...].

16ο: Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, που συνίσταται στη δυνατότητά του να απολαμβάνει και να διαθέτει κατά τη βούλησή του τα αγαθά του, τα

Το Πνεύμα της Επανάστασης, ένα από τα πιο ισχυρά σύμβολα της εποχής, σε ανάγλυφο από την Αψίδα του Θριάμβου, Παρίσι 1833.

ενισχύθηκε κυρίως από το πνεύμα του ρομαντισμού, που στράφηκε στο Μεσαίωνα με μια έντονη νοσταλγική διάθεση, προσπαθώντας να ξεπεράσει την τρικυμία της επανάστασης. Συντηρητικοί και ρομαντικοί συγγραφείς αντιπαρέθεταν στην πραγματικότητα της ταραγμένης από τα επαναστατικά κινήματα Ευρώπης, την εικόνα μιας άλλης Ευρώπης, ήρεμης και χριστιανικής. Αυτή τη διάθεση εκφράζει χαρακτηριστικά η φράση του Νοβάλις: «*Ήταν κάποτε ένας θαυμάσιος καιρός που η Ευρώπη ήταν χριστιανική*».

Δεν μοιράζονταν όμως όλοι αυτές τις αντιλήψεις και, κυρίως, δε συμφωνούσαν όλοι με τις πολιτικές αναφορές με τις οποίες ήταν συνδεδεμένες.

Για τους φιλελεύθερους, η έννοια της «Χριστια-

εισοδήματά του, γενικά το προϊόν της εργασίας και της φιλοπονίας του.

22ο: Η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων. Η κοινωνία οφείλει να διευκολύνει με κάθε τρόπο που έχει στη διάθεσή της τις προόδους του δημόσιου ορθού λόγου και να κάνει τα αγαθά της παιδείας προσιτά σε όλους τους πολίτες.

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗΣ

Τα δίκαια του ανθρώπου

Άρθρο 1ο: Ο σκοπός οπού απ' αρχής κόσμου οι άνθρωποι εσυμμαζώχθησαν από τα δάση την πρώτη φοράν διά να κατοικήσουν όλοι μαζί κτίζοντες χώρας και πόλεις, είναι δια να συμβοηθώνται, και να ζώσιν ευτυχισμένοι, και όχι να συναντιτρόγονται, ή να ρουφά το αίμα τους ένας. Τότε έκαμαν βασιλέα διά ν' αργυπνεύει εις τα συμφέροντά των, διά να είναι φυσικών δικαίων, τα οποία δεν έχει την άδειαν να τους τα αφαιρέσει κανένας επί της γης.

2ο. Αυτά τα φυσικά δίκαια είναι πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανένας να μην ημπορεί να μας την πάρει αδικώς και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον τα κτήματα οπού έχομεν κανένας να μην ημπορεί να μας τα εγγίξει, αλλ' είναι εδικά μας και των κληρονόμων μας.

5ο. Όλοι οι συμπολίται ημπορούν να έμβουν εις αξίας, και δημόσια οφφίκια. Τα ελεύθερα

γένη δεν γνωρίζουν καμμίαν αιτίαν προτιμήσεως εις τας εκλογάς των, παρά την φρόνησιν και την προκοπήν· ήγουν καθ' ένας όταν είναι άξιος και προκομμένος δια μίαν δημόσιον δούλευσιν, ημπορεί να την αποκτήσει.

60. Η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμει όλο εκείνο οπού δεν βλέπτει εις τα δίκαια του γειτόνου του. Αυτή έχει ως θεμέλιον την φύσιν, διατί φυσικά αγαπώμεν να είμεθα ελεύθεροι.

160. Το δίκαιον του να εξουσιάζει καθ' ένας ειρηνικώς τα υποστατικά του, είναι εκείνο το οποίον ανήκει εις κάθε κάτοικον· ήγουν να τα χαίρεται, να τα μεταχειρίζεται κατά την θέλησίν του, να απολαμβάνει τα εισοδήματά του, τον καρπόν της τέχνης του, της εργασίας του, και της φιλοπονίας του, χωρίς να ημπορέσει ποτέ κανένας να τον πάρει στανικώς μήτε ένα λεπτόν.

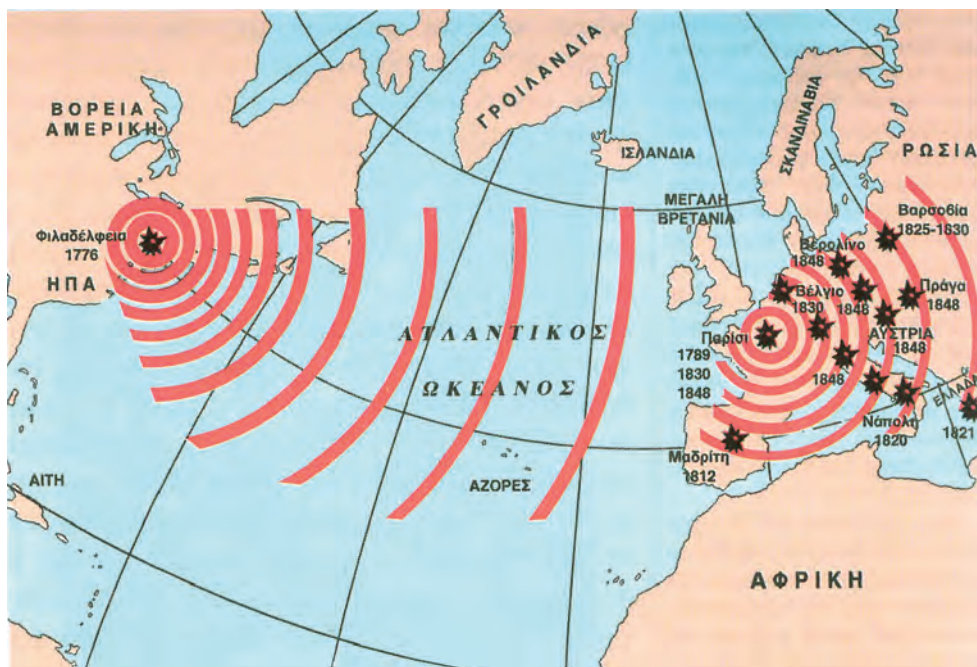
220. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ιξεύρουν γράμματα· η πατρις έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη.

Αναδημοσίευση από: Ε.Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θεός του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση, Αρμός, Αθήνα 1996.*

• Αναζητήστε κοινά σημεία στα δύο κείμενα.

νοσύνης» ήταν σημαντική αλλά δεν αποτελούσε μοναδικό στοιχείο προσδιορισμού της Ευρώπης και της ιστορίας της. Για τον Γκιζώ (1787-1874), οι κληρονομίες του χριστιανισμού ήταν σημαντικές, αλλά ακόμη πιο σημαντική ήταν η διάκριση ανάμεσα σε εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία, που είχαν επιτύχει κυρίως οι χώρες της δυτικής Ευρώπης. Θεωρούσε ότι η Μεταρρύθμιση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός κριτικού πνεύματος, που αντιτάχθηκε στις επιβολές της παπικής Εκκλησίας· ο Διαφωτισμός συνέβαλε στην απελευθέρωση του ανθρώπινου Λόγου· η επανάσταση, τέλος, ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική πράξη, αλλά έφτασε στα άκρα και αυτοϋπονομεύτηκε. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πολιτικού στοχασμού, η Ευρώπη συνδέθηκε κυρίως με την έννοια της ελευθερίας. Η πολυμορφία και ο πλουραλισμός αποτελούσαν για τον Γκιζώ ουσιαστικά χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτές οι σκέψεις ανέδειξαν τους προγόνους πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η Ευρώπη.

Για τους *δημοκράτες*, τους *ριζοσπάστες ρομαντικούς* και τους *σοσιαλιστές*, η Ευρώπη των κλειστών ανώτερων κοινωνικών τάξεων ήταν πια παρελθόν. Όλες οι κοινωνικές ομάδες είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτική. Οι δημοκράτες απομακρύνθηκαν από την παλαιότερη αρχή της ισορροπίας δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο και πρόβαλλαν το ιδανικό μιας *συννομοσπονδίας εθνών*, που θα προάσπιζε τις αρχές των πολιτικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής ισότητας. Ο πλέον δραστήριος υποστηρικτής μιας Ευρώπης δημοκρατικών εθνών, τα οποία θα συνεργάζονταν μέσα στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής συννομοσπονδίας, ήταν ο Ιταλός πατριώτης *Ματσίνι* (1805-1872). Αυτός προσπάθησε να δημιουργήσει μια συννομοσπονδία όλων των ευρωπαϊών επαναστατών, τη «*Νεαρή Ευρώπη*». Στα σχέδιά του περιλαμβανό-

Η διάδοση των δημοκρατικών ιδεών

ταν η αναδιοργάνωση όλης της Ευρώπης από τον Ατλαντικό ως τη Ρωσία και από τη Σκανδιναβία ως την Ελλάδα.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΩΣ ΤΟ 1848

Η τεράστια απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης εκφράστηκε με τον καλύτερο τρόπο από τον Κολοκοτρώνη: «*Η Γαλλική Επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμη μου, ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμαν, το έλεγαν καλά καμωμένο. Δια τούτο και είναι δυσκολότερο να διοικήσεις τώρα λαόν*».

Πριν από τη Γαλλική επανάσταση, το αίσθημα της υποταγής στην εξουσία φαινόταν φυσικό και αυτονόητο. Η αποτίναξη του ήταν το σημαντικότερο επίτευγμά της. Αποδείχτηκε ότι υπήρχαν άνθρωποι, κυρίως σπουδαστές, έμποροι, τεχνίτες και στρατιωτικοί, που πήραν αυτό το μήνυμα σε όλες τις γωνιές της Ευρώπης. Ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οργανώθηκαν στα 1793-1794 «δημοκρατικές γιορτές», που τιμούσαν την επέτειο της κατάληψης της Βαστίλλης. Στα Επτάνησα, πριν από την έλευση των Γάλλων (1797), υπήρχαν οργανωμένοι σύλλογοι Ιακωβίνων, που ονομάζονταν «Ιακωβινεία». Στο πλαίσιο της πανευρωπαϊκής διάδοσης της επαναστατικής τελετουργίας φυτεύονταν παντού δέντρα της ελευθερίας, όπως στο

Ο Κοραΐς και ο Ρήγας ανασηκώνουν την υποδουλωμένη Ελλάδα. Λαϊκή λιθογραφία.

κής Επανάστασης και η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, το εκτεταμένο πανευρωπαϊκό κίνημα του Φιλελληνισμού, καθώς και η επιρροή των γαλλικών και αργότερα των ελληνικών επαναστατικών γεγονότων στα Βαλκάνια είχαν ως αποτέλεσμα η περιοχή αυτή, που ήταν έως τότε απομονωμένη από τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, να ακολουθήσει την ευρωπαϊκή τροχιά.

Ειδικά με τις γαλλικές κατακτήσεις και το διοικητικό εκσυγχρονισμό που επέβαλε ο Ναπολέοντας, τα ιδεώδη της «ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας» έγιναν κοινός κώδικας αναφοράς και προσέδωσαν ενότητα και συνοχή στο χώρο της δυτικής και νότιας Ευρώπης (κατάκτηση Βελγίου, Ολλανδίας, γερμανικών και ιταλικών κρατών). Αντιφατικές ήταν οι συνέπειες της επανάστασης στη Γερμανία. Στη χώρα αυτή, που έμεινε κατακερματισμένη σε πολλά κρατίδια έως το 1870, αφενός τα κηρύγματα της επανάστασης ενίσχυσαν το εθνικό αίσθημα, αφετέρου η πλειοψηφία των Γερμανών αντιτάχτηκε στον πολιτικό φιλελευθερισμό, επειδή οι Γάλλοι κατέκτησαν τα εδάφη τους. Έτσι, το γερμανικό εθνικό κράτος στηρίχτηκε σε αντιδραστικές ιδέες και δεν ασπάστηκε τα προοδευτικά ιδανικά της επανάστασης.

Τέλος, ένα από τα παράδοξα των διεθνών συνεπειών που είχε η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοί της ήταν ότι η Ρωσία εμφανίστηκε ως ίσος εταίρος στα ευρωπαϊκά πράγματα. Η ίδια η Επανάσταση ήταν ριζικά αντίθετη στον απολυταρχισμό, την αυθαιρεσία και τη δουλοπαροικία που επικρατούσαν στη Ρωσία. Ωστόσο, οι αντιθέσεις που δημιούργησε έσυραν τη χώρα αυτή στην ευρωπαϊκή σκηνή.

Πραγματικά για περισσότερους από πέντε αιώνες ένα από τα κεντρικά προβλήματα στον προσδιορισμό της Ευρώπης ήταν το ερώτημα: ανήκει ή όχι, η Ρωσία στην Ευρώπη; Η μακρινή και ταυτισμένη με την απολυταρχία και την οικονομική υπανάπτυξη Ρωσία δεν άρεσε στους Ευρωπαίους. Δεν ταίριαζε με τον τρόπο που ήθελαν να είναι η κοινωνική οργάνωση. Η σταδιακή όμως ανάπτυξη

της το 18ο αιώνα έφερε τη Ρωσία στο προσκήνιο. Η αυτοκράτειρα **Αικατερίνη** υποστήριξε με σθένος (1767) ότι «η Ρωσία είναι ένα ευρωπαϊκό κράτος». Αυτό όμως προκάλεσε αντιδράσεις ακόμη και στο ίδιο το ρωσικό περιβάλλον, που είχε διαφορετικές απόψεις. Στο κάτω-κάτω η Ευρώπη έκοβε τη Ρωσία στα δύο. Τα Ουράλια ως σύνορο με την Ασία ήταν καθαρή επινόηση. Έτσι είχε αποφασίσει ο **Μέγας Πέτρος**. Η συμβολή της Ρωσίας στην ήττα του Ναπολέοντα εδραίωσε τη θέση της στην ευρωπαϊκή πολιτική στο πλευρό παραδοσιακών πολιτικών δυνάμεων. Όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, η άνθηση της καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής, με τον *Τολστόι*, τον *Ντοστογιέφσκι*, τον *Τσαϊκόφσκι*, τον *Τσέχωφ* κ.α., της προσέδωσε κύρος και στον πολιτισμικό χώρο. Ακόμη και οι εμφανείς αντίπαλοι του εξευρωπαϊσμού της Ρωσίας, όπως ο *Ντοστογιέφσκι*, ανήκουν στην ευρωπαϊκή πνευματική παράδοση. Ύστερα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι μπολσεβίκοι και ο *Λένιν*, που οργάνωσαν την επανάσταση του 1917, ήταν βαθιά επηρεασμένοι από το πνεύμα του *Ιακωβινισμού*.

Κούρεμα σημαίνει εξευρωπαϊσμός. Ο Μέγας Πέτρος επιβάλλει στους Ρώσους ευγενείς να υιοθετήσουν δυτικούς τρόπους στην εμφάνιση και συμπεριφορά. Γελοιογραφία της εποχής Δημοτική βιβλιοθήκη Νέας Υόρκης

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους η Ρωσία μετά την ήττα του Ναπολέοντα και μέχρι την περίοδο του «Ψυχρού Πολέμου» θεωρήθηκε ως οργανικό τμήμα του ευρωπαϊκού κόσμου.

2. Να αντιστοιχήσετε λέξεις της πρώτης στήλης με λέξεις της δεύτερης:

α) Νοσταλγοί της προεπαναστατικής
τάξης πραγμάτων

Ελευθερία

Ρομαντισμός

Κριτικό πνεύμα

Διαφωτισμός

β) Φιλελεύθεροι

Ορθός Λόγος

Ευρωπαϊκή συνομοσπονδία

γ) Δημοκράτες, ριζοσπάστες,
ρομαντικοί, σοσιαλιστές

Κοσμική εξουσία

Συντήρηση

Μεσαίωνα

Πλουραλισμός

Πολυμορφία

Επανάσταση

Πολιτικά δικαιώματα

Κοινωνική ισότητα

3. Ποιο ιδεολογικό φαινόμενο γέννησε η Γαλλική Επανάσταση;

α) Τον εθνικισμό;

β) Το δημοκρατικό πατριωτισμό;

γ) Το σοσιαλισμό;

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Βιομηχανική επανάσταση

1. Γιατί στην Ευρώπη

Αν η Ευρώπη απέκτησε δύναμη και έγινε κυρίαρχη διεθνώς, αν παράλληλα έγινε το εργαστήρι ιδεών και πολιτευμάτων και αν αυτά έχουν σημασία και τα συζητούμε σήμερα, όλα αυτά έγιναν δυνατά εξαιτίας της οικονομικής της ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη άλλαξε τη ζωή των Ευρωπαίων, τους έδωσε τη

δυνατότητα της εκπαίδευσης, την άνεση για την ανάπτυξη των καλών τεχνών. Ήταν το αίμα της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Ακόμη η οικονομική ανάπτυξη στήριξε και στηρίχτηκε σε δίκτυα που εκτεινόταν από τη μία ως την άλλη άκρη της ευρωπαϊκής ηπείρου και βέβαια πολύ πέρα από αυτή. Τα δίκτυα αυτά είχαν πολλές μορφές. Ήταν δίκτυα εμπορικά, δίκτυα συγκοινωνιακά, δίκτυα τραπεζικά. Αυτά τα δίκτυα αποτέλεσαν τα νεύρα που ενοποίησαν την Ευρώπη. Το αίμα και τα νεύρα της Ευρώπης οφείλονται σε μια μεγάλη επανάσταση. Ήταν παράλληλη με τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά δεν αποτελείται από θεαματικές πράξεις, παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματά της ήταν πολύ θεαματικότερα. Κράτησε μάλιστα πολύ περισσότερο χρόνο. Σχεδόν έναν αιώνα, αν υπολογίσουμε την αρχή της στα 1780 στην Αγγλία. Πρόκειται για τη *βιομηχανική επανάσταση*.

Το μεγάλο ερώτημα που απασχολεί τους ιστορικούς είναι γιατί αυτή η επανάσταση που άλλαξε τον κόσμο ξεκίνησε από την Ευρώπη. Αν παρατηρούσαμε τον πλανήτη στα 1700, θα βλέπαμε ότι η Ευρώπη ούτε η πλουσιότερη ούτε η πιο παραγωγική περιοχή ήταν. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η διάκριση του κόσμου σε ανεπτυγμένο κόσμο (Ευρώπη, Βόρεια Αμερική, Αυστραλία και χώρες της Άπω Ανατολής) και υπανάπτυκτο ή Τρίτο κόσμο, που περιλαμβάνει όλες τις υπόλοιπες χώρες με εξαίρεση κάποιες νησίδες ευημερίας. Ούτε η διαφορά του βιοτικού επιπέδου και η απόσταση ανάμεσα στις πιο ανεπτυγμένες και στις

πιο καθυστερημένες χώρες ήταν τεράστια, όπως η σημερινή. Υπήρχαν μάλιστα περιοχές, π.χ. στη Μέση Ανατολή, στον Ινδικό ωκεανό, σε περιοχές της Κίνας και αλλού, στις οποίες το εμπόριο και η βιοτεχνία ανθούσε. Γιατί όμως εκεί δεν αναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση;

Οι ιστορικοί δε συμφωνούν στις απαντήσεις. Άλλωστε στα μεγάλα ζητήματα οι απαντήσεις και οι ερμηνείες των ιστορικών εκφράζουν περισσότερο την εποχή που δίνονται και την ιδιαίτερη θέση του ιστορικού απέναντι στην κοινωνία του. Υπάρχουν όμως σ' αυτές κάποια κοινά στοιχεία. Στοιχεία γενικά και στοιχεία ειδικά.

Τα γενικά στοιχεία δόθηκαν περίπου ως τώρα. Τα κράτη στην Ευρώπη ήταν συγκριτικά με τις άλλες περιοχές περισσότερο αδύναμα και δε διέθεταν μια πλήρη δικαιοδοσία πάνω στους υπηκόους τους. Η ελευθερία και τα δικαιώματα του ατόμου ήταν το πρώτο στοιχείο. Το δεύτερο ήταν ότι τα κράτη δεν μπορούσαν να απορροφούν ανεξέλεγκτα τους οικονομικούς πόρους της κοινωνίας. Υπήρχε δηλαδή μια ισορροπία στις σχέσεις ατόμου και κράτους. Στους παράγοντες που αφορούν τις νοοτροπίες μπορούμε να συμπεριλάβουμε την αυτονομία του ατόμου από την ομάδα στην οποία ανήκε. Την ηθική του αυτονομία. Την αυτονόμηση της γνώσης από την αυθεντία, την υιοθέτηση ενός τρόπου σκέψης ορθολογικού και εμπειρικού. Όλα αυτά έκαναν τους Ευρωπαίους ανθρώπους με πρωτοβουλία.

Για τους ειδικούς λόγους, όμως, χρειάζεται να ερευνήσουμε περισσότερο λεπτομερειακά την κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης, την Αγγλία. Και πάλι η πρώτη παρατήρησή μας είναι ότι την εποχή που άρχισε η βιομηχανική επανάσταση, η Αγγλία δεν ήταν η ισχυρότερη ευρωπαϊκή χώρα. Έγινε χάρη σ' αυτήν. Άλλωστε η εκβιομηχάνιση άλλαξε την ιεραρχία της δύναμης ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Πριν, η μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη ήταν η Γαλλία. Επειτα, ήταν η Αγγλία και την ακολούθησε η Γερμανία. Στις αρχές του 20ου αιώνα, όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τις ξεπέρασαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ας στρέψουμε όμως το φακό μας στα ιστορικά φαινόμενα και ας αρχίσουμε παρατηρώντας το 17ο και το 18ο αιώνα. Τότε η πλειοψηφία των κατοίκων της Ευρώπης ζούσε στην ύπαιθρο και ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η πλειοψηφία πάλι των αγροτών ήταν υποχρεωμένη να δίνει μέρος από τα εισοδήματά της στους κυρίους της γης και σε φόρους. Ωστόσο ήταν υποχρεωμένη να πουλά τα προϊόντα στις αγορές, να συναλλάσσεται επομένως με εμπόρους. Διπλό το όφελος. Αφενός δημιουργήθηκαν μια εμπορική τάξη, κέντρα εμπορίου, τοπικές αγορές. Αφετέρου, με τις διαδοχικές υποτιμήσεις των νομισμάτων, το εισόδημα που έμενε στους ίδιους τους παραγωγούς ήταν σιγά-σιγά μεγαλύτερο. Μεγαλύτερο εισόδημα σήμαινε πληθυσμιακή αύξηση.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας ήταν 4 εκατομμύρια το 1600, 6 εκατομ. το 1700, 9 εκατομ. το 1800. Ανάλογες αυξήσεις πληθυσμού, ίσως με βραδύτερους ρυθμούς, σημειώθηκαν και στις άλλες χώρες της Ευρώπης. Αύξηση πληθυσμού σημαίνει επέκταση των καλλιεργειών, περισσότερο αγροτικό προϊόν και μεγαλύτερες εμπορικές συναλλαγές. Από την αύξηση των αγροτικών προϊόντων έγινε δυνατό να συντηρείται ο πληθυσμός των πόλεων, δηλαδή ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι οι οποίοι δεν καλλιεργούσαν γη. Αυτοί μπορούσαν να επιδοθούν στη βιοτεχνία και στη μεταποίηση. Και η βιοτεχνία μπορούσε να διαθέτει ολοένα και περισσότερα προϊόντα σ' αυτόν τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό. Από τα μέσα δηλαδή του 18ου αιώνα, η ευρωπαϊκή κοινωνία μπήκε σε μια διαδικασία αλλαγών.

Αυτές τις αλλαγές μπορούσε να τις διακρίνει κανείς κοιτάζοντας το τοπίο. Τα μονοπάτια έγιναν δρόμοι στους οποίους ολοένα και συχνότερα έτρεχαν, σηκώνοντας σύννεφα σκόνης, άμαξες φορτωμένες με εμπορεύματα και ανθρώπους. Τα λιμάνια γέμιζαν κατάρτια και

Φτωχές γυναίκες μαζεύουν ό,τι απομένει από το σπαρμένο σιτάρι. (Διαβάστε το ομώνυμο διήγημα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη). Μιλλέ, Σταχομαζώχτρες, 1857, Παρίσι, Μουσείο του Ορσέ.

Η πατάτα ήταν η βασική διατροφή των αγροτών. Βαν Γκογκ, Οι πατατοφάγοι (λεπτομέρεια), 1885, Συλλογή Β.Β. Βαν Γκογκ.

στις προκυμαίες ένα πολύβουο πλήθος πηγαινοερχόταν γεμίζοντας αποθήκες, που μόλις είχαν χτιστεί. Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη. Από το Μέτσοβο ξεκινούσαν караβάνια που έφταναν ως το Δούναβη κι ακόμη πιο βόρεια ως την Οδησσό, ενώ μερικές οικογένειες έστελναν τους γιους τους στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη για να παραλαμβάνουν τα προϊόντα και να τα διαθέτουν στις τοπικές αγορές. Ο Κοραής, από τη Σμύρνη, εμπορευόταν με το Άμστερνταμ της Ολλανδίας, όπου είχε στείλει το γιο του, Αδαμάντιο. Και δεν ήταν βέβαια ο μόνος.

Αγγλοι, Ολλανδοί, Γάλλοι έμποροι κατέκλυσαν τα λιμάνια της Μεσογείου και ταξίδεψαν ακόμη μακρύτερα. Το εμπόριο των νέων χωρών άρχισε να αποδίδει. Οι εταιρείες των Ανατολικών Ινδιών οργάνωναν το εμπόριο με την Ασία και οι αντιπρόσωποί τους έφταναν ως τη μακρινή Ινδονησία. Καράβια διέσχιζαν πια κανονικά τον Ατλαντικό και περιέπλεαν την Αφρική. Η πειρατεία άρχιζε να γίνεται επικερδές επάγγελμα. Γενικώς το εμπόριο με τις άλλες ηπείρους άρχιζε να συσσωρεύει πλούτη στην Ευρώπη. Εμπόριο, πειρατεία και ληστεία των λαών που θεωρούνταν πρωτόγονοι ή αδύναμοι μπροστά στα όπλα των Ευρωπαίων, αποτελούσαν λίγο-πολύ μορφές μιας ενιαίας επιχείρησης.

Αλλά, αν στο υπερπόντιο εμπόριο η αυθαιρεσία και η ανασφάλεια ήταν ο κανόνας, για να ανθήσει το εμπόριο στην Ευρώπη είχε ανάγκη από ασφάλεια. Η ληστεία έπρεπε να παταχθεί. Δεν ήταν τόσο οι ληστές, όσο οι άρχοντες με τους αυθαίρετους φόρους και τις κατασχέσεις των περιουσιών, που απειλούσαν την ασφάλεια των εμπόρων και των τραπεζιτών. Έπρεπε επομένως να αναγνωριστεί ότι η ιδιοκτησία ήταν απαραβίαστη. Ότι τα συμβόλαια μπορούσαν να έχουν ισχύ. Ότι τα δάνεια θα αποπληρώνονταν. Με λίγα λόγια, έπρεπε να δημιουργηθεί στην Ευρώπη ένα σταθερό πολιτικό πλαίσιο που θα επέτρεπε, αν όχι τη συμμετοχή στις αποφάσεις, τουλάχιστον την ελεύθερη ενασχόληση καθενός με τις επιχειρήσεις του και κυρίως την απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών. Την επιδίωξη της ατομικής ευδαιμονίας όπως υποστήριζαν οι διαφωτιστές και οι οπαδοί του Φυσικού Δικαίου.

Αυξανόμενος πληθυσμός, επέκταση του εμπορίου και των αγορών, ασφάλεια των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις για τη βιομηχανική επανάσταση. Παρά τη διαφορά των πολιτικών καθεστώτων, και με διαβαθμίσεις από τη μία περιοχή στην άλλη, και τα τρία υπήρχαν στην Ευρώπη της εποχής εκείνης, τουλάχιστο στο δυτικό τμήμα της. Αλλά για να ξεκινήσει η βιομηχανική επανάσταση χρειαζόνταν και άλλοι παράγοντες. Αυτούς θα αναζητήσουμε τώρα στην Αγγλία.

2. Το εργαστήρι της βιομηχανικής επανάστασης

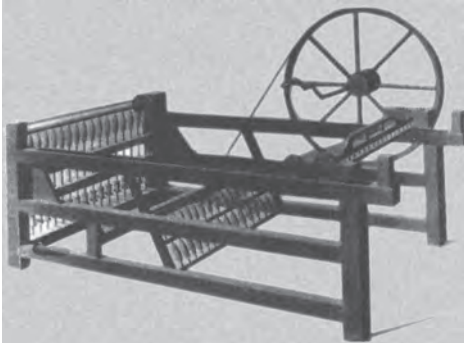
Πραγματικά, η Αγγλία είχε επωφεληθεί περισσότερο απ' όλες τις άλλες χώρες από το διεθνές εμπόριο, το πολιτικό της καθεστώς ήταν σταθερό και δε διαταράχτηκε από επαναστάσεις μετά το 1688. Η αγροτική παραγωγή της ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη, είχε σχηματιστεί μια ενιαία αγορά, και το κοινοβούλιο είχε προβλέψει για την κατασκευή δρόμων και καναλιών που διευκόλυναν την επικοινωνία.

Όλα αυτά είχαν επιτρέψει την ανάπτυξη της οικοτεχνίας, δηλαδή τη μικρή βιοτεχνική παραγωγή, που ήταν εγκατεστημένη στα αγροτικά σπίτια. Οι έμποροι προμήθευαν τα νοικοκυριά με πρώτες ύλες, κυρίως με βαμβάκι, και στη συνέχεια αγόραζαν το έτοιμο προϊόν. Η αύξηση της παραγωγής σήμαινε αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες, και αυτή με τη σειρά της προκάλεσε το φαινόμενο των «περιφράξεων».

Εκτεταμένες περιοχές περιφράχτηκαν από τους ιδιοκτήτες τους, κυρίως αριστοκράτες, και παραδόθηκαν στην προβατοτροφία και την παραγωγή μαλλιού. Η γεωργία και η κτηνοτροφία έπαψαν πια να είναι υπόθεση της οικογένειας και έγιναν επιχείρηση. Οι αγρότες διώχτηκαν από τη γη τους και πλήθη φτωχών κατέκλυσαν τις πόλεις. Ήταν φτωχοί, έτοιμοι να εργαστούν έστω για το μικρότερο μεροκάματο που θα τους εξασφάλιζε τη διαβίωση. Έτσι συσσωρεύτηκαν οι δύο πιο απαραίτητοι όροι για τη βιομηχανική επανάσταση: κεφάλαιο και εργατικά

Στην οικογενειακή αυτή επιχείρηση, ένας εξετάζει δείγματα μαμπακιού, άλλος διαβάζει την εφημερίδα ενώ ο ταμίας ελέγχει τους λογαριασμούς. Οι αγοραστές όρθιοι συζητούν. Ντεγκά, Η αγορά μαμπακιού στη Νέα Ορλεάνη, 1873, Πω, Πυρηναία, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Κλώστρια Τζέννο, η περίφημη μηχανή

Το αφέντι, ένα φτηνό ποτό, ήταν συχνά η μόνη παρηγοριά για τους φτωχούς των πόλεων. Ντεγκά, Το αφέντι, 1876, Παρίσι, Λούβρο.

χέρια. Χρειαζόταν όμως και κάτι ακόμη: η τεχνολογία.

Η μεγάλη στιγμή ήλθε στα 1764, όταν επινοήθηκε από κάποιο μηχανικό η πρώτη κλωστική μηχανή, η «Κλώστρια Τζένη». Αξίζει το όνομα του μηχανικού αυτού να μείνει στην ιστορία, δίπλα στους μεγάλους φιλόσοφους και καλλιτέχνες: **Τζέιμς Χαργκρέιβς**. Αφού έγινε η αρχή, η μια μηχανή έφερε την άλλη, και στο τέλος του αιώνα, δηλαδή μετά τριάντα πέντε χρόνια, μια κλωστική μηχανή μπορούσε να παράγει μια ποσότητα τριακόσιες φορές μεγαλύτερη από ό,τι ένας χειροκίνητος αργαλειός.

Αυτή η τρομακτική αύξηση της ποσότητας στο διάστημα μιας μόνο γενιάς είχε σωρευτικές επιπτώσεις. Η ζήτηση αυξήθηκε και η τιμή του προϊόντος έπεσε. Η Αγγλία έγινε η πρώτη εξαγωγική χώρα στον κόσμο και τα προϊόντα της κατέκλυσαν την Ευρώπη. Αλλά η πτώση της τιμής είχε σημαντικές επιπτώσεις για την οικοτεχνία που δεν μπορούσε πλέον να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό. Ένα νέο κύμα άνεργων ανθρώπων μετανάστευσε στις πόλεις. Άνεργοι όμως με δεξιότητα στο χειρισμό των μηχανών, και επινοητικότητα στη δημιουργία νέων. Αυτοί ήταν οι

αφανείς ήρωες της βιομηχανικής επανάστασης. Τώρα τα πάντα ήταν έτοιμα για ένα ακόμη βήμα. Τη δημιουργία εργοστασίων. Τι θα ήταν η Ευρώπη χωρίς τα εργοστάσιά της;

Αλλά τα εργοστάσια χρειάζονταν πρώτο: ανθρώπους με ριψοκίνδυνο και επιχειρηματικό πνεύμα, δεύτερο: πιστώσεις και δάνεια για να χτιστούν, τρίτο, εργάτες και τέταρτο: κινητήρια δύναμη. Ποιος θα κινούσε τα νέα μηχανήματα; Τα πρώτα τρία τα διέθετε η Αγγλία σε επάρκεια. Ο πουριτανισμός και η θρη-

σκευτική Μεταρρύθμιση είχαν δημιουργήσει αυτόν τον επιχειρηματικό τύπο ανθρώπου που ήταν αυτόνομος, τολμηρός και ήξερε να εξοικονομεί το χρόνο του και τα αγαθά του, να αξιοποιεί το ταλέντο του. Κεφάλαια και τραπεζίτες υπήρχαν, γιατί το χρήμα κυκλοφορούσε και γιατί η έννοια της συμμετοχικής επιχείρησης, και τα κέρδη βέβαια που απέρρεαν από αυτήν, είχαν αρχίσει να κερδίζουν τις ψυχές των ανθρώπων. Οι εργάτες, με προπομπό τα φτωχά ανήλικα παιδιά, στρατολογήθηκαν θέλοντας και μη. Το τέταρτο, η κινητήρια δύναμη ήλθε πάνω στην ώρα. Μια άλλη σπουδαία προσωπικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο **Βατ**, επινόησε και κατασκεύασε την πρώτη ατμομηχανή το 1763. Βέβαια ατμομηχανή είχε κατασκευάσει στην Αρχαιότητα και ο Αρχιμήδης. Αλλά οι Αρχαίοι δεν είχαν αντιληφθεί ότι μπορούσαν να θέσουν τον ατμό στην υπηρεσία της παραγωγής. Τους αρκούσαν οι δούλοι.

Η ατμομηχανή έδωσε τρομακτική ώθηση στην παραγωγή. Ο Προμηθέας της βιομηχανικής επανάστασης έσπασε τις αλυσίδες του κι άρχισε να μεταμορφώνει τον κόσμο. Η ατμομηχανή χρειαζόταν νέα μέταλλα, πιο ανθεκτικά. Επινοήθηκε και κατασκευάστηκε το ατσάλι, ο χάλυβας. Με τα νέα μέταλλα κατασκευάζονταν ανθεκτικότερες μηχανές αλλά και γέφυρες και σιδηρογραμμές. Για την τήξη τους χρειαζόνταν ορυκτά με πολύ μεγαλύτερη θερμαντική αξία. Η Αγγλία διέθετε πλούσια ορυχεία και δεκάδες χιλιάδες εργάτες, που θυσιάστηκαν εκεί. Και αν τα εργοστάσια ζητούσαν ολόένα και περισσότερες μηχανές, χρειαζόνταν άλλα εργοστάσια για να τις κατασκευάσουν.

Γεννήθηκε η βαριά βιομηχανία, με τις ψηλές καμινάδες να συναγωνίζονται τα καμπαναριά των γοθικών ναών, με χιλιάδες εργάτες να μπαίνουν στα εργοστάσια την αυγή και να βγαίνουν κυρτοί το βράδυ, με στρατηγούς-επιχειρηματίες, που

Η παιδική εργασία στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα

«Πού πάνε όλα αυτά τα παιδιά, που ανάμεσά τους κανένα δε γελά; Αυτές οι γλυκές, σκεφτικές υπάρξεις που ο πυρετός αδυνατίζει; Αυτά τα κορίτσια των οχτώ χρόνων που περπατούν μόνα τους; Δουλεύουν δεκαπέντε ώρες κάτω από τις μολότερες κάνοντας από την αυγή ως το βράδυ αδιάκοπα την ίδια κίνηση. Στην ίδια φυλακή την ίδια κίνηση. Σκυμμένα πάνω από μια σκοτεινή μηχανή, το αποτρόπαιο τέρας, που καταβροχθίζει τα πάντα μέσα στο σκοτάδι. Αθώοι σε κάτεργο, άγγελοι στην κόλαση. Δουλεύουν. Όλα είναι μπρούντζος, όλα είναι σίδηρο. Ποτέ δε σταματούν, ποτέ δεν παίζουν. Κι είναι τόσο ωχρά! Στάχτη πάνω στα μάγουλά τους. Πριν ξημερώσει, είναι ήδη εκεί. Δεν καταλαβαίνουν τη μοίρα τους, κρίμα! Δες τι μας κάνουν οι άνθρωποι.

Ω, άθλια σκλαβιά φορτωμένη στο παιδί. Ραχιτισμός! Δουλειά [...] που καταστρέφει αυτό που δημιούργησε ο Θεός, που σκοτώνει χωρίς λόγο την ομορφιά στο μέτωπο, τη φλόγα στην καρδιά και που θα έκανε στα σίγουρα από τον Απόλλωνα έναν καμπούρη, από το Βολταίρο ένα χαζό! Άθλια εργασία που κλέβει τα πιο γλυκά χρόνια, που δημιουργεί από τη μια πλούσιους κι από την άλλη τη μίζερια, που χρησιμοποιεί ένα παιδί σαν εργαλείο! Πρόδος που αναρωτιόμαστε: – Πού πάει; – Τι θέλει;».

Βίκτωρ Ουγκό, «Μελαγχολία», Στοχασμοί

Η πόλη Σέφιλντ της Μεγάλης Βρετανίας, βιομηχανικό κέντρο του 19ου αιώνα.

αναζητούσαν νέες αγορές, άλλα κεφάλαια, νέες εφευρέσεις. Ακόμη και το τοπίο άλλαξε. Οι καπνοί σκίασαν τον ήλιο και δημιούργησαν ένα πνιγηρό νέφος στις βιομηχανικές περιοχές, τα δένδρα έχασαν το φύλλωμά τους και η γη μαύρισε. Οι εξελίξεις στη μία βιομηχανία δημιουργούσαν αλλαγές στις άλλες. Τίποτε δεν μπορούσε να αντισταθεί στη νέα θύελλα.

Σε διάστημα τριών γενεών από την αρχή της βιομηχανικής επανάστασης τίποτε δε θύμιζε την παλιά Αγγλία. Στη νέα εποχή οι αλλαγές ήταν ραγδαίες. Η παλιά σταθερότητα είχε εκλείψει. Βιομηχανίες νέες δημιουργούνταν και άλλες έκλειναν. Οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι να τις ακολουθήσουν μεταναστεύοντας από τη μια περιοχή στην άλλη, αλλάζοντας το ένα επάγγελμα με το άλλο. Το ίδιο και τα κεφάλαια. Όρος για να διατηρηθούν και να αυξηθούν ήταν η συνεχής κίνησή τους. Στο νέο κόσμο ο ανταγωνισμός ήταν σκληρός. Επιβίωνε ο ικανότερος. Δεν είναι τυχαίο ότι μέσα στο περιβάλλον αυτό ο Δαρβίνος διατύπωσε τη θεωρία του για την εξέλιξη των ειδών, σύμφωνα με την οποία επιβιώνουν τα καλύτερα προικισμένα είδη, εκείνα που κατάφερναν να προσαρμοστούν στις αλλαγές. Η θεωρία της βιολογικής εξέλιξης αποτύπωνε αυτή τη νέα κοινωνική κατάσταση.

3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται

Δε θα αργούσε να σημάνει η ώρα της βιομηχανικής επανάστασης και για την ηπειρωτική Ευρώπη. Βέβαια καθυστέρησε. Είναι παράξενο, αλλά οι επαναστάσεις, παρά το γεγονός ότι γκρέμισαν τον παλιό κόσμο, δεν είχαν ανοίξει ακόμη

το δρόμο για τον καινούργιο. Αυτοί που επωφελήθηκαν, οι αγρότες, παίρνοντας τη γη, σχημάτισαν μικρές ιδιοκτησίες και κατανάλωναν το πλεόνασμα. Απέφυγαν βέβαια την εξαθλίωση. Αλλά ούτε εργατικά χέρια υπήρχαν τόσο διαθέσιμα όσο στην Αγγλία ούτε τόσα κεφάλαια για να υποκινήσουν σε εκτεταμένη κλίμακα ζήτηση. Οι πόλεμοι είχαν έξοδα. Και από τις δαπάνες του πολέμου κέρδιζαν όχι τόσο οι επιχειρηματίες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όσο οι ομότεχνοί τους πέρα από τη Μάγχη.

Η Γερμανία ήταν κατακερματισμένη σε πλήθος κρατίδια, που δεν επέτρεπαν το σχηματισμό μιας ενιαίας μεγάλης αγοράς. Δρόμοι δεν υπήρχαν, όπως στην Αγγλία. Παρ' όλα αυτά, μετά το 1830 άρχισαν και στην Ευρώπη να καίνε οι φλόγες των

Πίνακας Η Τεχνική πρόοδος στις θαλάσσιες μεταφορές και η δραστική μείωση του χρόνου των ταξιδιών			
Χρονολογία	Ταξίδι	Απαιτούμενος χρόνος	Τρόπος κίνησης
1819	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	30 ημέρες	Πανιά - ατμός
1838	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	17 ημέρες	Ατμός
1840	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	14 ημέρες	Έλικες
1860	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	9 ημέρες	Σιδερένιο σκάφος

υψικαμίνων. Στη βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία, την κοιλάδα του Ρουρ στη Γερμανία, την περιοχή της Λυών και της Μασσαλίας, το Τουρίνο και το Μιλάνο, άρχισαν να ξεφυτρώνουν η μία μετά την άλλη οι υψηλές καμινάδες των εργοστασίων. Βέβαια στην υπόλοιπη Ευρώπη το μέγεθος των εργοστασίων ήταν ακόμη μικρότερο συγκριτικά με την Αγγλία. Προτεραιότητα είχαν τα είδη πολυτελείας και η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, όπως η σαπωνοποιία και η οινοποιία. Η υφαντουργία ήταν, βέβαια, παρά τον αγγλικό ανταγωνισμό, ένας από τους πρώτους κλάδους της εκβιομηχάνισης. Τη μεγάλη ώθηση όμως θα την έδιναν οι σιδηρόδρομοι. Ενώ όμως στην Αγγλία ο σιδηρόδρομος ήταν υπόθεση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας, στην Ευρώπη ήταν υπόθεση του κράτους. Γενικότερα, ενώ στην Αγγλία ήταν οι ιδιώτες που δημιούργησαν το νέο έπος της βιομηχανικής επανάστασης, στην ηπειρωτική Ευρώπη ήταν μια κοινή επιχείρηση κράτους και ιδιωτών. Ενώ στην Αγγλία είχε ένα χαρακτήρα αυτοσχέδιο, οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι είχαν την ευκαιρία να αντιγράψουν το

Το 1831 τρένο μεταφέρει ζώα στη βρετανική ενδοχώρα.

Η μηχανή του Στίβενσον.

μοντέλο και να το εφαρμόσουν. Στην ηπειρωτική Ευρώπη το κράτος έπαιξε ευρύτερο ρόλο στο σχεδιάσμα και την προώθηση της βιομηχανικής επανάστασης.

Ο πρώτος σιδηρόδρομος κατασκευάστηκε στη βόρεια Αγγλία το 1825. Εκείνα τα χρόνια ο Στίβενσον κατασκεύασε την πρώτη ατμάμαξα, που δρομολογήθηκε στη γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ. Πριν καλά-καλά λειτουργήσει ο σιδηρόδρο-

μος αυτός, καταστρώθηκαν σχέδια επέκτασής του σ' όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Η επέκταση ήταν ταχύτατη. Ενώ στα 1830 είχαν στρωθεί μόνο μερικές δεκάδες χιλιομέτρων, στα 1840 υπήρχαν πάνω από 7.200 χιλιόμετρα, και στα 1850 πάνω από 37.000 χιλιόμετρα. Ένας από τους κατασκευαστές σιδηροδρόμων, ο Μπράσσεϋ, κατασκεύασε σιδηροδρόμους στην Ιταλία, τον Καναδά, την Αργεντινή, την Ινδία και την Αυστραλία. Στο διάστημα ενός αιώνα, η Ευρώπη απέκτησε ένα σιδηροδρομικό δίκτυο, που αποτέλεσε τα νεύρα της νέας κοινωνίας. Αυτό το δίκτυο επεκτάθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις. Έφτασε ως την Κωνσταντινούπολη κι από κει ως τη Βαγδάτη. Άλλο δίκτυο διέσχισε την απέραντη Σιβηρία, για να φτάσει ως τον Ειρηνικό ωκεανό.

Κανένα άλλο ανθρώπινο έργο στο παρελθόν δεν μπορούσε να συγκριθεί, έως την εποχή εκείνη, με το έπος των σιδηροδρόμων. Οι σιδηρόδρομοι και παράλληλα με αυτούς τα ατμόπλοια, που κατασκευάστηκαν την ίδια εποχή, εξασφάλιζαν γρήγορη μεταφορά και φτηνές τιμές πρώτων υλών και προϊόντων. Αυτές με τη σειρά τους γρηγορότερη κίνηση του κεφαλαίου. Επομένως περισσότερα κέρδη. Τα κέρδη επενδύονταν σε νέες επεκτάσεις των σιδηροδρόμων, σε νέα εργοστάσια κατασκευής σιδηρογραμμών και ατμομηχανών, βαγονιών, σε νέα ναυπηγεία, σε διώρυγες, κατασκευές κλπ. Ολόκληρα κράτη, όπως η μικρή Ελλάδα τον καιρό του Τρικούπη, καταχρεώνονταν για να αποκτήσουν μια-δυο σιδηροδρομικές αρτηρίες. Οι νέες επεκτάσεις του σιδηροδρόμου σήμαιναν ότι νέες περιοχές του κόσμου άνοιγαν στην αγορά και έμπαιναν στο στρόβιλο της νέας οικονομικής κίνησης.

Οι άνθρωποι και τα προϊόντα ταξίδευαν και μετακινούνταν. Η αγορά και η βιομηχανία της Ευρώπης ξανοίγονταν στον κόσμο. Ο κόσμος άρχισε να αναπνέει με κοινό ρυθμό. Ο φόβος από τις οικονομικές κρίσεις αντικατέστησε τον παλιό φόβο από λιμούς, λοιμούς, καταποντισμούς. Η καταστροφή της ινδικής υφαντουργίας από τον αγγλικό ανταγωνισμό στοίχισε αλλεπάλληλους λιμούς σ' αυτή τη χώρα. Η δίψα της οικονομίας για ορυκτά και πρώτες ύλες στην Αφρική μετέτρεψε ολόκληρους λαούς σε σκλάβους. Σ' όλη την Ευρώπη οι αγρότες

αναγκάζονταν από την οικονομική εξέλιξη να εγκαταλείπουν τα χωριά τους κατά χιλιάδες και να γίνονται εργάτες στις πόλεις. Γερμανοί από το ανατολικό μέρος της χώρας μετανάστευαν στο δυτικό. Ιταλοί από το Νότο μετανάστευαν στο Βορρά. Ευρωπαίοι μετανάστευαν στην Αμερική.

Η βιομηχανική επανάσταση και η νέα οικονομική οργάνωση του κόσμου, που άλλοι την ονόμαζαν οικονομία της ελεύθερης αγοράς κι άλλοι καπιταλισμό, ξεκίνησαν από την Ευρώπη κι άλλαξαν τον πλανήτη. Θα ακολουθούσαν και άλλες επαναστάσεις. Η επανάσταση της τεχνολογίας και της επιστήμης. Η επανάσταση των τηλεπικοινωνιών, του τηλέγραφου και του τηλεφώνου. Του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου. Ξαφνικά, μέσα σε διάστημα τριών γενεών από τις αρχές του 19ου αιώνα, η Ευρώπη έγινε όχι μόνο μια ενιαία ήπειρος, αλλά άρχισε κιόλας να φαίνεται μικρή, καθώς τη σκυτάλη της βιομηχανικής ανάπτυξης την πήρε η Βόρεια Αμερική, και στην Ανατολή εμφανίστηκε το άστρο της Ιαπωνίας.

Αλλάζοντας ο καπιταλισμός τον κόσμο, μεταμόρφωσε την Ευρώπη από την οποία ξεκίνησε. Πρώτα-πρώτα δημιουργήθηκαν όμοιοι θεσμοί σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Η επιχείρηση, η τράπεζα, το χρηματιστήριο, οι ασφαλιστικές εταιρείες, τα χρεώγραφα και οι μετοχές, η αγορά. Έστω και αν δεν ήξερε ο ένας τη γλώσσα του άλλου, οι επιχειρηματίες, οι έμποροι, οι μηχανικοί, οι τραπεζίτες μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, γιατί μιλούσαν για τα ίδια πράγματα, που λίγο-πολύ λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα της αγοράς, της επιχείρησης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας ήταν κοινή. Η εκμάθηση των ξένων γλωσσών θα ακολουθούσε. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η γλώσσα της αγοράς ήταν κοινή όχι μόνο ανάμεσα στους Ευρωπαίους αλλά και έξω από την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να είναι ένας κλειστός πολιτισμός. Ήταν ένας δυναμικός πολιτισμός, που ανοιγόταν προς τα έξω. Ήταν ο πολιτισμός της νέας εποχής. Της νεοτερικότητας.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πραγματικότητα της νέας οικονομίας και οι μεταμορφώσεις της κοινωνίας που προκάλεσε έκαναν χειροπιαστή την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, μεγάλες αντιθέσεις ακόμη διαιρούσαν τους ευρωπαϊκούς λαούς. Και πρώτα-πρώτα ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η Γερμανία αναπτύχθηκε μετά το 1870 σε μια μεγάλη δύναμη. Τεράστιοι οικονομικοί οργανισμοί

Ο αθηναϊκός σιδηρόδρομος κατευθύνεται από το Θησείο στον Πειραιά. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ένωναν το τραπεζικό με το βιομηχανικό κεφάλαιο και οι μεγάλες βιομηχανίες σχημάτιζαν καρτέλ και μονοπώλια. Για να προστατευθεί από τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, η Γερμανία έκλεισε τα σύνορά της στα προϊόντα της με υψηλούς δασμούς. Επιδόθηκε κι αυτή στο κυνήγι αγορών έξω από την Ευρώπη. Τη μιμήθηκαν και οι άλλες χώρες. Τα δασμολογικά τείχη έγιναν πολιτικά τείχη και ο οικονομικός ανταγωνισμός εξελίχτηκε σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Παρά τη δύναμη της οικονομίας να ομογενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο, ακόμη τη χώριζαν βαθιές αντιθέσεις.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Στο βιβλίο σας υπάρχει η φράση «Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη».

Φανταστείτε το επικοινωνιακό δίκτυο της εποχής αντιστοιχίζοντας τις λέξεις της πρώτης με αυτές της δεύτερης στήλης.

Μέτσοβο	Άμστερνταμ
	Οδησός
	Μασσαλία
	Δούναβης
	Κωνσταντινούπολη
Σμύρνη	Βιέννη
	Βουδαπέστη
	Βενετία
	Μόσχα
	Βουκουρέστι

2. Πώς συνδέεται η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και ειδικότερα ο πουριτανισμός με τον καπιταλισμό και τη βιομηχανική Επανάσταση;

3. Συμπληρώστε:

Εφευρέτης	Εφεύρεση	Χρόνος
Χαργκρέιβς
.....	ατμομηχανή
.....	1825

4. Με ποιους τρόπους συνέβαλε η Βιομηχανική Επανάσταση στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού κόσμου;

Κεφάλαιο Τρίτο: Η Ευρώπη των Εθνών

1. Η αρχή των εθνότητων

«Κάθε έθνος ένα κράτος». «Μόνο ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος». Στις φράσεις αυτές του Ματσίνι μπορεί να συνοψισθεί η «αρχή των εθνότητων». Από το 19ο αιώνα έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η «αρχή» αυτή είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης όπως, περίπου, τον γνωρίζουμε σήμερα. Εκατομμύρια άνθρωποι σ' αυτό το διάστημα άλλαξαν υπηκοότητα. Μερικοί ήταν ανάγκη να αλλάξουν και τόπο, άλλοι όχι. Δεκάδες κράτη, μικρά ή μεγάλα, διαλύθηκαν και άλλα σχηματίστηκαν στη θέση τους. Οι υπήκοοι, που όφειλαν υποταγή στους ηγεμόνες τους, έγιναν πολίτες που όφειλαν αφοσίωση στο έθνος τους. Το αίσθημα του πατριωτισμού καλλιεργήθηκε από το σχολείο, τη μουσική, τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες. Καινούριες γιορτές καθιερώθηκαν, οι εθνικές. Καινούργια σύμβολα, οι σημαίες.

Το ελληνικό εθνικό κράτος ήταν από τα πρώτα που δημιουργήθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση και εξέφραζε το νέο πνεύμα. Ακολούθησε το Βέλγιο (το 1830). Το 1848 επαναστά-

Σκηνή από την εκτέλεση Ισπανών πατριωτών, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων το 1808. Γκόγια, *Οι τουφεκιμοί της 3ης Μαΐου (λεπτομέρεια)*, 1814, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.

Φανταστική σκηνή, εμπνευσμένη από τον ελληνικό αγώνα. Η παρουσία θρησκευτικών και στρατιωτικών αρχηγών, ο κοινός όρκος στον αγώνα και η ευλογία της σημαίας αποτελούν μαρτυρίες της συμμετοχής σε μια κοινή, εθνική ταυτότητα. Βρυζάκη, *Η κήρυξη της Επανάστασης*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους του 1856 δεν είναι αρκετές για τους υπηκόους, που έχουν αρχίσει να διεκδικούν την εθνική τους ανεξαρτησία. Σε αυτή τη λαϊκή λιθογραφία, η προσωποποιημένη Βουλγαρία διεκδικεί την εθνική αυτονομία της.

όνομα της Μεγάλης Βρετανίας, δημιουργήθηκε το 1707, χωρίς ωστόσο να έχει ήδη δημιουργηθεί ακόμη βρετανικό έθνος. Έως την εποχή αυτή υπήρχε η διάκριση σε Άγγλους, Σκωτσέζους, Ουαλλούς και Ιρλανδούς. Όλοι αυτοί έγιναν Βρετανοί, εκτός από τους Ιρλανδούς. Ο πρώτος παράγοντας αυτής της μεταμόρφωσης ήταν ο παιδαγωγικός ρόλος που έπαιξε το κράτος, με τα σχολεία και τους υπαλλήλους του, που επέβαλαν τη χρήση μιας γλώσσας με ενιαίους κανόνες και προφορά (τα «κανονικά αγγλικά») καθώς επίσης και αρχές συμπεριφοράς. Η βαθμιαία διαμόρφωση της κυρίαρχης αγγλικής κουλτούρας, μέσω κυρίως της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, και η επιβολή της, ήταν ο δεύτερος παράγοντας. Τέλος, τα συμφέροντα όλων από τη μεγάλη και πλούσια Βρετανική αυτοκρατορία ήταν ο τρίτος. Έτσι σιγά-σιγά εμπεδώθηκε μια κοινή βρετανική εθνική ταυτότητα.

Ανάλογες διαδικασίες παρατηρούμε και στην Ιταλία. Ο Βενετσιάνος έπαυσε να έχει διαφορές από το Γενουάτη. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι μεταξύ τους ξεχάστηκαν και το κοινό συμφέρον αποδείχτηκε μεγαλύτερο. Έμαθαν όλοι την ιταλική γλώσσα, που αρχικά ήταν η γλώσσα της Φλωρεντίας, αποδέχτηκαν τη διοίκησή τους από τη γραφειοκρατία και τους στρατηγούς του Πιεμόντε, συναλλάσσονταν με τους τραπεζίτες του Μιλάνου, και όλοι μαζί αναγνώριζαν ως

σεις ξέσπασαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις με αίτημα διπλό: δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και εθνική ανεξαρτησία (όπου δεν υπήρχε). Ακολούθησε η ενοποίηση της Ιταλίας το 1861, της Γερμανίας ως το 1871. Δυο μεγάλες αυτοκρατορίες διαλύθηκαν: η αυτοκρατορία των Αψβούργων και η Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα από διαδικασίες που ολοκληρώθηκαν ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη θέση τους πήραν η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Ρουμανία, η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ελλάδα. Από τη Ρωσία αποσπάστηκαν η Πολωνία, η Εσθονία, η Λεττονία και η Λιθουανία. Η Νορβηγία αποσπάστηκε από τη Σουηδία.

Αλλά και οι παλιές χώρες όπως η Γαλλία, η Ισπανία, η Βρετανία μετατράπηκαν σε εθνικά κράτη. Το βρετανικό παράδειγμα είναι εύγλωττο για τους μετασχηματισμούς αυτούς.

Το Ηνωμένο Βασίλειο, όπως είναι το επίσημο

πρωτεύουσά τους τη Ρώμη, που ως τότε ήταν η ιερή πόλη όλων των καθολικών του κόσμου. «Αφού φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς», έγραφε ένας Ιταλός πολιτικός.

Στη Γαλλία πάλι οι αγρότες, παρά τη συμμετοχή τους στους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης, άργησαν πολύ, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, να θεωρήσουν τον εαυτό τους Γάλλο. Παρόμοιες διαδικασίες μπορούμε να παρατηρήσουμε σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Αυτή η διαδικασία περιγράφεται από τους ιστορικούς ως «εθνικοποίηση των μαζών» και ήταν αποτέλεσμα κυρίως του 19ου αιώνα, αλλά συνεχίστηκε και στον 20ο αιώνα στην ανατολική Ευρώπη.

Σπάνια καρτ ποστάλ που δείχνει παρέλαση να διασχίζει την οδό Ερμου, τον επίσημο δρόμο της Αθήνας.

Ιταλοί πατριώτες υποστηρίζουν το Ματσίνι και ζητούν την ανακήρυξη της Ιταλικής Δημοκρατίας το 1849.

Οι Πολωνοί ξεσηκώνονται εναντίον της Ρωσίας.

ανάμεσα στους πολίτες. Αντικατέστησε τους δεσμούς εκείνους (π.χ. θρησκευτικούς) που είχαν διαλυθεί με την είσοδο στη νέα εποχή. Τα αυτόνομα άτομα που δημιούργησε ο Διαφωτισμός, το νέο επιστημονικό πνεύμα και η ελεύθερη αγορά συνδέθηκαν ως οργανικά μέλη της ίδιας κοινότητας. Στην έννοια του έθνους βρήκαν ένα αίσθημα αλληλεγγύης. Οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα ήταν πρώτα απ' όλα Άγγλοι, Γάλλοι, Έλληνες, Ιταλοί, Γερμανοί, κτλ. κι ύστερα καθολικοί, προτεστάντες ή ορθόδοξοι. Αυτό φάνηκε και στους πολέμους. Οι καθολικοί Ιταλοί πολέμησαν εναντίον των επίσης καθολικών Αυστριακών το 1859 και το 1866. Οι Γάλλοι προτεστάντες πολέμησαν μαζί με τους καθολικούς συμπατριώτες τους εναντίον των Γερμανών προτεστάντων το 1871 και οι Έλληνες ορθόδοξοι πολέμησαν εναντίον των ορθόδοξων Βουλγάρων το 1913.

2. Η εθνική συνείδηση

Οι συγκοινωνίες και η πύκνωση των συναλλαγών, η διάλυση των παλιών κλειστών κοινωνικών τάξεων, η ευκολότερη και μαζικότερη μετανάστευση από το χωριό στην πόλη και από τη μια περιοχή στην άλλη, η δημιουργία ενιαίου σχολικού συστήματος και η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση, οι εφημερίδες και το τυπωμένο βιβλίο, η στρατολογία, οι εθνικές γιορτές και παρελάσεις, η ανακάλυψη και η προβολή του ένδοξου παρελθόντος, η δημιουργία εθνικής λογοτεχνίας, θεάτρου και μουσικής, όλα αυτά, και άλλα ακόμη, ήταν παράγοντες που διαμόρφωσαν την εθνική συνείδηση στην Ευρώπη.

Η εθνική συνείδηση ήταν ένας νέος δεσμός συνοχής

Η προτεραιότητα του εθνικού αισθήματος απέναντι στο θρησκευτικό δε σήμαινε καθόλου βέβαια ότι το αντικαθιστούσε. Υπήρχαν μάλιστα λαοί, οι οποίοι ταύτιζαν τα δύο. Οι Ιρλανδοί ταυτίζονταν με τον καθολικισμό τους εναντίον των Άγγλων προτεσταντών. Οι Πολωνοί επίσης ταυτίζονταν με τον καθολικισμό εναντίον των ορθόδοξων Ρώσων. Οι Έλληνες ταυτίζονταν με την θρησκεία τους εναντίον των μουσουλμάνων Τούρκων. Ωστόσο, στη νέα εποχή των εθνοτήτων προτεραιότητα είχε το πατριωτικό αίσθημα σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο, είτε αυτό πήγαζε από το γενέθλιο τόπο καταγωγής, από την πολιτική παράταξη που συμπαθούσε καθένας είτε από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Βέβαια το αίσθημα αυτό δεν το συμερίζονταν στον ίδιο βαθμό όλες οι κοινωνικές ομάδες. Αρχικά ήταν πιο ανεπτυγμένο στα μορφωμένα στρώματα των πόλεων. Αυτοί ήταν που πρωταγωνιστούσαν στις εθνικές επαναστάσεις της Ευρώπης. Διαδιδόταν όμως με εξαιρετική ταχύτητα ως το τελευταίο χωριό, και η ταχύτητα και ο ενθουσιασμός με τον οποίο γινόταν αποδεκτό είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της εποχής των εθνοτήτων. Το πατριω-

Σκηνή από τον αγώνα των Ελλήνων για τη δημιουργία εθνικού κράτους όπως αποτυπώνεται στη λαϊκή ζωγραφική. Η πολιορκία του Μεσολογγίου, *Σύνθεση των Ζωγράφων - Μακρυγιάννη, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.*

τικό αίσθημα και ο καινούργιος τρόπος οργάνωσης σε έθνη-κράτη διαδόθηκε όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά, κυρίως κατά τον 20ο αιώνα, σ' όλο τον πλανήτη. Ήταν άλλο ένα από τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που έγινε γενικό χαρακτηριστικό της καινούργιας εποχής.

Όπως και στην περίπτωση των αιτιών που γέννησαν την εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη, έτσι και για τη γέννηση του φαινομένου των εθνικών κρατών και της εθνικής ιδεολογίας, οι συζητήσεις ανάμεσα στους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες είναι έντονες και οι γνώμες διαφέρουν. Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα θεωρούσαν ότι τα έθνη ήταν αρχέγονα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή αυτή οι εθνικές ιστορίες αναζητούσαν σε μακρινές εποχές της αρχαιότητας τις ρίζες του έθνους. Άλλοι μελετητές υποστήριζαν ότι η γένεση του έθνους και της εθνικής ιδεολογίας ήταν αποτέλεσμα του οικονομικού εκσυγχρονισμού

και της εκβιομηχάνισης. Ωστόσο η θέση αυτή δεν εξηγεί γιατί τα περισσότερα εθνικά κινήματα εμφανίστηκαν πριν από τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου. Υποστηρίχθηκε επίσης ο αποφασιστικός ρόλος του κράτους, το οποίο, για να αποκτήσει νομιμότητα στις συνειδήσεις των πολιτών του, τους καλλιεργεί την εθνική συνείδηση. Πώς όμως εξηγούνται τα εθνικά κινήματα που επιδίωκαν την ίδρυση ανεξάρτητου δικού τους κράτους; Άλλοι έδωσαν έμφαση στο ρόλο της κουλτούρας, η οποία στην εποχή του έντυπου βιβλίου μπορεί να καλλιεργεί στους πολίτες το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια κοινή ομάδα, την εθνική.

Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι δεν υπάρχει μόνο μια αιτία για τη γένεση του έθνους-κράτους και της εθνικής ιδεολογίας, αλλά ένας συνδυασμός αιτιών. Από τη στιγμή που οργανώθηκαν τα πρώτα εθνικά κράτη, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, το παράδειγμά τους βρήκε ευρεία απήχηση. Η Ευρώπη του 19ου αιώνα λειτούργησε ως το εργαστήρι των εθνών. Διαμόρφωσε δηλαδή ιδέες, σύμβολα, πολιτικές, αισθήματα τα οποία χρησιμοποίησαν για να μετατραπούν οι πληθυσμοί της υφελίου σε έθνη.

Άλλοι ιστορικοί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στη διερεύνηση των διαφορών ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους της εθνικής ιδεολογίας και στη σύνδεσή τους με διαφορετικούς τύπους έθνους κράτους. Διακρίνονται έτσι δύο τύποι εξέλιξης.

Στον πρώτο, το κράτος δημιουργήθηκε πριν από το έθνος, το έθνος δηλαδή αναπτύσσεται στα πλαίσια ενός ήδη υπάρχοντος κράτους (Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία). Στην περίπτωση αυτή η εθνική ιδεολογία αναπτύσσεται σε συνδυασμό με το αίτημα για πολιτικά δικαιώματα και λαϊκή κυριαρχία. Η ιδιότητα του πολίτη και οι πολιτικές ελευθερίες αποτελούν σημαντικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Εδώ η περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης είναι η χαρακτηριστικότερη.

Στο δεύτερο τύπο εξέλιξης η δημιουργία της εθνικής κοινότητας προηγείται της συγκρότησης του κράτους. Στην περίπτωση αυτή, η εθνική ιδεολογία τονίζει κυρίως τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά: τη γλώσσα, το κοινό ιστορικό παρελθόν, την θρησκεία και την παράδοση. Εδώ πηγή έμπνευσης και επιρροής ήταν ο γερμανικός Ρομαντισμός και ιδιαίτερα τα έργα του Χέρντερ, που τόνισε τη σημασία της «εθνικής ψυχής» ή του «πνεύματος του λαού».

Το 1882, ο Ρενάν συνόψιζε ανάγλυφα και τις δύο αυτές παραδόσεις στην προσέγγιση του έθνους με τον ακόλουθο τρόπο: *«Το έθνος είναι μία ψυχή, μία πνευματική αρχή. Συγκροτείται από δύο στοιχεία: Το ένα είναι η κοινή κληρονομιά της πλούσιας μνήμης του παρελθόντος. Το άλλο ανήκει στο παρόν και είναι η συναίνεση των μελών που το απαρτίζουν, η επιθυμία τους να παραμείνουν ενω-*

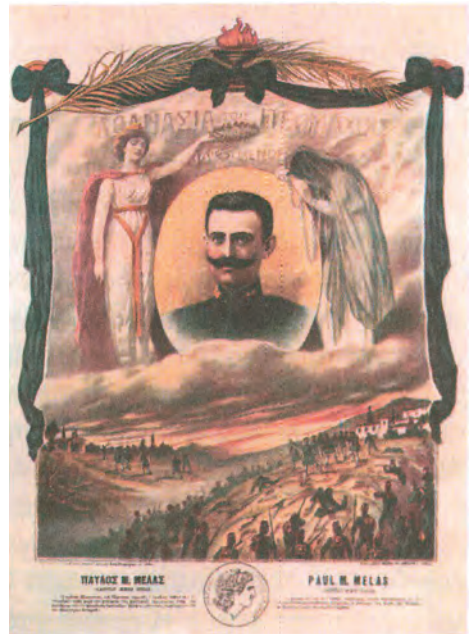
μένα συγκροτώντας ένα ενιαίο σώμα πολιτών».

Πολλές από τις εθνικές ιδεολογίες της Ευρώπης επηρεάστηκαν και από τους δύο τύπους της εθνικής ιδεολογίας. Π.χ. η ελληνική εθνική ιδεολογία επηρεάστηκε τόσο από την παράδοση του Διαφωτισμού (έμφαση στα δικαιώματα και τις ελευθερίες στα συντάγματα του Αγώνα), όσο και του ρομαντισμού (έμφαση στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η θρησκεία και η ιστορία). Πάντως, βάση και των δύο παραδόσεων αποτελεί η εξίσωση: κράτος=έθνος=λαός.

3. Οι εθνικές αντιπαράθεσεις

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα υπήρχε η αισιοδοξία ότι η κατάργηση των βασιλιάδων και των αριστοκρατιών και η οργάνωση της Ευρώπης σε εθνικά κράτη θα έφερνε ένα ειρηνικό μέλλον. Ο καθένας θα έχει την πατρίδα του. Για τις περιοχές που τις διεκδικούσαν περισσότερα από ένα κράτη θα αποφασίζαν με δημοψήφισμα. Αυτές τις αισιόδοξες απόψεις τις υποστήριζαν οι πατριώτες-δημοκράτες. Αποδείχτηκε όμως, μετά την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848, ότι δεν έφταναν οι δυνάμεις τους για να μπορέσουν να ιδρύσουν εθνικά κράτη. Και η ιταλική και η γερμανική ενοποίηση έγιναν με τους βασιλιάδες και τους στρατούς τους.

Ούτε η συνεργασία ανάμεσα στα εθνικά κράτη ήταν εύκολη. Υπήρχαν ανάμεσά τους περιοχές αμφισβητούμενες, που δημιουργούσαν αιτίες πολέμου. Η Γερμανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση για το ζήτημα της Αλσατίας-Λωρραίνης. Και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι αντιμαχόμενοι εθνικισμοί προκαλούσαν εντάσεις. Έτσι, το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα και ως το 1914, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν μια εποχή «ένοπλης ειρήνης». Σ' αυτή

Ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού, Παύλος Μελάς, αναδείχθηκε σε ήρωα της ελληνικής διεκδίκησης της Μακεδονίας. Λαϊκή λιθογραφία της εποχής αφιερωμένη στο θάνατο του Μελά.

Στους εθνικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια, η διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Στη φωτογραφία, το στρατιωτικό σώμα του Κωνσταντίνου Μαζαράκη στο Βέρμιο. (Αθήνα, συλλογή Ιωάννη Μαζαράκη)

την εποχή των εθνικών συμφερόντων, η ιδέα της Ευρώπης φάνταζε περισσότερο μακρινή από ποτέ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο ο Άγγλος πρεσβευτής είπε στο Μπίσμαρκ ότι τα σχέδιά του «δε θα τα επιτρέψει η Ευρώπη», η απάντησή του Γερμανού καγκελλάριου ήταν: «Ποια είναι η Ευρώπη;». Στην Ευρώπη των εθνών, η ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού χώρου γινόταν ολοένα και λιγότερο δημοφιλής.

Οι αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό της Ευρώπης όμως δεν εμπόδιζαν μια ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση έξω απ' αυτήν. Τότε ήταν επίσης η εποχή της αποικιοκρατίας και, παρά τις αντιθέσεις τους, οι Ευρωπαίοι διέθεταν ισχυρή αυτοπεποίθηση και αυτοσυνειδησία, όταν επρόκειτο για τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο. Αν στην Ευρώπη οι διαφορές ανάμεσα στους Γάλλους, τους Άγγλους και τους Γερμανούς φαίνονταν τεράστιες, για τους Αφρικανούς οι διαφορές στις αποικιοκρατικές μεθόδους ήταν ελάχιστες. Οι Ευρωπαίοι επέκτειναν εκεί τις διοικητικές τους μεθόδους, χωρίς τις εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων, χρησιμοποίησαν την τεχνολογία τους, χωρίς να επιτρέπουν στους ίδιους τους αποικιοκρατούμενους να την αναπαράγουν, κατέστρεψαν τις οικονομίες τους και τη γη τους λεηλατώντας την. Ενώ οι Ευρωπαίοι ήταν περήφανοι για τα εθνικά τους κράτη, παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη. Θεωρούσαν ότι οι λαοί της Ασίας και της Αφρικής δεν ήταν ακόμη ώριμοι για να σχηματίσουν έθνη και να αυτοκυβερνηθούν. Ενώ οι Ευρωπαίοι ανήκαν σε έθνη, θεωρούσαν ότι οι εξωευρωπαϊκοί λαοί ανήκαν σε φυλές. Η αίσθηση της ευρωπαϊκής ανωτερότητας ξεπερνούσε τις εθνικές διενέξεις και γινόταν σημαντικό στοιχείο της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας. Αυτή η αίσθηση ανωτερότητας, στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του αιώνα, απέκτησε και μια ψευτοεπιστημονική δικαιολόγηση. Τάχατες η ανωτερότητα των Ευρωπαίων οφειλόταν στο ότι η λευκή φυλή ήταν βιολογικά ανώτερη από τις άλλες. Αυτή είναι η θεωρία του *βιολογικού ρατσισμού*. Η λέξη «ρατσισμός»

πρωτοεμφανίστηκε εκείνα τα χρόνια και σήμαινε το διαχωρισμό σε ανώτερες και κατώτερες φυλές (ράτσες).

Η πορεία της αποικιοκρατίας όμως το 19ο αιώνα ενίσχυσε τις εθνικές περιχαράκώσεις στην ίδια την Ευρώπη. Στα τέλη του αιώνα αυτού, η αρχή των εθνών παραμορφώθηκε σε *εθνικισμό*. Τότε, ο εθνικισμός συνδέθηκε με εκείνους που ζητούσαν αυταρχικά καθεστώτα. Δημιουργήθηκε μάλιστα η ιδέα ότι σημαντικά ευρωπαϊκά έθνη ήταν μόνο όσα μπορούσαν να ιδρύσουν αποικιακές αυτοκρατορίες. Τελικά, η αποικιοκρατία διασπούσε την ιδέα της ένταξης στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Βρετανία διαχώρισε ακόμη περισσότερο τη θέση της από την υπόλοιπη Ευρώπη, αφού ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πολλοί εξω-ευρωπαϊκοί πολιτισμοί έγιναν αντικείμενο εξερεύνησης και εθνογραφικής προσέγγισης, αλλά η ιδέα της προόδου παρέμενε ισχυρά συνδεδεμένη με την Ευρώπη. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια «πολιτισμός» χρησιμοποιούνταν σπανιότατα στον πληθυντικό αριθμό, αφού συνδεόταν κυρίως με τον επιθετικό προσδιορισμό «ευρωπαϊκός». Στον αντίποδα του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» στεκόταν η «πρωτόγονη κουλτούρα». Το 1904, μια ομάδα γυναικών της φυλής Σαμόα επιδεικνυόταν στο κοινό μέσα στα κλουβιά του ζωολογικού κήπου του Αμβούργου. Οι αίθουσες με τον πολιτισμό της Αφρικής (κάτω από τη Σαχάρα) ή της Ωκεανίας και του Αμαζονίου ανήκαν στα μουσεία φυσικής ιστορίας και όχι στα μουσεία της τέχνης και του πολιτισμού.

Ας συνοψίσουμε εδώ: Σ' ό,τι αφορά τον τρόπο που οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους, η αποικιοκρατία ενίσχυσε την *ευρωπαϊκή ταυτότητα*, αποδίδοντάς της μια ανωτερότητα. Σχνά το αίσθημα της ανωτερότητας δύσκολα μπορούσε να ξεχωριστεί από τη βιολογική υποτίμηση των άλλων.

Με το τέλος του 19ου αιώνα τελειώνει μια εποχή για την Ευρώπη. Η μακρά πορεία της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας πέρασε από πολλούς και διαφορετικούς δρόμους και συνδύασε πολλά και πολλές φορές αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία. Η πρωτοκαθεδρία του χριστιανικού στοιχείου, η έννοια του πολιτισμού, η συνειδητοποίηση της πολιτικής ισχύος δεν ακολούθησαν το ένα το άλλο σε μια ευθύγραμμη πορεία χωρίς περιστροφές. Τα στοιχεία αυτά αντιπαρατέθηκαν, αλληλοαναιρέθηκαν, αλληλοϋπονομεύτηκαν. Άλλοτε επίσης συνδυάστηκαν, συνδέθηκαν και συνυπήρξαν σ' ένα ιδιόμορφο αμάλγαμα.

Ο αποικιοκρατικός παράγοντας, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο και τη διατήρηση της εξουσίας στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο, οι εθνικιστικές αντιπαραθέσεις εξάντλησαν σύντομα την ευρωπαϊκή *belle époque* (*ωραία εποχή*). Στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών

ατένιζε σκεπτικός το φωτισμένο Λονδίνο και αναρωτιόταν: «Πότε άραγε θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;». Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η Ευρώπη ήταν μια σκοτεινή ήπειρος.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες είναι οι θεωρίες που επικαλούνται οι ιστορικοί και οι υπόλοιποι κοινωνικοί επιστήμονες για να ερμηνεύσουν τη γένεση του έθνους;

2. Τι σημαίνει «βιολογικός ρατσισμός»; Ποιες άλλες μορφές ρατσισμού γνωρίζετε; Στον κόσμο που ζείτε εμφανίζεται το φαινόμενο αυτό;

3. Να σχολιάσετε την πρόταση του σχολικού εγχειριδίου; «Η Βρετανία ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα».

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Ευρώπη των πολιτών

1. Κοινοβουλευτισμός

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες κατά την εποχή των γρήγορων μεταβολών της εκβιομηχάνισης ήταν ποια θα ήταν η θέση των λαϊκών στρωμάτων της πόλης και της υπαίθρου στην πολιτική ζωή.

Παρά την αναγνώριση της αρχής των ατομικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών, οι εργάτες και οι χωρικοί αντιμετώπιζονταν από τις κυρίαρχες τάξεις με πατερναλιστικό τρόπο, ως ανώριμα ακόμη άτομα, αλλά και με κάποια καχυποψία, ως «επικίνδυνες τάξεις». Αλλά ούτε και τα ίδια τα λαϊκά στρώματα μπορούσαν να ασκήσουν τα δικαιώματα που τους αναγνωρίζονταν. Ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, με πολλές ώρες εργασίας, χωρίς εκπαίδευση και προστασία της υγείας. Οι περιγραφές των συνθηκών της ζωής τους από τους Άγγλους «επόπτες εργασίας», αλλά και από λογοτέχνες όπως ο Ντίκενς, προκαλούν αποτροπιασμό.

Δικαίωμα ψήφου είχε μικρό μόνο μέρος των ενηλίκων. Αποκλείονταν οι γυναίκες, οι αγράμματοι, όσοι δεν είχαν περιουσία. Το δικαίωμα της ψήφου περιοριζόταν στους άνδρες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Το δικαίωμα να ψηφίζουν όλοι οι άνδρες θεσπίστηκε στη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Δανία και την Ελβετία στη δεκαετία του 1870 και προς το τέλος του αιώνα στην Ολλανδία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία και την Αυστρία. Το 1912 καθιερώθηκε στην Ιταλία. Τέλος, μετά το 1918, στην Αγγλία, το Βέλγιο, τη Ρουμανία, τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Η Ελλάδα ήταν μια από τις πρώτες χώρες όπου από το 1864 είχε καθιερωθεί η ψηφοφορία όλων των ανδρών και το 1952 η ψηφοφορία των γυναικών. Στην εδραίωση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και τη σταδιακή διεύρυνση του εκλογικού σώματος συνέβαλαν καθοριστικά οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1830 και του 1848, καθώς και οι αγώνες του αγγλικού λαού για διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος. Συνέβαλε επίσης η συνδικαλιστική και η πολιτική οργάνωση των εργατικών τάξεων των ευρωπαϊκών κρατών, που εμπνέονταν από τη σοσιαλιστική ιδεολογία.

Η πολιτική ιδεολογία που ενέπνεε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς τον 19ο αιώνα ήταν ο *φιλελευθερισμός*. Ο *οικονομικός φιλελευθερισμός* υποστήριζε την ελευθερία του εμπορίου και τον περιορισμό της ανάμειξης του κράτους στη λειτουργία της οικονομίας και της αγοράς. Ο *πολιτικός φιλελευθερισμός* υποστή-

ριζε το σεβασμό, τόσο από το κράτος όσο και από τους πολίτες, του συντάγματος και των νόμων που ψήφισαν τα αντιπροσωπευτικά σώματα. Υποστήριζε τα ατομικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες, το σεβασμό στις διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Βέβαια, ο φιλελευθερισμός δεν μπορούσε να δώσει απάντηση στο κοινωνικό πρόβλημα, δηλαδή στο πώς θα μπορούσε να βελτιωθεί η ζωή των φτωχότερων τάξεων και πώς, όσοι ανήκουν σ' αυτές, θα μπορούσαν να συμμετέχουν στο πολιτικό σύστημα ως ισότιμοι πολίτες. Υπήρχαν φιλελεύθεροι που ήταν αδιάφοροι προς αυτό το πρόβλημα και φιλελεύθεροι, όπως ο Άγγλος **Τζον Στιούαρτ Μιλ** (1806-1873), οι οποίοι υποστήριζαν έναν κοινωνικό φιλελευθερισμό. Για το Μιλ η ελευθερία των επιχειρήσεων θα έπρεπε να εξισορροπείται από τη δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργατών και την εργατική νομοθεσία, που περιόριζε την απεριόριστη εκμετάλλευση της εργασίας.

Προς το τέλος του αιώνα, καθώς η βιομηχανία αναπτυσσόταν σ' όλη σχε-

Από την Παρισινή Κομμούνα: Ομάδα πολιτών φωτογραφίζονται μπροστά στο σπασμένο άγαλμα του Ναπολέοντα, συμβόλου της απολυταρχίας.

δόν την Ευρώπη, οι πόλεις γίνονταν πολυάριθμες και μαζί μεγάλωνε ο εργατικός πληθυσμός, το κοινωνικό πρόβλημα έγινε πειστικότερο. Ιδιαίτερα οι μεσαίες τάξεις και οι κυβερνήσεις φοβούνταν ότι η κοινωνική δυσσαρέσκεια θα προκαλούσε νέες επαναστάσεις, αυτή τη φορά κοινωνικές, που θα απειλούσαν την ατομική ιδιοκτησία. Ήδη στις μεγάλες πόλεις ξεσπούσαν απεργίες και γίνονταν διαδηλώ-

σεις, με αποτέλεσμα να επεμβαίνουν ο στρατός και η αστυνομία, να υπάρχουν νεκροί και τραυματίες και να απαγορεύονται τα συνδικάτα. Το 1871 στο Παρίσι μια παρόμοια επανάσταση, γνωστή με το όνομα «**Κομμούνα του Παρισιού**», καταπνίγηκε στο αίμα από τα στρατεύματα.

Ο σοσιαλισμός και το εργατικό κίνημα ήταν ένας νέος παράγοντας που εμφανίστηκε στην ευρωπαϊκή ιστορία.

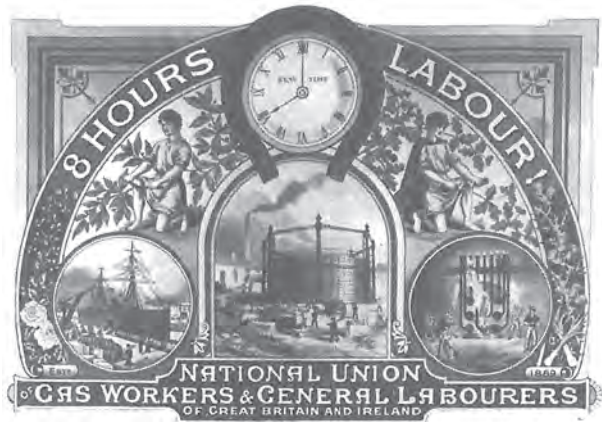
2. Ο σοσιαλισμός και το εργατικό κίνημα.

Οι ιστορικές ρίζες του **σοσιαλισμού** βρίσκονται στον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο (1642-1652) και στα κινήματα που αναφέρθηκαν τότε, των *Ισοπεδωτών* και

των Σκαπανέων. Αυτοί επιδίωκαν μαζί με τη θρησκευτική και την πολιτική ισότητα. Για να αποδείξουν μάλιστα τις ιδέες τους στην πράξη, είχαν όλοι κουρέψει εντελώς το κεφάλι τους. Στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης υπήρχε μια μυστική οργάνωση, η «Συνωμοσία των Ίσων». Αυτοί ονειρεύονταν να δημιουργήσουν μια ιδανική εξισωτική κοινωνία φωτισμένων ανθρώπων. Την ίδια εποχή η κοινωνική ισότητα και η αναδιοργάνωση της κοινωνίας με βάση νέες ιδέες υποστηρίζονταν από αυτούς που ονομάστηκαν ειρωνικά «ουτοπικοί σοσιαλιστές». Οι ιδέες αυτές βρήκαν ανταπόκριση στην Αγγλία, κατά τη δεκαετία του 1830, στο κίνημα των Χαρτιστών, οι οποίοι ζη-

Φωτογραφία των σοσιαλιστών του Χάμερσμιθ στη Μεγάλη Βρετανία.

Η Εθνική Ένωση των Εργατών Γκαζιού της Μεγάλης Βρετανίας ζητά την οκτάωρη εργασία.

τούσαν δικαίωμα ψήφου και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Άλλες μικρότερες οργανώσεις δρούσαν στη Γερμανία, την Ιταλία και την Ελβετία. Το 1848 οι ίδιες ιδέες βρήκαν ανταπόκριση στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της επανάστασης.

Το βασικό πλαίσιο ιδεών όμως δόθηκε από τον **Κάρολο Μαρξ** (1818-1883) και τον **Φρειδερίκο Ένγκελς** (1820-1895). Και οι δυο ήταν Γερμανοί, που ζούσαν εξόριστοι στην Αγγλία. Το 1848 έγραψαν το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο». Αργότερα ο Μαρξ εξέδωσε ένα ογκώδες έργο σε τρεις τόμους, «Το Κεφάλαιο». Στο έργο αυτό ο Μαρξ ανέλυσε τα χαρακτηριστικά της οικονομίας του καπιταλισμού και σκιαγράφησε τη θέση των εργατών μέσα σ' αυτήν. Η νομική ισότητα και οι μεταρρυθμίσεις, κατά το Μαρξ, δεν αρκούσαν για να μεταβληθεί η θέση των εργατών. Οι ίδιοι θα έπρεπε να συνειδητοποιήσουν τις αντιφάσεις της νέας

κοινωνικής οργάνωσης και με τη συνειδητή δράση τους να τη μεταβάλουν ριζικά.

Ελάχιστα βέβαια έγραψε ο Μαρξ για το πώς έπρεπε να είναι η σοσιαλιστική κοινωνία. Τον ενδιέφερε περισσότερο η κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το έργο του άσκησε τεράστια επίδραση, μεταφράστηκε σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες και σε πολλές γλώσσες της Ασίας και της Αφρικής. Λίγοι διανοητές σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας άσκησαν τόσο μεγάλη επιρροή όσο ο Μαρξ. Βέβαια οι άνθρωποι κατάλαβαν ο καθένας με το δικό του τρόπο το έργο και τις θεωρίες του.

Οι σοσιαλιστές, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν το έργο του Μαρξ ως πηγή έμπνευσης, λίγα σημεία από τις θεωρίες του χρησιμοποίησαν. Με τον καιρό, όταν τα σοσιαλιστικά κόμματα έγιναν μεγάλα κόμματα με πολλούς βουλευτές, έδρασαν, χωρίς να αμφισβητούν ριζικά το πολιτικό καθεστώς των χωρών τους, και συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους στον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος και τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Βέβαια, δεν συμφωνούσαν όλοι οι σοσιαλιστές με αυτή την πολιτική κατεύθυνση. Στο τέλος του περασμένου αιώνα τους ταλάνισε το ερώτημα που έθεσε η Ρόζα Λούξεμπουργκ: «*Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*»; Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου το σοσιαλιστικό κίνημα διασπάστηκε και κάθε σοσιαλιστικό κόμμα υποστήριξε την κυβέρνησή του. Σοσιαλιστές πολέμησαν εναντίον σοσιαλιστών. Τα ειρηνιστικά κηρύγματα του Ζαν Ζωρές, που δολοφονήθηκε λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, ξεχάστηκαν.

Ο μεγάλος διχασμός όμως του σοσιαλιστικού κινήματος προήλθε μετά το 1917, όταν επικράτησε η Ρωσική Επανάσταση. Δημιουργήθηκε ένα νέο επαναστατικό ρεύμα, το κομμουνιστικό. Οι κομμουνιστές επιδίωκαν τη ριζική κοινωνική ανατροπή, η οποία θα κατέληγε στη «*δικτατορία του προλεταριάτου*» (εργατικής τάξης). Βέβαια, όπως έχει ειπωθεί, η δικτατορία του προλεταριάτου αντικαταστάθηκε από τη δικτατορία του κόμματος, και εκείνη από τη δικτατορία της Κεντρικής Επιτροπής, που κατέληξε στη δικτατορία του Γενικού Γραμματέα, εκεί όπου τα κομμουνιστικά κόμματα κατέλαβαν την εξουσία. Με την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος συνδέεται μια εποχή μεγάλων προσδοκιών αλλά και απογοητεύσεων, ηρωισμών αλλά και αιματηρών κατασταλτικών μεθόδων. Οι κομμουνιστές συχνά υπήρξαν θύματα αυτών των μεθόδων, όπως και οι δημιουργοί τους. Η ιστορία, άλλωστε, δεν είναι η ομαλή εξέλιξη από τη μια κατάκτηση του πνεύματος στην άλλη, αλλά και ιστορία της τραγωδίας των ανθρώπινων κοινωνιών, των αντιφατικών τους στάσεων, των αντιθέσεων που δημιουργούν οι διαφορετικές επιλογές. Είναι ακόμη και η ιστορία των αντιθέσεων ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή τους. Στην ιστορία αυτή πλέκεται η τραγωδία κάθε ατόμου, κάθε οικογένειας.

Με τη μεγάλη ιστορία δηλαδή πλέκονται οι μικρές ανθρώπινες ιστορίες, εκείνες που ακούμε να διηγούνται οι μεγαλύτεροι.

3. Το κράτος πρόνοιας

Για τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν ενδιαφέρονταν μόνο οι σοσιαλιστές. Καθώς από τα τέλη του περασμένου αιώνα, η Ευρώπη πλούτιζε και κάθε κράτος επιδίωκε την υποστήριξη των εργατών σε καιρό πολέμου, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις άρχισαν να επεκτείνονται έως ότου, μετά τη δοκιμασία του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, οδηγήσουν σ' ένα ολοκληρωμένο σύστημα, το «κράτος πρόνοιας».

Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και το κράτος πρόνοιας» στην Ευρώπη δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για την προστασία της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών. Αυτό είναι ένα από τα ισχυρά ζητήματα στα οποία η Ευρώπη διαφοροποιείται από την Αμερική καθώς και από τις νέες βιομηχανικές κοινωνίες στην Άπω Ανατολή. Αποτελεί επομένως μια από τις ιδιαιτερότητες της ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις οδήγησαν σε μετασχηματισμό του κράτους. Από κράτος δικαίου, δηλαδή εγγυητή της νομιμότητας, των ελευθεριών και των πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών, έγινε κράτος πρόνοιας. Με άλλα λόγια, το κράτος έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή στην αναδιανομή του κοινωνικού εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων. Στήριξε την

Πιστοποιητικό της Ένωσης Ναυτεργατών. Στο κάτω μέρος απεικονίζονται τα καλά της κρατικής πρόνοιας:

υγεία και την παιδεία, τα αγαθά που αφορούν όλους τους πολίτες. Βελτίωσε τους όρους εργασίας και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων.

Για να πετύχει αυτά, το κράτος κατοχύρωσε συνταγματικά το δικαίωμα της εργασίας για όλους, το χρόνο εργασίας, το συνδικαλισμό, την κοινωνική ασφάλιση έναντι των ατυχημάτων, τη μητρότητα και τα γηρατειά. Υιοθέτησε την προοδευτική φορολόγηση των εισοδημάτων, δηλαδή οι φόροι αυξάνονταν ανάλογα με το εισόδημα. Ενθάρρυνε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους εργοδότες και τα συνδικάτα. Ακόμη, με την υιοθέτηση των θεωριών του Άγγλου οικονομολόγου **Κέυνς**, στήριξε την απασχόληση και τα ασθενέστερα εισοδήματα με διάφορους τρόπους, όπως εκτεταμένα δημόσια έργα, έργα κοινωνικής ωφέλειας, δάνεια κ.λ.π.

Η πολιτική αυτή βέβαια στοίχιζε οικονομικά στις ανώτερες τάξεις, αλλά εξασφάλιζε τη συμφωνία των διαφορετικών τάξεων της κοινωνίας στο κοινοβουλευτικό σύστημα και στην εγγύηση της ελεύθερης λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, του καπιταλισμού. Αποσκοπούσε δηλαδή να συνδυάσει την εργασιακή ειρήνη με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία.

Στο κοινωνικό κράτος και την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία ασκήθηκε η κριτική ότι προκάλεσε πληθωρισμό και ότι παρενέβαλε εμπόδια στην ανάπτυξη της οικονομίας με αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας. Ακόμη ότι η προστασία του κράτους δημιούργησε μια νοοτροπία εξάρτησης από αυτούς που ευεργετούνταν με αποτέλεσμα την αποθάρρυνση της ατομικής πρωτοβουλίας. Ενδεχομένως, η κριτική αυτή να μην είναι αστήριχτη. Ωστόσο, το κοινωνικό κράτος δημιούργησε ένα αίσθημα ασφάλειας στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα για δεκαετίες, εμπόδισε ακραία φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και εξασφάλισε πολιτική συμμετοχή των μαζών πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Από την άλλη μεριά, απομάκρυνε από την Ευρώπη την απειλή μιας βίαιης κοινωνικής έκρηξης και διατήρησε τα κοινοβουλευτικά καθεστώτα. Δημιούργησε δηλαδή τον τύπο της δυτικής δημοκρατίας, που κυριάρχησε στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα και έκανε δυνατή την πορεία προς την ενοποίηση της Ευρώπης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες είναι οι βασικές θέσεις που διατυπώνει ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» και ποια είναι η απήχηση που είχε σε παγκόσμιο επίπεδο η μαρξιστική θεωρία;

2. Τι σημαίνει «κράτος πρόνοιας», πότε δημιουργείται και σε ποια ιστορική αναγκαιότητα απαντά; Ποια η διαφορά σε σχέση με μορφές «πρόνοιας» που συναντώνται στο παρελθόν;

Κεφάλαιο Πέμπτο: Τα θεμέλια της επιστημονική σκέψης και πρακτικής

1. Τα μεθοδολογικά γνωρίσματα

Η επιστήμη του 17ου αιώνα θεμελίωσε τα **μεθοδολογικά** γνωρίσματα της επιστημονικής σκέψης, που θα χαρακτηρίσουν την επιστημονική παραγωγή μέχρι τον 20ο αιώνα. Ποια ήταν αυτά;

Το πρώτο ήταν η **μηχανιστική αντίληψη** του Σύμπαντος, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι μια τεράστια μηχανή, που χαρακτηρίζεται από την τάξη και την ευρυθμία. Μια μηχανή που λειτουργεί με σταθερούς κανόνες, τους φυσικούς νόμους, που είναι αναλλοίωτοι στο χρόνο και το χώρο. Το δεύτερο η **μαθηματική μέθοδος** για την περιγραφή του Σύμπαντος-μηχανής. Στηριγμένοι στην πυθαγόρεια παράδοση, οι επιστήμονες του 17ου αιώνα πίστευαν στην παντοδυναμία της ακρίβειας των μαθηματικών συλλογισμών. Γι' αυτό με μαθηματικούς συλλογισμούς προσπαθούσαν να εξηγήσουν τα πάντα, τόσο το φυσικό κόσμο όσο και τον ανθρώπινο. Στο πλαίσιο αυτό ο Νεύτωνας θεμελίωσε τη μαθηματική αστρονομία και ο φιλόσοφος Σπινόζα (1632-1677) προσπάθησε να αναγάγει την ηθική σε μαθηματικές αρχές. Το τρίτο ήταν η **τεχνολογική πρόοδος** με κυρίαρχα τα επιτεύγματα στη ναυσιπλοΐα, τομέα που ενδιέφερε ιδιαίτερα, λόγω της σύνδεσής του με το εμπόριο. Η πρόοδος αποτελούσε το ιδανικό της εποχής, όχι όμως, ακόμα, κεκτημένο.

Το 18ο αιώνα, την εποχή της οργανωμένη γνώσης, η επιστήμη μπαίνει στα πανεπιστήμια. Μέσα στις αίθουσες των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, διαμορφώνεται ο επαγγελματίας επιστήμονας,

Μάθημα γεωλογίας. Ο γεωλόγος δείχνει τα απολιθώματα. Στους χάρτες πίσω του σημειώνονται οι περιοχές όπου αυτά βρέθηκαν.

που διαφέρει από τον ερασιτέχνη, πολυμαθή λόγιο επιστήμονα του περασμένου αιώνα. Τώρα, με οργανωμένο τρόπο, αρχίζουν να παράγονται διδακτικά εγχειρίδια, όργανα διδασκαλίας, καταρτισμένοι επιστήμονες, για να εργαστούν στους τομείς όπου τους χρειάζεται η ευρωπαϊκή κοινωνία. Τα πανεπιστήμια μεταμορφώνουν την επιστήμη σ' ένα οργανωμένο σύστημα γνώσης και σε ειδικούς, διακριτούς τομείς.

2. Η λατρεία της επιστήμης και τα μεγάλα επιτεύγματα

Ο 19ος αιώνας κληρονομεί τόσο την επιστημονική σκέψη του 17ου αιώνα, όσο και την οργανωμένη γνώση της ακαδημαϊκής επιστήμης. Δεν παράγει νέα επιστημονική θεωρία, αλλά επιτεύγματα. Και μάλιστα επιτεύγματα που παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην οικονομική ζωή. Στον αιώνα αυτό, η επιστήμη αποκτά μέγιστο κύρος. Σε μια εποχή που λατρεύει την οργάνωση και την πρόοδο, η επιστήμη βοηθά τον ευρωπαϊκό πολιτισμό να εδραιώσει την ανωτερότητά του στον οικονομικό και τεχνολογικό τομέα.

Εργαστήριο χημείας το 1840

Η επιστημονική έρευνα του 19ου αιώνα συνδέθηκε με την οικονομική ανάπτυξη και την τεχνολογική πρόοδο. Οι ανάγκες της βιομηχανίας προσδιορίζουν τους τομείς της επιστημονικής έρευνας. Επιπλέον αλλαγές στην τεχνική

οδηγούν σε αλλαγές στην επιστήμη και αλλαγές στην επιστήμη οδηγούν σε νέες τεχνικές μεθόδους. Δεν είναι τυχαίο επομένως που η *Χημεία* αναδεικνύεται στην κυρίαρχη επιστήμη του αιώνα αυτού, καθώς περισσότεροι από τους μισούς επαγγελματίες επιστήμονες είναι χημικοί. Η Χημεία βρίσκει μεγάλες εφαρμογές στη βιομηχανία και συνδέεται στενά με την υφαντουργία, τη σπουδαιότερη βιομηχανία του αιώνα: νέα υλικά και νέα χρώματα για υφάσματα, λιπάσματα, ιατρικά προϊόντα, εκρηκτικά.

Η πρόοδος όλων των επιστημών είναι πλέον δεδομένη και όλα τα επιτεύγματα συνδέονται άμεσα με τον παραγωγικό τομέα. Ο *Παστέρ* στο βιολογικό εργαστήριό του ερευνά τα βακτηρίδια και εφευρίσκει μέθοδο για να τα αντιμετωπίσει. Ο *Τόμσον* τελειοποιεί τον τηλεγράφο και γεφυρώνει με ένα καλώδιο τις μεγάλες αποστάσεις του κόσμου. Ο *Δαρβίνος*, είκοσι χρόνια στο εργαστήρι του, μελετά διάφορες μορφές ζωής και διατυπώνει τη *θεωρία της εξέλιξης*. Ο

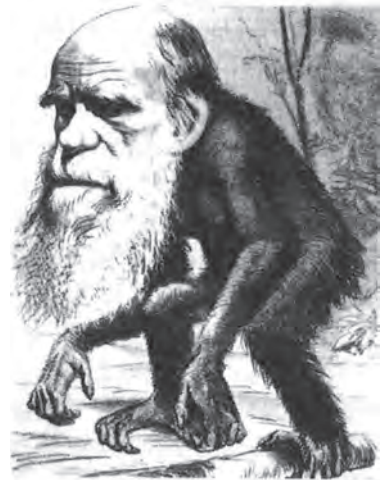
Ζήμενς και στη συνέχεια ο *Τόμας* τελειοποιούν τις μεθόδους παρασκευής χάλυβα, προσθέτοντας τις τεράστιες υψικαμίνοους στο τοπίο της βιομηχανικής πόλης και δίνοντας νέα ώθηση στη βαριά βιομηχανία. Ο *Φαρανταίν* διατυπώνει τη δυναμική σχέση ανάμεσα στον ηλεκτρισμό και το μαγνητισμό και δημιουργεί μηχανές που λειτουργούν με ηλεκτρικό ρεύμα. Ο *Μάξγουελ* εγκαινιάζει την επιστήμη της θερμοδυναμικής, που εφοδιάζει με αποδοτικότερους τρόπους παραγωγής ενέργειας τη βιομηχανία.

Αυτά όλα τα επιτεύγματα του αιώνα της αστικής αισιοδοξίας δεν ήταν απρόσμενα, αλλά εντάσσονταν στις προσδοκίες της εποχής, στην επιστημονική μέθοδο που είχε χαράξει η θριαμβεύουσα επιστήμη του 17ου αιώνα. Μέσα στην ίδια παράδοση, η επιστήμη του 19ου αιώνα δέχεται ότι η πρόοδος είναι γραμμική και οδηγεί στη σταδιακή κατάκτηση της γνώσης. Δέχεται ότι η φύση στηρίζεται σε σταθερές και επαναλαμβανόμενες αρχές, που συνδυάζουν τη σταθερότητα και την αλλαγή. Πρεσβεύει ότι οι φυσικοί νόμοι είναι αναλλοίωτοι και ότι οι ίδιες αιτίες οδηγούν στα ίδια αποτελέσματα. Υποστηρίζει, τέλος, την προβλεψιμότητα του φυσικού κόσμου μέσα από τη μέθοδό της, η οποία αποτελεί το αλάνθαστο εργαλείο για την κατάκτηση της γνώσης.

3. Κοινωνία και επιστήμη: η συγγένεια των όρων

Σχετίζεται η επιστήμη με την κοινωνία, και πώς; Μια τέτοια σχέση δεν είναι ξένη στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα. Η πρόοδος αποτελεί βασική έννοια του λεξιλογίου τους, και η πίστη σ' ένα ανοικτό και προβλέψιμο μέλλον βασική πεποίθησή τους. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι η επιστημονική εκδοχή της έννοιας της προόδου, η θεωρία της εξέλιξης, διατυπώθηκε εκείνη την εποχή. Ούτε είναι τυχαίο ότι η θεωρία, παρά τις μεγάλες αντιδράσεις που ξεσήκωσε, έγινε γρήγορα κτήμα της κυρίαρχης αστικής τάξης.

Η θεωρία της επιβίωσης του ικανότερου ήταν εύκολα αντιληπτή από τη δυτική κοινωνία, καθώς έμοιαζε ιδιαίτερα με τον ανταγωνισμό της φιλελεύθερης οικονομίας. Επίσης τεκμηρίωνε επιστημονικά την

Γελοιογραφία της εποχής σατιρίζει το Δαρβίνο παρουσιάζοντάς τον σαν πίθηκο. Οι θεωρίες του Δαρβίνου ξεσήκωσαν συχνά –μέχρι το πολύ πρόσφατο παρόν– τις αντιδράσεις, κυρίως από την μεριά της Εκκλησίας.

ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων, καθώς μπορούσε πλέον να υποστηριχθεί ότι στον αγώνα της ζωής επιβίωναν οι ικανότεροι, αυτοί που ήταν καλύτερα εφοδιασμένοι από τη φύση. Διατυπώθηκε έτσι ο **κοινωνικός δαρβινισμός**, η αντανάκλαση της βιολογικής θεωρίας στην κοινωνική ζωή. Ο *κοινωνικός δαρβινισμός* θεώρησε ότι οι φτωχοί ήταν βιολογικά κατώτεροι, γι' αυτό δεν μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στις κοινωνικές συνθήκες του ανταγωνισμού. Αντίστοιχα οι πλούσιοι ήταν βιολογικά ανώτεροι, δηλαδή καλύτερα προσαρμοσμένοι στις συνθήκες και γι αυτό μπορούσαν να κατακτήσουν τα αγαθά του δυτικού πολιτισμού.

Η χρήση της επιστημονικής θεωρίας για την τεκμηρίωση της κοινωνικής ανισότητας βρήκε εφαρμογή και μέσα από μια άλλη επιστήμη, χαρακτηριστική του αιώνα, την *ανθρωπολογία*. Η ανθρωπολογία ως επιστήμη προήλθε από τη μελέτη της ζωής και των συνηθειών των «υπανάπτυκτων» λαών στους οποίους κυριάρχησε ο δυτικός πολιτισμός. Μέσα στο ευρύτερο κλίμα της θεωρίας της εξέλιξης, η ανθρωπολογία διατύπωσε τη θεωρία των **σταδίων του πολιτισμού**. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, υπάρχουν διάφορα στάδια εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, τα οποία ταυτίζονται με τα στάδια του ανθρώπινου οργανισμού: παιδική ηλικία, εφηβεία, ακμή και φθορά.

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θεωρήθηκε ως ο ανώτερος πολιτισμός σύμφωνα με τα κριτήρια που ο ίδιος έθεσε για την ανωτερότητα: την τεχνολογική εξέλιξη, τη στρατιωτική δύναμη και την οικονομική κυριαρχία. Στη συνέχεια, οι άλλοι πολιτισμοί, που δεν είχαν αναπτύξει αυτά τα κριτήρια, θεωρήθηκαν «πρωτόγονοι» και τοποθετήθηκαν στο πρώιμο στάδιο του πολιτισμού, αυτό της παιδικής ηλικίας. Όπως το παιδί έχει ανάγκη από την κηδεμονία των ενηλίκων για να ωριμάσει, έτσι και οι «πρωτόγονοι» πολιτισμοί θεωρήθηκε ότι είχαν ανάγκη από τη δυτική κηδεμονία για να εξελιχθούν. Με αυτόν τον τρόπο, η ανθρωπολογία δικαιολόγησε την πολιτική και οικονομική κυριαρχία του ευρωπαϊκού πολιτισμού στις αποικίες.

Οι εξελικτικές θεωρίες στο σύνολό τους ανέδειξαν σε κύρια μέθοδό τους την ταξινόμηση των ανθρώπων σε διάφορες κλίμακες του πολιτισμού. Αυτές οι θεωρίες στήριζαν τις ρατσιστικές αντιλήψεις που άνησαν την ίδια εποχή και στρέφονταν τόσο εναντίον άλλων φυλών όσο και των πιο αδύνατων κοινωνικά στρωμάτων. Ένα ακραίο για μας σήμερα παράδειγμα, αλλά απολύτως «επιστημονικό» για τους ανθρώπους της εποχής, ήταν η ταξινόμηση των ανθρώπων με βάση φυσιολογικά χαρακτηριστικά. Η *ποινική ανθρωπολογία* δεχόταν ότι η εγκληματικότητα οφειλόταν σε βιολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Μετρώντας τα κρανία των ανθρώπων τους κατέτασσε σε διάφορα είδη που αντιστοιχούσαν σε τύπους εγκληματιών. Η μέθοδος αυτή βρήκε μεγάλη απήχηση

εκείνη την εποχή και πολλά εγκληματολογικά συγγράμματα προσπάθησαν να τεκμηριώσουν το βιολογικό καθορισμό των ανθρώπων. Πρόκειται για ένα καλό παράδειγμα για την κατάχρηση της επιστημονικής αυθεντίας και την πίστη στην επιστημονική βεβαιότητα, η οποία έτσι και αλλιώς άρχισε να κλονίζεται προς το τέλος του αιώνα.

4. Η ρήξη του 20ου αιώνα: οι βεβαιότητες κλονίζονται

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα η εποχή της αισιοδοξίας του ευρωπαϊκού καπιταλισμού τελειώνει. Στην επιστήμη ολοκληρώνονται οι καρποί του επιστημονικού μοντέλου του 17ου αιώνα και αρχίζουν να αναδεικνύονται οι αντιθέσεις που θα το ανατρέψουν. Η πεποίθηση ότι το Σύμπαν αποτελεί μια καλοστημένη μηχανή που μπορεί με ακρίβεια να μελετηθεί αρχίζει να καταρρέει. Μαζί καταρρέουν και οι επιστημονικές βεβαιότητες για τους αναλλοίωτους φυσικούς νόμους και την αιτιότητα.

Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα διατυπώνονται οι νέες επιστημονικές θεωρίες, που αλλάζουν συνολικά τον τρόπο κατανόησης του φυσικού κόσμου: οι θεωρίες της *σχετικότητας* στο μεγάλο κόσμο των πλανητών και η θεωρία της *κβαντομηχανικής* στο μικρόκοσμο των ατόμων και των μορίων.

Στις νέες επιστημονικές θεωρίες το μεγάλο και ενιαίο Σύμπαν θρυμματίζεται. Δίνει τη θέση του σε μικρότερους κόσμους, οι οποίοι αποτελούν το νέο πεδίο παρατήρησης. Οι αρχές της *τυχειότητας* και της *απροσδιοριστίας* αντικαθιστούν τη βεβαιότητα και την πρόβλεψη. Το υποκείμενο, ο επιστήμονας που παρατηρεί, θεωρείται τμήμα του συστήματος που παρατηρεί. Επομένως, τα αποτελέσματα των επιστημονικών παρατηρήσεων στο χρόνο και το χώρο δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τον παρατηρητή. Ο Κόσμος-μηχανή που υπάρχει πέρα από τον επιστήμονα καταρρέει. Αναδεικνύεται ένας Κόσμος «*σχετικός*», που αλλάζει ανάλογα με την κίνηση του παρατηρητή.

Και σ' αυτή την περίπτωση, ο νέος τρόπος κατανόησης της πραγματικότητας ακολουθεί τις κοινωνικές αλλαγές και την αβεβαιότητα που καλλιεργούν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες οι ταραχές του 20ου αιώνα. Ύστερα από τους δύο πολέμους, τίποτα πια δεν είναι το ίδιο. Η ανάγκη για την επανεκτίμηση της ανθρώπινης ζωής συμπορεύεται με την εισαγωγή του υποκειμένου στο επίκεντρο της επιστημονικής σκέψης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες επιστημολογικές ρήξεις προξενούν στο χώρο των θετικών επιστημών οι θεωρίες της σχετικότητας, της απροσδιοριστίας και της κβαντομηχανικής και με ποια πνευματικά και καλλιτεχνικά κινήματα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα βρίσκονται σε αντιστοιχία;

2. Με βάση ποια κριτήρια ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θεωρήθηκε ανώτερος απ' όλους τους άλλους παλαιότερους και σύγχρονους πολιτισμούς; Ποιος ο ρόλος της επιστήμης της ανθρωπολογίας και των εξελικτικών θεωριών στη συγκρότηση της εικόνας του ευρωπαϊκού πολιτισμού;

Κεφάλαιο Έκτο: Η Τέχνη του «ευ ζην»

Όταν στις παραμονές του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, χαμηλώνουν τα φώτα στην ευρωπαϊκή ήπειρο, λίγες εστίες μένουν φωτεινές, ικανές να ζωντανεύουν ιδιαίτερες στιγμές ενός ιδιαίτερου πολιτισμού, του ευρωπαϊκού. Αυτές είναι τα δημιουργήματα της τέχνης, τα ανθρώπινα έργα που φωτίζουν, για μας σήμερα, στιγμές της εποχής που τα έπλασε. Δημιουργήματα της τέχνης είναι τα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, τα αρχιτεκτονικά κτίσματα, τα ποιήματα και τα μυθιστορήματα, τα μουσικά έργα. Η τέχνη της νεότερης Ευρώπης αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς, εξειδικεύεται, αναδεικνύεται σε ιδιαίτερο προϊόν του αστικού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μέσα από την αισιοδοξία, η ευρωπαϊκή τέχνη εμφανίζεται σαν ένα σύμβολο μίας μελλοντικής ηγεμονίας της Ευρώπης σ' όλο τον κόσμο, μία έκφραση του «ευ ζην» ειρηνική, όπου η επιστήμη και η πρόοδος θα συμπορεύονταν.

1. Λειτουργίες της τέχνης στη Νεότερη Ευρώπη

Από το 18ο αιώνα, συχνά η κοινωνία ζητά από την τέχνη να παίζει ένα πιο έντονα **στρατευμένο** ρόλο. Μέσα από τις απεικονίσεις, η τέχνη έχει τη δυνατότητα να περνάει μηνύματα στο κοινό, με τον τρόπο που κάνει αργότερα η διαφήμιση. Γι αυτό πολλές φορές οι ηγεσίες των κρατών χρησιμοποιούν την τέχνη ως προπαγάνδα, προκειμένου να πείσουν τον κόσμο για την αξία τους. Το 19ο αιώνα τα έθνη-κράτη της Ευρώπης ταυτίζονται απόλυτα με ορισμένες τάσεις

Με τον πίνακα αυτό ο Νταβίντ ξεκίνησε το έργο του ως επίσημος ζωγράφος της Γαλλικής Επανάστασης. Ζωγράφιζε θέματα προπαγανδιστικά, που υμνούσαν τους πρωταγωνιστές της επανάστασης και τους παρουσίαζαν μεγαλόπρεπους και γαλήνιους, μιμούμενος τους αρχαίους κανόνες ομορφιάς.

Νταβίντ, Η Στέψη ή ο Ναπολέων στέφει τη Ζοζεφίνα, Παρίσι, Λούβρο.

Η υψηλή κοινωνία αγαπά την τέχνη και την αγοράζει! Ευ-γενείς συγκεντρώνονται στο κατάστημα του Ζερσαίν, εμπόρου έργων τέχνης. Βαττώ, *Η ταμπέλα του Ζερσαίν (λεπτομέρεια)*, 1720, Βερολίνο, *Ανάκτορο του Σαρλοττενμπουργκ*.

άνθρωπο και αναπτύσσει τη σκέψη του. Παρά το γεγονός ότι άφθονο χρήμα δινόταν για την απόκτηση καλλιτεχνημάτων, αυτά αντιπροσωπεύουν πλέον το πνεύμα και δεν αποτελούν υλικά αγαθά. Αντίστοιχα, τα πιο καλλιεργημένα στρώματα της αστικής τάξης αντιμετωπίζουν με σεβασμό και εκτίμηση τους καλλιτέχνες. Η επαφή με καλλιτέχνες αρχίζει να θεωρείται δείγμα πνευματικής υπεροχής και καλλιέργειας. Έτσι, στα τέλη του 1860, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Γλάδστον προσκαλεί στο γραφείο του ανθρώπους των τεχνών και των γραμμάτων. Την ίδια εποχή καλλιεργείται και η εικόνα του ιδιόρρυθμου καλλιτέχνη, που δε χρειάζεται καν να αποδέχεται τις αστικές αξίες και να ακολουθεί τους παραδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς. Ακόμα και τα σκάνδαλα που δημιουργεί ο εκκεντρικός Βάγκνερ θεωρούνται μέρος της καλλιτεχνικής του φύσης και της δημιουργικότητάς του.

Από τα τέλη του 19ου και κυρίως τον 20ό αιώνα, παράλληλα με την υψηλή

της τέχνης. Τότε δημιουργούνται και οι έννοιες της *εθνικής λογοτεχνίας*, *εθνικής μουσικής* (π.χ. εθνικός ύμνος) κ.λ.π. Μέσα από τις καλλιτεχνικές δημιουργίες, οι πολίτες των εθνών μαθαίνουν και συμμετέχουν σε μια κοινή, εθνική, ταυτότητα.

Το 19ο αιώνα, η τέχνη αρχίζει να θεωρείται πνευματικό προϊόν. Η αστική κοινωνία ζητά από την τέχνη να την εφοδιάζει με πνευματικά αποθέματα ως αντιστάθμισμα σ' έναν κατά κύριο λόγο *υλιστικό* πολιτισμό. Για το λόγο αυτό πολλοί μελετητές θεωρούν ότι για τους μορφωμένους η τέχνη παίζει το ρόλο που παραδοσιακά κατείχε η θρησκεία. Εξυψώνει πνευματικά τον

τέχνη, δημιουργείται και μια νέα, η μαζική τέχνη. Στην ανάπτυξη αυτής της λαϊκής και δημοφιλούς τέχνης βοηθά η παράλληλη ανάπτυξη της τεχνολογίας και η ανάπτυξη της μαζικής αγοράς. Η μαζική αγορά ξεπερνά τα εθνικά σύνορα. Με τον τρόπο αυτό, η τέχνη πλέον διαδίδεται έξω από το χώρο της κοινωνίας που την παράγει. Η μεγαλύτερη καινοτομία της μαζικής τέχνης είναι ο **κινηματογράφος**. Για πρώτη φορά γίνεται δυνατή, μέσω μιας ειδικής τεχνολογίας, η αναπαραγωγή της κίνησης, η οποία διακρίνεται πλέον από τη θεατρική της (ζωντανή) απόδοση. Η μορφή του *Τσάρλο Τσάπλιν* – η εικόνα των φτωχών– δεσπόζει στο πρώτο μισό του 20ού αι. Ο θρίαμβος του σινεμά, κατά την πιο λαϊκή έκφραση, είναι απρόσμενος και η ανάπτυξή του εξαιρετικά γρήγορη. Η τεράστια επιτυχία του συνδέεται και με την ψυχαγωγία. Ωστόσο, παρά τη διάδοση του κινηματογράφου και στην Ευρώπη, πρόκειται για αμερικάνικη κυρίως τέχνη. Άλλη μορφή δημοφιλούς μαζικής τέχνης είναι η **μουσική**, μέσω της τεράστιας δισκογραφικής παραγωγής. Επίσης, η **διαφήμιση** με την αφίσα και η **φωτογραφία**. Γενικά οι «τέχνες των πληβείων» με το συνδυασμό τέχνης-τεχνικής και υψηλής τεχνολογίας θα κατακτήσουν τον κόσμο και θα αποτελέσουν σημαντική καινοτομία του 20ού αιώνα.

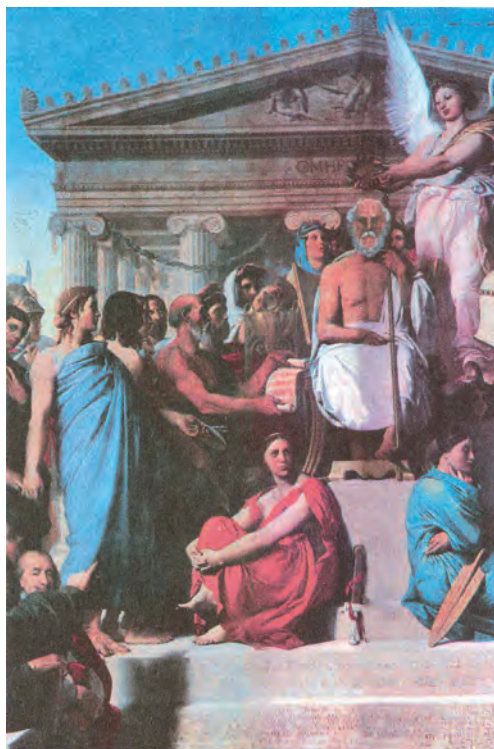
2. Καλλιτεχνικά κινήματα

Η ανάλυση του Χέγκελ, που παρουσιάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, συνδέεται άμεσα με τη διάκριση σε κινήματα στην ιστορία της ευρωπαϊκής τέχνης. Σε κάθε εποχή τα προβλήματα που απασχολούν τους δημιουργούς είναι συγκεκριμένα. Συχνά αυτά είναι πιο γενικά, όπως η σημασία που έχει η τέχνη για τη ζωή του ανθρώπου ή πιο ειδικά, όπως ο καλύτερος τρόπος απόδοσης συγκεκριμένων θεμάτων, του χρώματος, κ.λ.π. Στα ερωτήματα αυτά ομάδες δημιουργών απαντούν με παρόμοιους τρόπους, οπότε στα έργα τους παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά, που έχουν σχέση τόσο με την **τεχνοτροπία** όσο και

“Ακόμα και στην Αρκαδία θα με βρεις!”, δηλώνει ο Θάνατος στο νεοκλασικό έργο του Πουσέν.

Πουσέν, Et in Arcadia ego, γύρω στα 1655, Παρίσι, Λούβρο.

Η αποθέωση του Ομήρου και η αποθέωση του νεοκλασικισμού στο έργο του Ενγκρ, 1827, Παρίσι, Λούβρο.

Η βιαιότητα της σκηνής κυνηγιού συμβολίζει την πάλη ανάμεσα στη λογική και το ένστικτο, αγαπημένο θέμα των ρομαντικών. Ντελακρουά, Το κυνήγι των λιονταριών, 1858, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

με τη **θεματολογία** των έργων. Οι καλλιτεχνικές αυτές προτάσεις δεν περιορίζονται σε μία μόνο τέχνη. Παρόμοιους τρόπους επιλέγουν και άλλοι δημιουργοί, ο καθένας μέσα από τα εκφραστικά μέσα της τέχνης του: τις λέξεις, τις νότες, το χρώμα. Επίσης οι τρόποι αυτοί είναι πολύ στενά δεμένοι με την εποχή στην οποία ζουν και δημιουργούν οι καλλιτέχνες. Οι κοινές απαντήσεις στα κοινά ερωτήματα δημιουργούν αυτό που λέμε **κίνημα** στην ιστορία της τέχνης. Ας παρακολουθήσουμε δύο κυρίαρχα κινήματα της νεότερης ευρωπαϊκής τέχνης, τον Κλασικισμό και το Ρομαντισμό.

Κλασικισμός: διάνοια

Η τέχνη του Κλασικισμού αγαπά τις σωστές αναλογίες, την ηρεμία και τη μεγαλοπρέπεια των μορφών, την τάξη στη σύνθεση. Τα θέματα της απεικονίζουν γαλήνιες στιγμές από εξωπραγματικές συνήθως καταστάσεις, όπου ο άνθρωπος κυριαρχεί. Πιστεύει στους κανόνες για την απόδοση της σωστής ζωγραφικής. Η τέχνη αυτή στηρίζεται στην εμπιστοσύνη προς την παντοδυναμία της λογικής και της διάνοιας.

Ρομαντισμός: συναίσθημα

Στον αντίποδα του Κλασικισμού, ο Ρομαντισμός εμπνέεται από κάθε μη ρασιοναλιστικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου: τα πάθη, το υπερφυσικό και μεταφυσικό στοιχείο,

την τρέλα, το θάνατο. Αγαπά την απεικόνιση της έντασης, γι' αυτό και ασχολείται πολύ με τη φύση, τις απρόσμενες αλλαγές της και τον άλογο δυναμισμό της.

3. Ακαδημαϊσμός και πρωτοπορία

Η τέχνη διδάσκει. Διδάσκεται η Τέχνη;

Τι αναπαριστά η Τέχνη; Πώς είναι ο κόσμος ή πώς πρέπει να είναι;

Κάθε κοινωνία έχει, όπως είδαμε, τους δικούς της κανόνες που προσδιορίζουν πώς πρέπει να είναι ένα έργο τέχνης για να θεωρείται ωραίο. Η τέχνη που στηρίζεται σ' αυτούς τους κανόνες είναι κοινωνικά αποδεκτή. Αντίθετα, κάθε τέχνη που παραβαίνει τους κανόνες συναντά αντιδράσεις και τη δυσκολία του κοινού να την καταλάβει και να την αποδεχθεί. Τα ζητήματα αυτά συνδέονται με τις συγκρούσεις του ακαδημαϊσμού και της πρωτοπορίας που παρουσιάζονται σε κάθε χρονική στιγμή.

Την εποχή του Διαφωτισμού, οι άνθρωποι πιστεύουν ότι όλα διδάσκονται. Από τα μέσα του 17ου αιώνα στη Γαλλία, το προπύργιο του Λόγου, ιδρύονται ακαδημίες για τη διδασκαλία των Γραμμάτων, της Φιλοσοφίας, των Επιστημών, των Καλών Τεχνών, της

Η Σχολή των ζωγράφων. Απεικονίζονται εκ του φυσικού οι πιο γνωστοί καλλιτέχνες και τα μοντέλα τους, Ζόφανο, Βασιλική Ακαδημία, 1771.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ακαδημαϊκής τέχνης του 18ου αιώνα. Ειδυλλιακό τοπίο, ευτυχισμένοι ευγενείς που ερωτοτροπούν, το άγαλμα της Αφροδίτης και οι φτερωτοί Έρωτες, ωραία τεχνική και ανώδυνα θέματα. Βαττώ, Η επιβίβαση στα Κύθηρα (λεπτομέρεια), 1717-18, Βερολίνο, Ανάκτορο του Σαρλόττενμπουργκ.

Μουσικής. Οι **ακαδημίες** αποτελούν σύμβολο της νέας εποχής και της πίστης στον ορθό λόγο και τη γνωστική ικανότητα του ανθρώπινου πνεύματος.

Η διδασκαλία της τέχνης συμμετέχει σ' αυτή τη διαδικασία. Για πρώτη φορά η τέχνη γίνεται αντικείμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι μαθητές των ακαδημιών μαθαίνουν τη χρήση του χρώματος, τους κανόνες της απόδοσης των μορφών, τις ιδανικές αναλογίες. Μελετούν το φως και τη σκιά, μαθαίνουν τι θεωρείται ωραίο. Μέσα στις ακαδημίες αναγνωρίζεται η κοινωνική σημασία της τέχνης και προστατεύεται ο καλλιτέχνης. Ταυτόχρονα, όμως, δημιουργούνται κανόνες, συγκροτούνται αισθητικά πρότυπα, παγιοποιούνται μέθοδοι αναπαράστασης. Η θεσμική ενσωμάτωση της τέχνης συνεπάγεται την ομοιομορφία και τον περιορισμό της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η καλλιτεχνική παραγωγή, που δεν υπακούει στους αισθητικούς κανόνες, τους οποίους υποβάλλει η ακαδημαϊκή τέχνη, μένει στο περιθώριο και δε γίνεται αποδεκτή από το κοινωνικό σώμα. Η διαδικασία αυτή που σχετίζεται άμεσα με την ομοιομορφία και την κανονικότητα που επιβάλλει η ακαδημία αποδίδεται με τον όρο **ακαδημαϊσμός** ή **ακαδημαϊκή τέχνη**.

Παράλληλα με την εκάστοτε ακαδημαϊκή τέχνη, αναπτύσσονται και αυτόνομες καλλιτεχνικές κινήσεις, οι οποίες ασκούν κριτική στην τυποποίηση, διεκδικώντας διαφορετικούς τρόπους έκφρασης και απεικόνισης. Η καλλιτεχνική πρωτοπορία αναζητά τη ρήξη των καθιερωμένων κανόνων και την ανανέωση των αισθητικών προτύπων και της τεχνοτροπίας. Ας παρακολουθήσουμε δύο παραδείγματα πρωτοποριακών μορφών τέχνης που ήρθαν σε ρήξη με τη γενικά αποδεκτή τέχνη της εποχής τους, τον **Ιμπρεσιονισμό** και την **Αρτ Νουβώ**.

A. Ιμπρεσιονισμός

Στις ακαδημίες του 19ου αιώνα, αισθητικά «ωραίες» θεωρούνται οι «αξιοπρεπείς» μορφές των ευγενών, των ανώτερων τάξεων. Για την ακαδημαϊκή τέχνη, οι μορφές των κατώτερων τάξεων δεν αποτελούσαν αντικείμενο της τέχνης. Οι ακαδημαϊκοί ζωγράφοι αντλούσαν τα θέματά τους από την ελληνική μυθολογία και τη ζωή της αριστοκρατίας, αποφεύγοντας την απεικόνιση όψεων της καθημερινής ζωής. Η τεχνοτροπία τους στόχευε στην εξιδανίκευση της πραγματικότητας και την ωραιοποίηση των μορφών.

Την ίδια εποχή στο Παρίσι, πρωτοπόροι καλλιτέχνες αναζητούν το ωραίο στην αλήθεια και αρνούνται να διδαχθούν στις αίθουσες των ακαδημιών αναγνωρίζοντας ως μοναδικά τα διδάγματα της Φύσης. Η απεικόνιση της πραγματικότητας, η ρεαλιστική απόδοση της φύσης, ξεκίνησε ως αντίδραση στη συμβατική ωραιοποίηση της ακαδημαϊκής τέχνης. Οι Γάλλοι πρωτοπόροι ζωγράφοι αρνήθηκαν τις συμβάσεις της ζωγραφικής μέσα σε κλειστούς χώρους. Οι συνθή-

κες εργασίας στα εργαστήρια των ακαδημιών δεν είχαν καμιά σχέση με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην ύπαιθρο. Εκεί ο αέρας και το φως ήταν διαφορετικά και οι αντιθέσεις με τη σκιά έντονες. Εκεί το βλέμμα του ανθρώπου συνελάμβανε εικόνες που δεν μπορούσαν να αναπαράχθούν στον ψεύτικο κόσμο του εργαστηρίου. Η απόπειρα ρεαλιστικών αναπαραστάσεων στη Γαλλία του 19ου αιώνα δημιούργησε την ιμπρεσιονιστική ζωγραφική, την τέχνη της εντύπωσης, που αποτυπώνει ό,τι μπορεί να συλλάβει το βλέμμα του ανθρώπου.

Οι καταξιωμένοι ζωγράφοι των εργαστηρίων αντέδρασαν στις μεθόδους των ιμπρεσιονιστών, που αμφισβητούσαν τα δεδομένα της ακαδημαϊκής τέχνης. Γι' αυτούς, η τέχνη έπρεπε να απεικονίζει τα πράγματα όπως θα έπρεπε να είναι, στην ιδανική τους μορφή, απαλλαγμένα από την ασχήμια της πραγματικότητας. Αρνήθηκαν να δεχτούν έργα των πρωτοπόρων ζωγράφων στην επίσημη έκθεση ζωγραφικής του 1863 στο Παρίσι. Ο αποκλεισμός αυτός προκάλεσε έντονη αναταραχή στην κοινή γνώμη της εποχής και ανάγκασε την κριτική επιτροπή να οργανώσει μια νέα έκθεση με τον τίτλο «Σαλόνι των απορριφθέντων». Το μεγαλύτερο μέρος του κοινού, ασυνήθιστο στη νέα τεχνοτροπία, αντέδρασε αρνητικά στα έργα των καλλιτεχνών επισκεπτόταν την έκθεση κυρίως για να την περιγελάσει.

B. Αρτ Νουβώ (Νέα Τέχνη)

Τριάντα χρόνια περίπου μετά, μεταξύ 1890-1910, η εισαγωγή της μηχανής είχε πλέον κυριαρχήσει στον τρόπο παραγωγής. Η σημασία του ανθρώπου είχε υποβιβαστεί και η τέχνη χαρακτηριζόταν πλέον από την αναπαραγωγή παλαιότερων καλλιτεχνικών μορφών. Μια νέα πρωτοποριακή τέχνη εμφανίστηκε τότε ως αντίδραση στην αυξανόμενη εκβιομηχάνιση. Η νέα τέχνη επιδίωξε να ελευ-

Ένας ζωγράφος ζωγραφίζει έναν άλλον ζωγράφο. Γιατί; Προσέξτε τον τίτλο του πίνακα και συσχετίστε τις ιδέες του κειμένου με το έργο. Μανέ, *Ο Μονέ στο ατελιέ του*, 1874, Μόναχο, *Νέα Πινακοθήκη*.

Διαφημιστική αφίσα της Art Νουβώ για καμπαρέ. Του-λούζ-Λωτρέκ, Η Ζαν Αβρίλ στο Ζαρντέν ντε Παρί, 1893, Αλμπι, Μουσείο Τουλούζ-Λωτρέκ.

θερώσει τον άνθρωπο από την πίεση της μηχανής. Θεώρησε ότι οι τεχνοτροπίες του παρελθόντος δεν είχαν πια κάτι παραπάνω να προσφέρουν και είχαν υποταχθεί στη μηχανή. Για το λόγο αυτό θέλησαν να αποκαταστήσουν τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση.

Έχοντας συνείδηση της καινοτομίας που ήθελαν να επιβάλουν, οι ίδιοι οι καλλιτέχνες ονόμασαν το κίνημά τους «Νέα Τέχνη» (Art Nou-veau). Δείγματα της νέας σύλληψης βλέπουμε κυρίως στην αρχιτεκτονική, έναν από τους κυριότερους χώρους όπου η ανθρώπινη εργασία είχε αντικατασταθεί από την παραγωγή της μηχανής και η έμπνευση είχε τυποποιηθεί στην αναπαραγωγή νεοκλασικών προτύπων. Η Νέα Τέχνη επανέφερε την τέχνη του χεριού, γι' αυτό και έδω-

σε μεγάλη σημασία στη διακόσμηση των επιφανειών, που διαφοροποιούσε ένα έργο από τη μαζική παραγωγή. Ενδιαφέρθηκε για την ποιότητα της καθημερινής ζωής και σχεδίασε καφενεία, ξενοδοχεία, πολυκατοικίες, καθώς και έπιπλα.

Η Art Νουβώ, αν και πρωτοποριακή για την εποχή της, δε βρήκε συνεχιστές και αποτέλεσε μια παρένθεση στην ευρωπαϊκή ιστορία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση της τέχνης αυτής με το Μπαουχάους, μια μεταγενέστερη τάση. Το Μπαουχάους (θα παρουσιαστεί παρακάτω) θέτει, αντίστοιχα, το πρόβλημα του συνδυασμού τέχνης και μαζικής παραγωγής, απαντά όμως με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο.

4. Η ανάδυση της έντεχνης ευρωπαϊκής μουσικής

Μετά την αυτονόμηση της τέχνης από την περίοδο της Αναγέννησης, και η μουσική ακολουθεί μια γρήγορη ανάπτυξη, που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της **λόγιας μουσικής**. Η *λόγια μουσική* χαρακτηρίζεται από ένα τέλειο σύστημα γραφής και οργανωμένη παιδεία, που βασίζεται στη χρήση ενός επιστημονικά τεκμηριωμένου συστήματος και μουσικών οργάνων, που κατασκευάζονται σε ειδικά εργαστήρια.

Μία ιδιαίτερη στιγμή της ευρωπαϊκής μουσικής αποτελεί η απόπειρα ερμηνείας της μέσα από τις επιστήμες. Ο Λάμπνιτς, επικαλούμενος τους πυθαγόρειους, αναγνώρισε στη μουσική ένα μαθηματικό περιεχόμενο. Καθώς τα μαθηματικά στηρίζονται στους φυσικούς νόμους, η νέα θεώρηση τόνισε τη σύνδεση της μουσικής με τη φύση. Οι νέες αυτές θεωρίες έτειναν περισσότερο να υπογραμμίσουν τα αισθαντικά και συγκινησιακά στοιχεία της μουσικής. Η φύση τίθεται σε ίση μοίρα με το συναίσθημα. Οι τάσεις αυτές οδηγούν στην απόπειρα μίμησης της φύσης. Η μίμηση της φύσης αλλά και η αναπαράσταση των αισθημάτων εφαρμόζονται αρχικά μόνο στη φωνητική μουσική, αλλά βαθμιαία εξαπλώνεται και στην οργανική. Οι τάσεις αυτές αναπτύσσονται ιδιαίτερα στο βιολί και τα πληκτροφόρα.

Από το 18ο αιώνα η μουσική συστηματοποιείται και εμπλουτίζεται με νέες φόρμες, όπως το *κονσέρτο*, η *συμφωνία* και η *σονάτα*. Περίφημοι μουσικοί οδηγούν στο απόγειο την οργανική μουσική, όπως ο Γερμανός *Μπαχ* (1685-1750) και ο Ιταλός *Βιβάλντι* (1678-1741). Το 19ο αιώνα η φόρμα της σονάτας χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή μουσική. Η σονάτα αποτελεί την πιο τέλεια έκφραση της μουσικής κατασκευής. Πρόκειται για ένα σύνθετο τρόπο παρουσίασης μουσικών θεμάτων που στηρίζεται σε μετρήσεις, συμμετρίες και αναλογίες. Η οργά-

Ο Λιστ παίζει πιάνο σε μια φιλική συγκέντρωση. Διακρίνονται από αριστερά προς δεξιά οι: Αλέξανδρος Λουμάς, Ουγκώ, Γεωργία Σάνδη, Παγκανίνι και Ροσίνι. Στον τοίχο, πορτρέτο του Μπάυρον, αγαπημένου των Ρομαντικών, και στο πιάνο, προτομή του Μπετόβεν. Ντανχάουζερ, Ο Λιστ στο πιάνο, 1840, Βερολίνο, Εθνική Πινακοθήκη.

Στην ανακάλυψη του παρελθόντος και του παραδοσιακού πολιτισμού στράφηκε όλος ο ευρωπαϊκός 19ος αιώνας. Εκείνη την εποχή θεμελιώνεται η λαογραφία. Το 1890, στη Στοκχόλμη δημιουργείται λαογραφικό μουσείο.

Ψηλά από το θεωρείο, με τα κιάλια στο χέρι, το ζευγάρι παρακολουθεί την παράσταση. Ρενουάρ, *Το θεωρείο*, 1874, Λονδίνο, Ινστιτούτο Κουρτώ.

νοση των μουσικών θεμάτων γίνεται με βάση ένα συγκεκριμένο σχέδιο που κυριαρχείται από μία διαλεκτική αντίθεση των θεμάτων. Πρόκειται για το περίφημο «κλασικό ύφος», που δεν πρέπει να συγχέεται με τον όρο κλασική μουσική. Το είδος αυτό αναπτύσσει η «σχολή της Βιέννης» με το Χάυντν, το Μότσαρτ και αργότερα τον Μπετόβεν. Με την υιοθέτηση της σονάτας γεννιέται μια νέα ευαισθησία στη χρήση των μουσικών οργάνων. Οι συνθέτες χρησιμοποιούν τα όργανα με μεγαλύτερη ελευθερία εκφράζοντας τον προσωπικό τους κόσμο.

Ο υποκειμενικός αυτός τρόπος σύλληψης της μουσικής θα αποτελέσει γνώρισμα του Ρομαντισμού στον επόμενο αιώνα. Ο καλλιτέχνης αισθάνεται πλέον πιο ελεύθερος να εκφραστεί, αν και οι νεωτερισμοί δε γίνονται εύκολα αποδεκτοί από το κοινό, που έχει συνηθίσει σε πιο συμβατικούς τρόπους. Στη ρομαντική μουσική τα όργανα κυριαρχούν. Το πιάνο αναδεικνύεται σε πρωταγωνιστικό όργανο, καθώς το μοναχικό παίξιμο ελκύει τους μουσικούς. «*Το πιάνο είναι η ομιλία μου, η ζωή μου*», λέει ο Λιστ το 1838. Περίφημοι δεξιότε-

χνες κάνουν την εμφάνισή τους, όπως ο διάσημος σ' όλη την Ευρώπη βιολιστής *Παγκανίνι*.

Την ίδια εποχή η μουσική του παρελθόντος γίνεται αντικείμενο έρευνας και ιδρύεται η επιστήμη της **μουσικολογίας**. Ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός ανακαλύπτει το λαό και συγκινείται ιδιαίτερα από τη μουσική του, την οποία ονομάζει *λαϊκή* για να τη διαχωρίσει από τη *λόγια*. Η ανακάλυψη της λαϊκής μουσικής συνδέεται με την αναζήτηση της ιδιαίτερης εθνικής ταυτότητας που χαρακτηρίζει την Ευρώπη των εθνών. Στις συνθέσεις του *Σοπέν* (1810-1849) συναντάμε φόρμες βασισμένες στη μουσική λαϊκή παράδοση της Πολωνίας. Στην Τσεχία και τη Σλοβακία, οι συνθέτες *Σμέτανα* (1824- 1884) και *Ντβόρζακ* (1841-1904) και στην Ισπανία ο *Αλμπένιθ* (1860-1909) και *Γρανάδος* (1867-1916) επηρεάζονται από τη λαϊκή μουσική των χωρών τους. Η δημιουργία εθνικής μουσικής σχολής στην Ελλάδα συνδέθηκε και με την αντιπαράθεση δημοτικιστών και καθαρουσιάνων στις αρχές του αιώνα, με κυριότερους πρωτεργάτες το *Διονύσιο Λαυράγκα*, το *Γεώργιο Λαμπελέτ*, το *Μάριο Βάρβογλη* και το *Μανόλη Καλομοίρη* (*Συμφωνία της Λεβεντιάς κ.ά.*).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, με την τελειοποίηση της φωνογραφικής εγγραφής, αναπτύχθηκε μια νέα επιστήμη η **εθνομουσικολογία**. Πρόκειται για την επιστημονική παρατήρηση διαφόρων εθνικών μουσικών. Στα Βαλκάνια αλλά και στην Ουγγαρία ο *Μπέλα Μπάρτοκ* (1881-1945) και ο *Ζόλταν Κόνταλν* (1882-1967), συνετέλεσαν στη καταγραφή του παραδοσιακού υλικού, το οποίο πλέον θεωρείται αντικείμενο μελέτης γλωσσικών και μουσικών ερευνών. Στο έργο του Μπάρτοκ είναι φανερή η επίδραση της παραδοσιακής μουσικής. Το υλικό που είχε συγκεντρώσει τον οδήγησε σε διαφορετικούς τρόπους άρθρωσης και σύνταξης των μουσικών φράσεων.

Την ίδια εποχή, σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης αλλά και στις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Λατινική Αμερική και την Ιαπωνία δημιουργούνται νέες ορχήστρες, καινούρια λυρικά θέατρα και ωδεία, οργανώνονται εποχιακές συναυλίες (φεστιβάλ). Παρατηρούνται ακόμη και πραγματικά μονοπωλιακά συγκροτήματα, βιομηχανίες παραγωγής, που διαμορφώνουν το γούστο και κατευθύνουν τη μαζική κατανάλωση. Τα μεγάλα συμφωνικά έργα του παρελθόντος, οι όπερες του Βάγκνερ, του Πουτσίνι και του Βέρντι αποτελούν το πηδάλιο του ρεπερτορίου της μουσικής παρουσίας σ' όλο τον κόσμο. Το ίδιο συμβαίνει και με τα έργα των εθνικών σχολών. Ξανακούγεται ο ξεχασμένος Μπαχ και στη συνέχεια ανακαλύπτουν ξανά το Μότσαρτ, το Σούμπερτ κ.ά. Το ρεπερτόριο των μουσικών θεάτρων περιλαμβάνει πλέον ολόκληρο το φάσμα της εξέλιξης της ευρωπαϊκής μουσικής.

Μία από τις συνέπειες της μαζικής κατανάλωσης είναι η σταδιακή απομάκρυνση του κοινού από τις σύγχρονες τάσεις της μουσικής. Η μουσική κατανάλωση έδειξε την όλο και λιγότερη διάθεση του πλατύτερου κοινού να ακολουθήσει τη μουσική εξέλιξη. Έτσι ο συνθέτης απομονώθηκε από το κοινό. Εμφανίστηκε ως θύμα της έλλειψης κατανόησης της μοντέρνας γλώσσας. Πρόκειται για ένα φαινόμενο Πρωτοπορίας (Άβαν γκαρντ), που δείχνει την ανικανότητα της κυρίαρχης τέχνης να παράγει νέες ιδέες και έργα. Το μεγαλείο του παρελθόντος φαίνεται να προσφέρει την ασφάλεια μίας ιστορικής λειτουργίας που φαινόταν να κινδυνεύει από μία μουσική γεμάτη αμφιβολίες και αβεβαιότητες. Δύο σημαντικοί συνθέτες της αρχής του αιώνα, ο *Μάλερ* (1860-1911) και ο *Ντεμπνυσύ* (1862-1918), υπήρξαν παραδείγματα μιας τέτοιας κρίσης, κυρίως μέσω της υποτίμησης του έργου τους.

5. Από τη δεξαμενή του παρελθόντος: Αρχιτεκτονική και πόλη στο 19ο αι.

Έχουν τα κτήρια τη δική τους γλώσσα;

Τι ιστορίες αφηγείται η πόλη για το παρελθόν της;

Στο Λονδίνο του 1850, ο πρίγκιπας Αλβέρτος, σύζυγος της βασίλισσας Βικτωρίας, προετοιμάζεται για την οργάνωση της Μεγάλης Διεθνούς Έκθεσης:

«Κανένας από όσους παρατήρησαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής δεν αμφιβάλει ούτε στιγμή ότι ζούμε σε μια περίοδο θαυμαστής μετάβασης, η οποία τείνει με γρήγορο ρυθμό να εκπληρώσει το σκοπό τον οποίο μας υποδεικνύει η ιστορία: την ενότητα της ανθρωπότητας».

Πράγματι, την αισιοδοξία του Αλβέρτου μπορούσαν περίφημα να συμερίζονται κάποιοι από τους ανθρώπους της εποχής, ιδιαίτερα όσοι ήταν παρόντες στο γεύμα του πρίγκιπα. Οι αποστάσεις μεταξύ των χωρών μειώνονταν από τη θαυμαστή πρόοδο των μέσων επικοινωνίας. Η γνώση αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς και μέσω της εκπαίδευσης γινόταν κτήμα περισσότερο. Τα αγαθά αυξάνονταν και μέσα στις μεγάλες αγορές των μεγαλουπόλεων, μια μερίδα πολιτών –σίγουρα αυτοί

Ο Φρ. Ένγκελς για τη μεγαλούπολη

Το θέαμα που πρόσφερε το κοινό των δρόμων μιας μεγαλούπολης δεν επιδρούσε σε όλους μεθυστικά. Πολύ πριν γράψει ο Μπωντλαίρ το πεζό ποίημα «Les foules», ο Φρήντριχ Ένγκελς είχε επιχειρήσει να περιγράψει την κίνηση των λονδρέζικων δρόμων. «Μια πόλη, όπως το Λονδίνο, όπου μπορεί κανείς να περπατάει ώρες ολόκληρες χωρίς να φτάνει ούτε καν στην αρχή του τέλους, χωρίς να συναντάει το παραμικρό σημάδι που θα του επέτρεπε να υποθέσει ότι πλησιάζει στην ύπαιθρο, είναι πράγματι κάτι το ιδιαίτερο. Αυτή η κολοσσιαία συγκέντρωση, αυτή η συσσώρευση τριεσήμισι εκατομμυρίων ανθρώπων σ' ένα σημείο, εκατονταπλασίασε τη δύναμη των τριεσήμισι εκατομμυρίων. Όμως τις θυσίες που κόστισε αυτό τις ανακαλύπτει κανείς αργότερα. Αφού τριγυρίσει λίγες μέρες στα λιθόστρωτα των κεντρικών οδών, τότε

μόνο αντιλαμβάνεται ότι αυτοί οι Λονδρέζοι χρειάστηκε να θυσιάσουν το καλύτερο κομμάτι της ανθρώπινης υπόστασής τους για να φέρουν εις πέρας όλα τα θαύματα του πολιτισμού από τα οποία βρίθει η πόλη τους, ότι εκατοντάδες δυνάμεις που φύλαζαν μέσα τους έμειναν αδρανείς και καταπνίγηκαν. Ήδη η οχλαγωγία των δρόμων έχει κάτι το αποκρουστικό, κάτι που εναντίον του εξεγείρεται η ανθρώπινη φύση. Τούτες οι εκατοντάδες χιλιάδες από κάθε κοινωνική τάξη και σειρά που διαγκωνίζονται για να προσπεράσουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι άραγε όλοι τους άνθρωποι με τις ίδιες ιδιότητες και ικανότητες και με την ίδια έγνοια να βρουν την ευτυχία;... Κι όμως προσπερνούν ορμητικά ο ένας τον άλλο, σαν να μην είχαν τίποτε κοινό, καμιά απολύτως σχέση μεταξύ τους, κι όμως η μόνη συμφωνία μεταξύ τους είναι η σιωπηρή εκείνη, ότι καθένας μένει στην πλευρά του πεζοδρομίου που έχει στα δεξιά του, έτσι ώστε τα δύο διασταυρούμενα ρεύματα του συνωστισμού να μην ανακόπτονται το ένα το άλλο. Κι όμως δεν περνάει από το νου κανενός να αφιερώσει στον άλλον έστω και μια ματιά. Η βάνανση αδιαφορία, η απάθης απομόνωση κάθε ατόμου μέσα στα ιδιωτικά του συμφέροντα προβάλλει τόσο πιο αποκρουστική και προσβλητική όσο περισσότερα είναι τούτα τα άτομα που συνωστίζονται στον μικρό χώρο».

Walter Benjamin, Σαρλ Μπωβτιλάιρ. Ένας λυρικός στην ακμή του Καπιταλισμού Μτφρ. Γιώργος Γκουζούλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994 σ. 69 - 70.

Η Γλυπτοθήκη του Μονάχου, έργο του Κλέντζε σε νεοκλασικό ρυθμό. Έχετε παρατηρήσει παρόμοια κτήρια στην περιοχή όπου διαμένετε;

που άκουγαν το λόγο του Αλβέρτου— μπορούσε να διαλέξει από εμπορεύματα φερμένα από όλο τον κόσμο.

Αυτοί λοιπόν οι πολίτες μπορούσαν να είναι αισιόδοξοι και περήφανοι για την **πρόοδο** του καιρού τους. Και διάλεξαν να το δηλώσουν στις πόλεις όπου είχαν συγκεντρωθεί για να ζήσουν, να εργαστούν και να εμπορευτούν. Οι αστοί δοξάζουν την πόλη τους. Διαθέτουν μεγάλα χρηματικά ποσά για την ανέγερση πολυτελών κτηρίων που θα δείχνουν τη δόξα και την ευημερία της αστικής εποχής. Την ίδια λογική ακολουθούν και τα κυβερνητικά κτήρια. Τεράστια δημαρχεία υμνούν την πόλη και τους κατοίκους της. Οι νέες ανάγκες των αστών για διασκέδαση στον ελεύθερο χρόνο βρίσκουν κατάλληλους χώρους να στεγαστούν. Μαζί με τα μιούζικ χωλ και τα εστιατόρια, μουσεία, όπερες και θέατρα ανοίγουν για το κοινό και δοξάζουν τη νέα κουλτούρα. Στις μεγάλες δημόσιες αίθουσες που δημιουργούνται, οργανώνονται συναυλίες, οι οποίες εξελίσσονται σε ετήσια ξακουστά μουσικά γεγονότα στη Βιέννη και το Βερολίνο. Οι ίδιες οι μεγάλες πόλεις της Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα (Λονδίνο, Παρίσι,

Το Κρυστάλινο Παλάτι, κτήριο που κατασκευάστηκε ειδικά για τις ανάγκες της Μεγάλης Έκθεσης στο Λονδίνο το 1851. Νέα υλικά χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερσή του όπως γυαλί και ασάλι.

Λεπτομέρεια από τον Πύργο του Αιφελ. Το ασάλι αποτελεί το νέο υλικό-σύμβολο της σύγχρονης εποχής.

Βιέννη) έχουν μετατραπεί σε **μουσεία**, σε μόνιμες εκθέσεις, που προκαλούν το θαυμασμό των χιλιάδων επισκεπτών που συρρέουν σ' αυτές.

Τι είναι αυτό λοιπόν που δίνει στις δυτικοευρωπαϊκές πόλεις του 19ου αιώνα το χαρακτήρα του μουσείου; Οι αρχιτέκτονες των πόλεων εμπνέονται από ρυθμούς του παρελθόντος. Γι' αυτό και σε μια ευρωπαϊκή πόλη συνυπάρχουν όλοι οι ρυθμοί. Η **αναβίωση** παλαιότερων ρυθμών δε συνδέεται μόνο με ζητήματα αισθητικής. Συνδέεται περισσότερο με την ανάγκη των ανθρώπων να δείξουν τη σύνδεσή τους με το παρελθόν τους. Από την εκπαίδευσή τους έμαθαν ότι έχουν ένα πλούσιο παρελθόν κι από αυτό μπορούν να αντλήσουν τα στοιχεία της ταυτότητάς τους: Από την κλασική αρχαιότητα, την αθηναϊκή δημοκρατία, από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, την παντοδυναμία της μεγάλης αυτοκρατορίας, από το Μεσαίωνα, τη χριστιανική πίστη, από την Αναγέννηση, τη σταδιακά αυξανόμενη σημασία του ατόμου. Από όλες αυτές τις στιγμές του χρόνου, αυτό που θα διαλέξουν συμβολίζει και τον τρόπο που θέλουν να δουν το παρόν τους. Συμβο-

λίζει ακόμα και τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν τον εαυτό τους να εντάσσεται μέσα στην κοινωνία.

Μια τέτοια διαδικασία μπορούμε να ανιχνεύσουμε εμείς σήμερα μέσα από την αρχιτεκτονική των πόλεων του 19ου αιώνα. Γιατί η αρχιτεκτονική είναι η γλώσσα των κοινωνικών συμβόλων. Όπως με τη γλώσσα ο άνθρωπος εκφράζει αυτό που θέλει να πει για να επικοινωνήσει με τους συνανθρώπους του, έτσι και η τέχνη έχει μια δική της γλώσσα για να εκφράσει κάποιο νόημα. Οι ναοί του 19ου αιώνα κτισμένοι σε γοτθικό ρυθμό εκφράζουν την πνευματικότητα, ενώ τα κοινοβούλια, κτισμένα σε νεοκλασικό ρυθμό, παραπέμπουν στη δημοκρατία του Περικλή και συμβολίζουν τη δημοκρατία των ευρωπαϊκών χωρών. Τα δημαρχεία, τα μουσεία και τα πανεπιστήμια, κτισμένα σε αναγεννησιακό ρυθμό με μικτά στοιχεία από άλλους ρυθμούς, συμβολίζουν την αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών.

Παράλληλα με την παρουσία του παρελθόντος, οι αστοί θέλουν να αναδείξουν και τα νεότερικά στοιχεία της εποχής τους. Τα στοιχεία, δηλαδή, εκείνα που αποτελούν τη δική τους συμβολή στην ιστορία και αποτελούν καινοτομία

Η λεωφόρος του Λίβερπουλ με νυχτερινό φωτισμό. Νέα τοπία προστίθενται στην ανθρώπινη εμπειρία.

Δύο γειτονιές στο Λονδίνο του 19ου αιώνα. Καλοφτιαγμένοι δρόμοι με δεντροστοιχίες, καλοσχεδιασμένα διώροφα σπίτια με κήπους για τους εύπορους αστούς. Ομοιόμορφα τετράγωνα με μικρά σπίτια σε γυμνούς δρόμους κοντά στα φουγάρα για τους εργάτες.

του παρόντος. Οι μεγάλες εκθέσεις προϊόντων που γίνονται στις μεγαλουπόλεις αποτελούν ένα νεότερο στοιχείο και εκφράζουν τη νέα κοινωνία της μαζικής παραγωγής, της εκβιομηχάνισης και του διεθνούς εμπορίου. Κατάλληλα κτήρια για να στεγάσουν αυτές τις εκθέσεις ανεγείρονται, με μοντέρνο αυτή τη φορά αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Επίσης, η τεχνολογία είναι ένα νεότερο στοιχείο της εποχής. Οι γέφυρες και οι σταθμοί των τρένων αποτελούν εξαιρετικά δείγματα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, που χρησιμοποιεί νέα υλικά, όπως το ασφάλι, και κάνει την τέχνη να συμπορεύεται με την τεχνική.

Ένα χαρακτηριστικό των μεγάλων πόλεων του 19ου αιώνα, είναι η ολοένα αυξανόμενη συγκέντρωση πληθυσμού. Ας παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του Λονδίνου:

1800	800.000	κάτοικοι.
1820	1.200.000	»
1840	1.800.000	»
1860	2.800.000	»
1880	3.000.000	»
1900	4.500.000	»

Ο χώρος των πόλεων φιλοξένησε τις νέες ανάγκες που προέκυψαν. Δημιουργήθηκαν σταδιακά ειδικό χώρο για την εργασία, που στις μεγάλες πόλεις σχετιζόταν κυρίως με τη βιομηχανία, το εμπόριο και τη διοίκηση. Αλλού συγκεντρώνονταν τα μεγάλα εμπορικά γραφεία, οι τράπεζες, τα διοικητικά κέντρα κι αλλού τα εργοστάσια. Κατασκευάστηκαν νέοι δρόμοι και μεγάλες λεωφόροι, που μπορούσαν να φιλοξενήσουν κάθε κίνηση: άλογα που έσερναν άμαξες, τα πρώτα αυτοκίνητα, τους ανθρώπους που περπατούσαν στα πεζοδρόμια, νέα εφεύρεση της εποχής. Οι πόλεις απλώνονταν στο χώρο και δημιουργούνταν συνέχεια νέοι τόποι κατοικίας. Ο πλούτος και η φτώχεια, οι δύο όψεις των ευρωπαϊκών πόλεων, δε συναντιούνταν στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο. Οι αριστοκράτες και οι εύποροι αστοί είχαν τις δικές τους γειτονιές κι εκεί το αστικό σπιτικό αναδείχθηκε σε ύψιστο ιδανικό της εποχής αυτής. Οι εργάτες των πόλεων είχαν τις δικές τους γειτονιές, συνήθως κοντά στα εργοστάσια, που χαρακτηρίζονταν από την ομοιομορφία των κτηρίων και τη μεγάλη πυκνότητα στην κατοίκηση. Η διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων δείχνει τη δόξα της πόλης, καθώς κοσμείται με πλούσια και μεγάλα κτήρια, ιδιωτικά ή δημόσια.

6. Ναός της σύγχρονης εποχής: η Όπερα

Όπως οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ήταν υπερήφανοι για τους καθεδρικούς ναούς τους, έτσι και οι αστοί του 18ου και του 19ου αιώνα ήταν υπερήφανοι για την Όπερα της πόλης τους. Από το 16ο αιώνα, το θέατρο αποτελεί έναν πόλο έλξης των ευρωπαϊκών πληθυσμών. Ένα ιδιαίτερο είδος θεάτρου, η **όπερα**, πρωτοεμφανίζεται στην Ιταλία. Δημιουργεί ένα πολυθέαμα, που συνδυάζει τη σκηνική δράση, τη μουσική απαγγελία και το τραγούδι - το *ρετσιτατίβο* και την *άρια*, για τους μνημένους στον κόσμο της όπερας.

Η όπερα ξεκινά στη Φλωρεντία γύρω στα 1590 από μία ομάδα πνευματικών ανθρώπων, που προσπαθούν να αναβιώσουν το πνεύμα της αρχαίας τραγωδίας, που χαρακτηριζόταν από την ενότητα μουσικής και λόγου. Στα μέσα του αιώνα το πολυδιάστατο αυτό είδος θα καταφέρει να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις κάθε χώρας.

Άλλες φορές συνοδεύεται από χορωδίες και άλλες, όπως στη γαλλική όπερα, συνδυάζει και το μπαλέτο. Η ιταλική όπερα θα διακριθεί περισσότερο δημιουργώντας σχολή με τα χαρακτηριστικά σκηνικά της, τις θεαματικές μηχανές και τη σκηνοθεσία της. Το θέαμα της όπερας, παρότι κάποιες παραστάσεις προορίζονταν ειδικά για τους άρχοντες, απευθυνόταν σ' ένα αστικό κοινό. Καθώς η όπερα είναι ένα πολύ δημοφιλές θέαμα, χρησιμοποιείται από τις μοναρχίες για να προβάλλει μία καλύτερη εικόνα τους προς το λαό και να ασκήσει ιδεολογικό έλεγχο. Με τον τρόπο αυτό συχνά η όπερα διαμορφώνει την κοινή γνώμη. Οι δυναμικοί χαρακτήρες των πρωταγωνιστών, οι πολιτικές αλληγορίες, τα μυθολογικά θέματα κατορθώνουν να επηρεάζουν τους υπηκόους, αναπαριστώντας στη σκηνή την εξουσία. Το κυριότερο κέντρο της όπερας στην Ιταλία είναι η Βενετία και οι μουσικοί της κάνουν γνωστά τα έργα της σ' όλη την Ευρώπη. Τη σκυτάλη, μετά την Βενετία, την παίρνει η Νεάπολη, κέντρο του τραγουδιού «μπελ κάντο».

Ο 18ος αιώνας είναι κυρίως η εποχή της ιταλικής όπερας, πιο συγκεκριμένα

Χόγκαρθ, Η όπερα του ζητιάνου, γύρω στα 1731, Λονδίνο, Πινακοθήκη Τέητ.

Η αποθέωση του Βάγκνερ. Στη γελοιογραφία το ενθουσιασμένο κοινό ζητωκραυγάζει το «τρομερό παιδί» της όπερας.

του ιταλικού τύπου όπερας. Η επιτυχία του απολυταρχικού καθεστώτος εκφράζεται και με την αυξημένη ζήτηση της όπερας στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες: Παρίσι, Δρέσδη, Πράγα, Αγία Πετρούπολη, Λονδίνο. Οι Ιταλοί καλλιτέχνες –λιμπρετίστες, τραγουδιστές, σκηνοθέτες, αρχιτέκτονες– οργανώνουν μουσικά θεάματα σε πόλεις μακριά από την Ιταλία. Πολλοί συνθέτες απέκτησαν φήμη και έγιναν διάσημοι μακριά από την πατρίδα τους, όπως ο Χαίντελ, ο Γκλουκ και ο Μότσαρτ. Ωστόσο, το παράδοξο αυτό πολιτιστικό φαινόμενο ενός «ιταλισμού», που στην πραγματικότητα δεν είχε άμεση σχέση, εκτός από τη γλώσσα, με την ιταλική πραγματικότητα, δείχνει περισσότερο μία πολιτιστική κρίση, που επιζητούσε εναλλακτικές λύσεις.

Η *σοβαρή όπερα* (opera seria) αντλούσε τα θέματά της από τη μυθολογία ή την ιστορία. Το επίπεδό της ήταν μέτριο και το βάρος της παράστασης σήκωναν οι τραγουδιστές με δεξιοτεχνικές άριες, που αποτελούσαν τον πυρήνα του έργου. Η ορχήστρα μειώνεται στο ελάχιστο και η χορωδία είναι σχεδόν ανύπαρκτη.

Η *κωμική ναπολιτάνικη όπερα* (opera buffa) ξεκίνησε από τα διαλείμματα της σοβαρής όπερας και βασίστηκε στο λαϊκό κωμικό θέατρο της *κομέντια ντελ' άρτε*. Καλλιεργήθηκε κυρίως από την εποχή που κατάργησαν τους κωμικούς ρόλους από τη σοβαρή όπερα. Απευθυνόταν σε λαϊκό κοινό, αντλούσε τα θέματά της από την καθημερινότητα και την πλοκή της από τις θεατρικές λαϊκές παραστάσεις της κωμωδίας. Το κωμικό ύφος χαρακτηριζόταν από μία απλή μουσική γλώσσα, λιγότερο στολισμένη, με σκοπό να σχολιάσει και να χαρακτηρίσει τα πρόσωπα του έργου. Αργότερα, τα έργα εμπλουτίζονται με ψυχολογικά στοιχεία και με στοιχεία κοινωνικής σάτιρας. Δίνουν έμφαση στα αισθηματικά θέματα και τα πάθη, χαρακτηριστικά που αποτελούν προοίμιο του Ρομαντισμού. Στην αρχή οι υπερβολικοί χαρακτήρες που εμφανίστηκαν επικεντρώνονταν κυρίως γύρω από τον πλούσιο πονηρό ηλικιωμένο, που θέλει να παντρευτεί μία νεαρή όμορφη κοπέλα. Αντίστοιχη ανάπτυξη της κωμικής όπερας με ιδιαίτερα, ωστόσο, χαρακτηριστικά βρίσκουμε και σε άλλες χώρες: στη Γαλλία, όπου χρησιμοποιείται περισσότερο ο διάλογος πρόζας. Στην Αγγλία,

με την όπερα μπαλάντα. Η αποκορύφωση του είδους όμως πραγματοποιείται στη Γερμανία, με το **ζίγκσπηλ**. Το είδος αυτό έφτασε στο απόγειό του με το Μότσαρτ στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Στις αρχές του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον των συνθετών και του κοινού στρέφεται στην όπερα με νέα θέματα, που εκφράζουν συναισθήματα, ιδέες και πραγματικές καταστάσεις και ήρωες που βρίσκονται πιο κοντά στην καθημερινότητα. Τα νέα αυτά θέματα αντανακλούν την αλλαγή των καιρών. Στην Ιταλία η επιρροή του *Γκλουκ* (1714-1787) θα εμπνεύσει πολλούς μικρότερους συνθέτες. Ο *Ροσίνι* (1792-1868) επέφερε αρκετές καινοτομίες, όπως τον εμπλουτισμό της ορχήστρας και των οργανικών μερών, ενώ συνέχιζε να εμπνέεται από την παραδοσιακή κωμική όπερα (όπερα μπούφα). Στη Γαλλία θα κυριαρχήσουν η λεγόμενη «μεγάλη όπερα» και η γαλλική κωμική όπερα σαν ιδανική έκφραση της αστικής τάξης της Παλινόρθωσης και της Δεύτερης Αυτοκρατορίας. Χρησιμοποίησαν υποθέσεις από τα μυθιστορήματα του Δουμά και του Ουγκώ, θέματα με τραγικό περιεχόμενο, παρμένα από το Μεσαίωνα, φαντάσματα, σκοτεινά εγκλήματα. Χρησιμοποίησαν μεγάλες αποθεωτικές χορωδιακές σκηνές που συνοδεύουν επαναστατικές πράξεις ή αιώνιους έρωτες. Δημιούργησαν το λυρικό δράμα.

Στη Γερμανία αναπτύχθηκε ένα ξεχωριστό είδος όπερας που χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία και την επανάληψη ενός βασικού θέματος. Στο είδος αυτό κυριαρχεί το μουσικό δράμα του *Βάγκνερ*. Για το Βάγκνερ η όπερα δεν είναι απλά ένας τόπος διασκέδασης, αλλά ένα τραγουδιστό θέατρο. Πρέπει να αποτελεί τον τόπο συνάντησης όλων των τεχνών. Πώς μπορεί να πετύχει κάτι τέτοιο; Με την κατάργηση των παραδοσιακών μορφών της όπερας, δηλαδή της απαγγελίας και του τραγουδιού. Στη θέση τους, ο Βάγκνερ χρησιμοποίησε το «**λαϊτμοτίβ**», δηλαδή μια σταθερή μουσική φράση που συμβολίζει ένα χαρακτήρα ή μία ιδέα και επανέρχεται σταθερά κατά τη διάρκεια του έργου. Ένας ακόμα συνθέτης, που πετυχαίνει μια προσωρινή ανανέωση της όπερας στην Ιταλία, είναι ο Βέρντι, ο συνθέτης της ιταλικής ενοποίησης.

7. Λογοτεχνία ή όταν οι λέξεις συναντούν τη ζωή

Μπορούν οι λέξεις να αιχμαλωτίσουν το χρόνο;

Πώς οι πρωταγωνιστές της ζωής γίνονται ήρωες των βιβλίων;

Ποια είναι η σχέση της περιγραφής με την κριτική;

Ο πρόσφατα διαμορφωμένος κόσμος της αστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα εισβάλλει και στο χώρο της λογοτεχνίας. Το **μυθιστόρημα** αναδεικνύεται σε

χαρακτηριστική τέχνη της εποχής, καθώς καταφέρνει να εκφράσει με λέξεις την «πραγματική ζωή», την κουλτούρα, τις ιδέες και τις αξίες της σύγχρονης του κοινωνίας. Στο Παρίσι του 19ου αιώνα, οι άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων προσπαθούν να επιβιώσουν μέσα στις γρήγορες αλλαγές της εποχής τους, οι οποίες αποδεικνύονται ισχυρότερες από τη δυνατότητά τους να ορίσουν τη ζωή τους (Βίκτωρ Ουγκό, Οι Άθλιοι, 1862). Στην Πετρούπολη της ίδιας εποχής, η δολοφονία μιας γερόντισσας από ένα νεαρό φοιτητή, με σκοπό την κλοπή, γίνεται η αφορμή για την ανάδειξη των ηθικών προβληματισμών που βιώνουν οι νέοι της εποχής (Ντοστογιέφσκι, Έγκλημα και Τιμωρία, 1866). Η ανιαρή ζωή στη γαλλική επαρχία μιας νεαρής γυναίκας που περιορίζεται από ένα συμβατικό γάμο γίνεται αιτία για τη δημιουργία μιας εξωσυζυγικής σχέσης (Φλωμπέρ, Μαντάμ Μποβαρύ, 1857).

Περιγράφοντας ιστορίες από την καθημερινή ζωή, οι συγγραφείς ασκούν κριτική στην αστική κοινωνία και τις αξίες της που τις θεωρούν συμβατικές. Οι ήρωες των βιβλίων είναι πολύ συχνά άνθρωποι που δε γίνονται αποδεκτοί από τον κοινωνικό τους περίγυρο: μία γυναίκα της ανώτερης τάξης, η οποία καλείται να ξεχάσει τα συναισθήματα και τις επιθυμίες της, καθώς ο ρόλος της συνδέεται αποκλειστικά με την αναπαραγωγή της οικογένειας και των ιδανικών της (Τολστόι, Άννα Καρένινα, 1877). Μία φτωχή ορφανή αναγκασμένη να εργαστεί για να επιβιώσει σε μια εποχή που η εργασία των γυναικών θεωρείται δείγμα ξεπεσμού και περιορίζει τη γυναίκα από τη μοναδική κοινωνικά αποδεκτή διέξοδό της -έναν πετυχημένο γάμο (Σαρλότ Μπροντέ, Τζέιν Έιρ, 1847). Φτωχά παιδιά, εγκαταλειμμένα στους βρόμικους δρόμους, στις φτωχογειτονιές του Λονδίνου, που γνωρίζουν την εκμετάλλευση και τις άθλιες συνθήκες της παιδικής εργασίας (Ντίκενς, Όλιβερ Τούιστ, 1838). Μια πόρνη που συγκεντρώνει γύρω της την αφρόκρεμα της καλής κοινωνίας του Παρισιού και αναδεικνύει την υποκρισία που υπάρχει κάτω από την ευπρέπεια (Ζολά, Η Νανά, 1880).

Η μεγάλη διάδοση της

Μία πόρνη κοιτά προκλητικά το θεατή. Ο πίνακας αυτός προκάλεσε την αγανάκτηση της παρισινής κοινωνίας, αν και σήμερα θεωρείται από τα αριστουργήματα του Λούβρου. Αντίστοιχη αναταραχή προκάλεσε και η Νανά του Ζολά. Η αναφορά στην πορνεία ενοχλεί, κυρίως γιατί συνδέεται με την υποκρισία της καλής ευρωπαϊκής κοινωνίας. Μανέ, Ολυμπία, 1863, Παρίσι, Λούβρο.

λογοτεχνίας αυτή την εποχή πραγματοποιείται κυρίως μέσα από τους νέους τρόπους επικοινωνίας: **τον τύπο**. Τα μυθιστορήματα δημοσιεύονται σε συνέχειες στις καθημερινές εφημερίδες ή τα λαϊκά περιοδικά, τα οποία έχουν μεγάλο αγοραστικό κοινό. Από την άλλη μεριά, οι συνθήκες ζωής και τα προβλήματα που δημιουργούν είναι κοινά στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις. Έτσι η εμβέλεια της λογοτεχνίας της εποχής ξεπερνά τα εθνικά σύνορα. Το μυθιστόρημα μεταφράζεται σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες και έχει μεγάλη απήχηση. Θεωρείται το αντιπροσωπευτικό λογοτεχνικό είδος των πολύπλοκων αστικών κοινωνιών, στις οποίες τα εσωτερικά αισθήματα συγκρούονται με τις αντικειμενικές συνθήκες μέσα στις οποίες οι άνθρωποι ζουν χωρίς τη θέλησή τους. Εισάγεται η αρχή της σύγκρουσης της επιθυμίας με την πραγματικότητα. Αυτή η σύγκρουση θα αποτελέσει και την αφετηρία της ψυχανάλυσης, που θα αναπτυχθεί από το Βιεννέζο γιατρό *Φρόυντ*. Η ψυχανάλυση θα αποδειχθεί ένα ρεύμα αντίληψης των πραγμάτων που δεν περιορίζεται μόνο στην ψυχολογία και στην ψυχιατρική. Άσκησε και συνεχίζει να ασκεί επιρροή σε όλες τις τέχνες και τη λογοτεχνία, στην κριτική και την ιστορία τους. Ένα από τα καλλιτεχνικά ρεύματα που φέρουν τη σφραγίδα της ψυχανάλυσης είναι ο **Υπερρεαλισμός**.

Εκτός από την αποτύπωση της ζωής, η τέχνη της αφήγησης έχει την ικανότητα να δημιουργεί. Ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας εφευρίσκει ένα διαφορετικό τρόπο για να αποτυπώσει την εποχή του: τη χρήση της μνήμης. Συχνά μια συγκεκριμένη μυρωδιά μάς φέρνει στο μυαλό μια εικόνα της ζωής μας που υποσυνείδητα έχουμε συνδέσει με αυτή τη μυρωδιά. Το ίδιο και μια γεύση ή μια μουσική. Ή μια φευγαλέα εικόνα, όπως το πέταγμα ενός πουλιού, ή ένα ασήμαντο περιστατικό, όπως το σπάσιμο ενός πιάτου. Όλα μπορούν να λειτουργήσουν ως αφετηρία για να ξετυλιχθεί το νήμα της ανάμνησης του παρελθόντος, που το βλέπουμε πλέον με ένα διαφορετικό τρόπο, και αφού μεσολαβήσει η επεξεργασία της μνήμης μας και του χρόνου που πέρασε. Αυτή είναι η επιδίωξη του **Μαρσέλ Προυστ**, ο οποίος, κλεισμένος σ' ένα δωμάτιο για δεκαεννέα ολόκληρα χρόνια (1903-1922 μ.Χ.), επιζητεί,

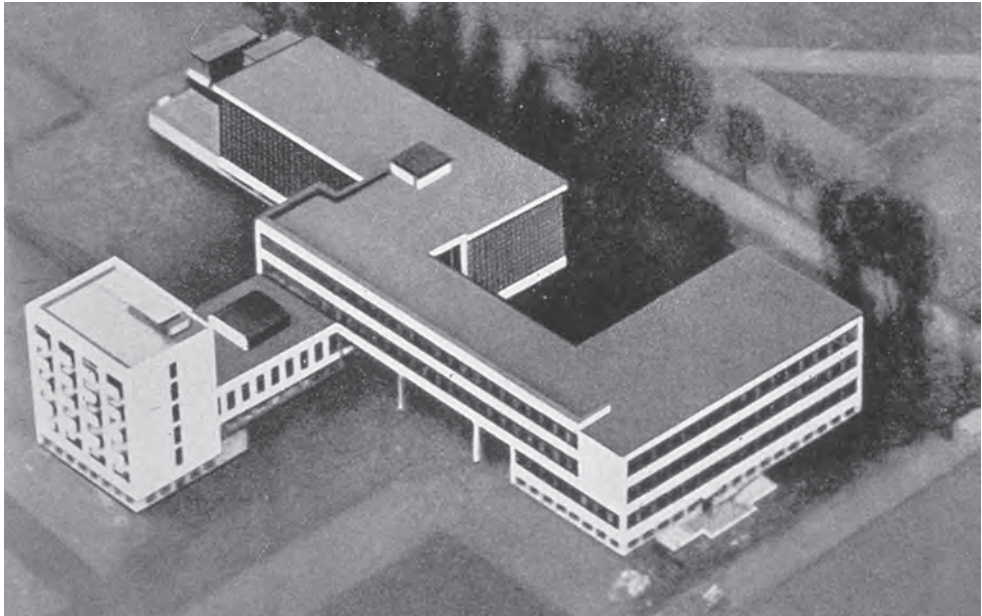

Ο τύπος αναδεικνύεται σε νέα συνθήκη. Η δαγκεροτυπία του 1849 δείχνει εργάτες του Παρισιού να διαβάζουν εφημερίδα σε καπηλειό.

γράφοντας ένα βιβλίο, να ξανακερδίσει το χαμένο χρόνο. Δημιουργεί ένα νέο χρόνο, όπου θυμάται αυτά που συνέβησαν περνώντας τα από το φίλτρο της μνήμης και των αισθήσεων που του άφησαν. Το αποτέλεσμα είναι η αφήγηση του παρελθόντος, η οποία δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα. Έτσι μέσα από την τέχνη της ανάμνησης, ο Προυστ καταφέρνει να ξανακερδίσει το χαμένο χρόνο.

8. Η τέχνη στην υπηρεσία της μαζικής παραγωγής: το Μπαουχάους

Μια επαναστατική τάση στην τέχνη πραγματοποιείται στη σύγχρονη εποχή, στις αρχές του 20ου αιώνα, και ξεκινά από την αρχιτεκτονική. Οι πρωτοπόροι δημιουργοί με πρωταγωνιστή το Γερμανό αρχιτέκτονα *Γκρόπιους* (1883-1969) πειραματίζονται με τα νέα οικοδομικά υλικά (ατσάλι, γυαλί, μπετόν) και τις σύγχρονες ανάγκες στέγασης. Πιστεύουν ότι η τέχνη και η τεχνολογία πρέπει να

Το Μπαουχάους, όπως σχεδιάστηκε από τον Γκρόπιους, 1923.

συνυπάρχουν στο σχεδιασμό των κτηρίων και να εξυπηρετούν τη λειτουργία για την οποία προορίζεται το κτήριο. Μία κατοικία, ένα εργοστάσιο, ένα γραφείο ή ένα σχολείο εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες και πρέπει να είναι σχεδιασμένα έτσι, ώστε να εξυπηρετούνται αυτές ακριβώς οι ανάγκες.

Στο Ντεσσάου της Γερμανίας ιδρύθηκε το 1923 το **Μπαουχάους**, η αρχιτεκτονική σχολή που πειραματιζόταν πάνω σε αυτές τις ιδέες. Σύμφωνα με τον Γκρόπιους, το ωραίο είναι «η εκπλήρωση των αναγκών». Το νέο ιδανικό υποστηρίζει ότι, αν κάτι, π.χ. ένα κτήριο ή ένα αντικείμενο, όπως μια καρέκλα, σχεδιαστεί έτσι, ώστε να υπηρετεί το σκοπό του, η ομορφιά ακολουθεί. Η λειτουργικότητα στηρίζεται στην απλότητα των μορφών και στη λιτότητα των διακοσμητικών στοιχείων. Ο πειραματισμός, προκειμένου να εξυπηρετηθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι λειτουργίες του κτηρίου ή του αντικειμένου, γίνεται μια από τις βασικές αρχές του Μπαουχάους. Οι μεταλλικές καρέκλες και πολλά από τα έπιπλα που χρησιμοποιούμε σήμερα –πρωτοποριακά για εκείνη την εποχή– ήταν αποτέλεσμα των πειραματισμών του Μπάουχαους.

Στο Μπάουχαους, ο σχεδιασμός των κτηρίων και των αντικειμένων είναι κατάλληλος για μαζική παραγωγή. Ο καλλιτέχνης σχεδιάζει το πρώτο κτήριο ή αντικείμενο με τις κατάλληλες προδιαγραφές και στη συνέχεια αυτό μπορεί να αναπαραχθεί σε χιλιάδες. Από τη σχολή αυτή προέρχεται η ιδέα της δημιουργίας των συγκροτημάτων κατοικιών, που στηρίζεται στην αναπαραγωγή όμοιων μονάδων. Στην εποχή του το Μπαουχάους έθεσε με πρωτοποριακό τρόπο την τέχνη στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου, δίνοντας την ευκαιρία για καλοσχεδιασμένες και ταυτόχρονα οικονομικές κατασκευές. Ο σχεδιασμός που προτείνει συνδυάζει την ατομική δημιουργία και τη μαζική κατανάλωση και ανταποκρίνεται με επιτυχία στα νέα δεδομένα της τεχνολογικής και βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου.

9. Τα ευρωπαϊκά νεανικά μουσικά ρεύματα

Παράλληλα με τη λόγια ευρωπαϊκή μουσική, στις αρχές του 20ού αιώνα, εισβάλλει ορμητικά στη μουσική σκηνή κι ένα νέο είδος μουσικής: η μουσική των νέων της Ευρώπης, η οποία επηρεάζεται ιδιαίτερα από την μουσική κίνηση της Αγγλίας και της Αμερικής. Στην Αμερική, από την εξέλιξη της μουσικής των μαύρων, της τζαζ, καθώς και από τη συμβολή μερικών σύνθετων της κλασικής μουσικής της δεκαετίας του 1920, εμφανίστηκε το κινηματογραφικό είδος του **μιούζικαλ**, που συνδύαζε θέαμα, χορό και τραγούδια. Κυριότεροι συνθέτες του

είδους αυτού υπήρξαν ο Γκέρσουιν και ο Πόρτερ. Και ενώ οι λευκοί τραγουδιστές, όπως ο Φρανκ Σινάτρα και ο Μπιγκ Κρόσμπυ θα δοξαστούν βασιζόμενοι στα επιτεύγματα των μαύρων, αυτοί θα μείνουν σε δεύτερη σειρά, με γνωστότερο τον Νατ Κινγκ Κόουλ.

Η ελαφρά μουσική των λευκών συνέχισε να επηρεάζεται έντονα από το στυλ και το ρεπερτόριο των μαύρων κατά τη δεκαετία του 1950 με το **ροκ εν ρολ** (rock 'n roll), κυρίως με τον Φατς Ντόμινο και τον Έλβις Πρίσλεϊ. Αργότερα θα ακολουθήσουν και άλλοι όπως ο Τσάκ Μπέρυ, ο οποίος αποτελεί το πρώτο παράδειγμα μαύρου ρόκερ καθώς και ο Ρέι Τσάρλς, που χρησιμοποιεί μπλουζ και γκόντσπελ (θρησκευτικά τραγούδια των νέγων). Μία πρώτη γενιά νέων αποκτά τη δική της μουσική. Στη δεκαετία του 1960 αναπτύσσεται μία νέα παράδοση που θα βρει γρήγορα απήχηση –πρώτα στην Αγγλία και μετά στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης– και θα επηρεάσει τις μουσικές φόρμες και τις καλλιτεχνικές συνήθειες των νέων.

Στην εξέλιξη αυτή βοηθά η δημιουργία μια νέας μεγάλης αγοράς, της αγοράς των νέων, οι οποίοι αποκτούν για πρώτη φορά κάποια οικονομική ανεξαρτησία, είτε από την προσωπική τους εργασία είτε από οικογενειακή βοήθεια. Την ίδια εποχή, το νέο μουσικό ρεύμα της γενιάς των **μπιτ** (beat) εκφράζει τους προβληματισμούς των νέων. Τα πολιτικά και φιλειρηνικά τους αισθήματα βρίσκουν διέξοδο στη μουσική μικρών μουσικών σχημάτων, όπως είναι τα συγκροτήματα των Μπητλς και των Ρόλινγκ Στόουνς.

Την εποχή που η αγγλική μπιτ γενιά εισάγει τη μουσική των μαύρων, τα μπλουζ, στην Καλιφόρνια εμφανίζονται νέοι πειραματισμοί σε διαφορετικά στυλ και αναζητήσεις στον ηλεκτρικό ήχο από λευκούς (Τζέφερσον Αιρπλέιν, Φρανκ Ζάππα) και μαύρους καλλιτέχνες (Αρήθα Φράνκλιν, Τζέιμς Μπράουν). Τα μουσικά ρεύματα **ροκ** και **ποπ** αποτελούν τις δύο κυρίαρχες μουσικές τάσεις, ενώ σύντομα εμφανίζονται και άλλες τάσεις, μικρότερης εμβέλειας, όπως το φόλκ ρόκ, όπου κυριαρχούν στοιχεία λαϊκής μουσικής, και το χαρντ ροκ με «σκληρό» ήχο και επαναλαμβανόμενα ρυθμικά σχήματα.

Στηριγμένα στη μαζική κατανάλωση, τα νεανικά μουσικά ρεύματα καταφέρνουν να προκαλέσουν μία απρόσμενη δημιουργική έκρηξη καταργώντας, σιγά-σιγά τα σύνορα διαφορετικών τύπων μουσικής. Το ροκ απορροφήθηκε

από τους «νόμους της αγοράς», ενώ η σύντομη εποχή της προκλητικής «πανκ» αποτελεί το τελευταίο ρεύμα που προσπάθησε να αντισταθεί στην εμπορευματοποίηση.

Η μουσική ντίσκο τη δεκαετία του 1980 είχε σύντομα διεθνή απήχηση. Χαρακτηρίστηκε ως «εύκολη» μουσική και εμπορική με έντονα ρυθμικά στοιχεία, κληρονομιά της αφροαμερικάνικης παράδοσης. Παρά τη μεγάλη δημοτικότητά της στην Ευρώπη, κέντρο δημιουργίας της ντίσκο αποτελούν περισσότερο οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ως διεθνής τόπος συγκέντρωσης και ανάμιξης διαφόρων μειονοτήτων, που εκφράζονται με μουσικές φόρμες των χωρών καταγωγής τους, όπως της Λατινικής Αμερικής με τη ρούμπα, τη σάμπα, το μάμπο κ.ά. Στον 20ό αιώνα ο ευρωπαϊκός πολιτισμικός ορίζοντας ανοίγει στη μουσική όλου του κόσμου.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να αναφέρετε παραδείγματα κτηρίων των πόλεων του 19ου αι. που η αρχιτεκτονική τους μορφή έχει συμβολικό χαρακτήρα.

2. Ποια είναι η ιδιοτυπία του θεατρικού είδους της όπερας και σε ποιο κοινό απευθυνόταν;

3. Πότε ανακαλύπτεται από τους Ευρωπαίους συνθέτες και εθνομουσικολόγους η λαϊκή-δημοτική μουσική και με ποιο γενικότερο ιδεολογικό ρεύμα συνδέεται η δημιουργία εθνικών μουσικών σχολών;

4. Να εξηγηθεί ιστορικά το φαινόμενο της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας στη λογοτεχνία, τη ζωγραφική και τη μουσική.

5. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τη ζωή και το έργο των: Βάγκνερ, Βέρντι, Μάλλερ και Μπάρτοκ.

6. Να συγκρίνετε την τεχνοτροπία της “Αρτ Νουβώ” με την καλλιτεχνική τάση που εκπροσωπεί η αρχιτεκτονική σχολή του “Μπαουχάους”.

7. Ποια είναι η ιδιοτυπία του πολύτομου μυθιστορήματος του Μαρσέλ Προυστ «Αναζητώντας το χαμένο χρόνο»;

8. Οι εθνικές κουλτούρες δεν είναι φυσικές και αναλλοίωτες οντότητες. Προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες και επικοινωνούν μεταξύ τους ανταλλάσσοντας με δημιουργικό τρόπο ιδέες, πρακτικές, μορφές τέχνης, τρόπους ζωής.

Στο πλαίσιο αυτό να εντοπίσετε τα στοιχεία που πιστοποιούν τη δημιουργική συνύρπαξη διαφορετικών παραδόσεων στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής νεανικής μουσικής.

Κεφάλαιο Έβδομο: Η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση

Στα χαρακώματα του Βερντέν, τον καιρό του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, οι Ευρωπαίοι συνειδητοποίησαν ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος έπαψε πλέον να είναι συνώνυμος του παγκόσμιου πολιτισμού. Τη στιγμή της καταστροφής και της βαθιάς πολιτισμικής κρίσης ακούστηκαν οι πρώτες φωνές διανοητών και πολιτικών που οραματίστηκαν τη δημιουργία δεσμών συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των ρημαγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Η Ευρώπη, έλεγαν, θα έπρεπε να βρεί μια μορφή συνεργασίας μεταξύ των κρατών για δυο κυρίως λόγους: για να εμποδίσει τις διαφορές ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη να εξελιχθούν σε ένα νέο πόλεμο· για να ενισχύσει την Ευρώπη απέναντι στον ανταγωνισμό της Αμερικής και τον κίνδυνο που προερχόταν από τη Σοβιετική Ένωση.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε την Ευρώπη βαθιά διχασμένη. Ο ανταγωνισμός και η εχθρότητα ανάμεσα στη Γερμανία και τη Γαλλία συνέχιζαν να δηλητηριάζουν την ατμόσφαιρα. Θεωρήθηκε, για το λόγο αυτό, ότι η συνεννόηση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο χώρες ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της ευρωπαϊκής ειρήνης. Ίσχυε όμως και η αντίστροφη σκέψη: ο μόνος τρόπος για να υπάρξει η γαλλογερμανική συνεννόηση θα ήταν η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πλαισίου που θα αποτελούσε εγγύηση για την ασφάλεια των ευρωπαϊκών λαών. Οι πληγές του πολέμου δεν είχαν ακόμη διαλύσει την καχυποψία της μιας χώρας απέναντι στην άλλη.

Οι ιδέες αυτές όμως ακούγονταν ως ευχολόγιο, χωρίς πρακτικές συνέπειες. Το 1930 παρουσιάστηκε στην Κοινωνία των Εθνών από το Γάλλο πολιτικό **Αριστείδη Μπριάν** το «Μνημόνιο για την οργάνωση της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας». Το Μνημόνιο αυτό, αφού πρώτα αναφερόταν στην «ηθική οντότητα» της Ευρώπης, στη συνέχεια προσδιόριζε τα πιθανά πεδία ευρωπαϊκής συνεργασίας. Επιπλέον, περιέγραφε το θεσμικό πλαίσιο, το οποίο θα έπρεπε να αποκτήσει η μελλοντική ευρωπαϊκή ομοσπονδία. Το εγχείρημα αυτό συγκίνησε τα μικρά ευρωπαϊκά κράτη, αλλά η κοινή γνώμη έμεινε αδιάφορη.

Τα πνεύματα στην εποχή ανάμεσα στους δύο πολέμους ήταν οξυμμένα και οι αντιπαραθέσεις βίαιες. Στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ξεσπάσει κοινωνικές επαναστάσεις. Στη Ρωσία, τη χώρα της απολυταρχίας, η επανάσταση επικράτησε χάρη σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής, και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου

οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Στη Γερμανία ξέσπασε επανάσταση. Το ίδιο και στην Ουγγαρία. Επαναστατικές απεργίες και διαδηλώσεις, σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πόλεις, φούντωναν τις ελπίδες, αύξαναν όμως και τους φόβους για μια επικείμενη παγκόσμια ανατροπή της κοινωνικής τάξης.

Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις «ενωμένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης». Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση. Αλλά στη δεκαετία του 1920 η επανάσταση έμεινε σε μια μόνη χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Κλεισμένη στον εαυτό της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εχθρικό περίγυρο και την τεράστια καθυστέρηση, εκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστώς του Στάλιν. Έως τη δεκαετία του 1980, σ' αυτό το μέρος της Ευρώπης δεν ίσχυαν ούτε η ανεκτικότητα ούτε τα ατομικά δικαιώματα ούτε ο πλουραλισμός. Όλα αυτά θεωρούνταν «αστικές ιδέες» και απορρίπτονταν συλλήβδην.

Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις. Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία.

Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα «ξένα», μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά.

Το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου βρήκε την Ευρώπη κατεστραμμένη, αλλά και με μια νέα διαίρεση βαθιά στο έδαφος της. Η νέα διαχωριστική γραμμή περνούσε πια μέσα από το Βερολίνο (το «τείχος του Βερολίνου») και οι όροι Δυτική και Ανατολική Ευρώπη παρέπεμπαν στην πολιτική και όχι στη γεωγραφία. Λ.χ. η Θεσσαλονίκη, ανήκε στη Δυτική Ευρώπη, ενώ η Δρέσδη, στην Ανατολική. Η παλιά γαλλογερμανική έριδα εξαφανίστηκε και η

ιδέα της δυτικο-ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας δε φαινόταν πια σαν ουτοπία. Έγινε αισθητή σαν πολιτική αναγκαιότητα. Οι Ευρωπαίοι πολιτικοί και διανοούμενοι καταλάβαιναν ότι η ήπειρός τους υποβαθμίστηκε απέναντι στις δύο υπερδυνάμεις της μεταπολεμικής εποχής. Αλλά και οι Αμερικανοί ενδιαφέρονταν για τη στρατηγική και οικονομική ενοποίηση του δυτικο-ευρωπαϊκού χώρου, για να μπορεί να εμποδίσει την επέκταση του σοβιετικού Συνασπισμού που απορρόφησε την Ανατολική Ευρώπη.

Η πρώτη απόπειρα θεσμικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας είχε αποκλειστικά οικονομικό χαρακτήρα και πήρε τη μορφή της τελωνειακής ένωσης. Πρόκειται για την Benelux, το πρώτο στο σύγχρονο κόσμο κύτταρο οικονομικής συνεργασίας μεταξύ γειτονικών κρατών, που χαρακτηρίζονται από αναλογία γεωφυσικών συνθηκών, κοινές παραγωγικές δομές και παρεμφερείς ρυθμούς ανάπτυξης. Ιδρύθηκε το 1948 από το Βέλγιο, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο.

Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε ο «Ευρωπαϊκός Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης» (ΟΟΣΑ). Συμμετείχαν όλες οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Άμεσος σκοπός του ήταν η δίκαιη κατανομή της αμερικανικής βοήθειας για την οικονομική ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών λαών, γνωστή ως σχέδιο Μάρσαλ. Μεσοπρόθεσμος σκοπός ήταν η δημιουργία μηχανισμών αλληλεξάρτησης των εθνικών οικονομιών, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την πολιτική σύμπνοια των ευρωπαϊκών λαών, ώστε να συγκροτήσουν ένα συμμαχές μέτωπο εναντίον του σοβιετικού μπλοκ σύμφωνα με το δόγμα Τρούμαν.

Το ίδιο έτος, με πρωτοβουλία της «Διεθνούς Επιτροπής των Συντονιστικών Οργάνων για την Ενωμένη Ευρώπη» συνήλθε στη Χάγη το πρώτο Συνέδριο για την ενιαία Ευρώπη. Πρόεδρος ο Ουίνστον Τσόρτσιλ. Συμμετείχαν εφτακόσιες είκοσι περίπου προσωπικότητες της πολιτικής ζωής και της διανόησης. Σκοπός τους ήταν να διερευνήσουν τις δυνατότητες να δημιουργηθεί μια ευρωπαϊκή οικονομική και πολιτική ένωση, χωρίς να θιγεί η εθνική κυριαρχία των συμβαλλομένων κρατών. Το αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση του **Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου** και του **Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα** στη Χάγη.

Το 1949 ιδρύθηκε το **Συμβούλιο της Ευρώπης** με έδρα το Στρασβούργο. Οι κύριοι σκοποί του ήταν: 1ον) Η διαφύλαξη και προώθηση κοινών αρχών και ιδεωδών που έχουν ως επίκεντρο τα ατομικά δικαιώματα, το δημοκρατικό πολίτευμα, το κράτος δικαίου και τις συνδικαλιστικές ελευθερίες. 2ον) Η νομική συνεργασία των κρατών-μελών. 3ον) Η τεχνολογική και οικονομική συνεργασία. 4ον) Η θέσπιση ενιαίας νομοθεσίας για την προστασία του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και 5ον) η στενή συνεργασία στους τομείς της

παιδείας, της μέριμνας για τη δημόσια υγεία και της κατοχύρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Το 1951 με πρωτοβουλία του Ζαν Μοννέ, πρωτεργάτη στην προσπάθεια υλοποίησης της ευρωπαϊκής ιδέας, ιδρύθηκε, από τη Γαλλία, την Ομοσπονδιακή Γερμανία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, το Λουξεμβούργο και την Ιταλία, η «**Ευρωπαϊκή Κοινοπραξία Ανθρακα και Χάλυβα**» (ΕΚΑΧ). Παρά το στενό οικονομικό της χαρακτήρα, λειτούργησε εκ των πραγμάτων και ως το «έμβρυο της Ευρώπης των έξι». Αυτές οι έξι χώρες ίδρυσαν την **Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα** (ΕΟΚ), στις 25 Μαρτίου του 1957. Η ΕΟΚ διευρύνθηκε σταδιακά (η Ελλάδα συμμετέχει από το 1978) και εξελίσσεται σε ενιαία ευρωπαϊκή αγορά με την ονομασία **Ευρωπαϊκή Ένωση**. (Συνθήκη του Μάστριχτ, 7 Φεβρουάριου του 1992).

Παρά τον προφανή οικονομικό χαρακτήρα της ΕΟΚ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οικονομική σύγκλιση των κρατών-μελών δεν αντιμετωπίζεται σήμερα ως αυτοσκοπός, αλλά ως μοχλός για την κοινή ανάπτυξη. Στόχος δηλαδή είναι η δημιουργία ενός ενιαίου και υπερεθνικού πολιτικού οργανισμού, που θα σέβεται την προσωπικότητα και τα δικαιώματα των πολιτών, τις πολιτισμικές και εθνικές ιδιαιτερότητες, θα έχει συναινετική βάση, θα εκφράζει την πολιτική βούληση των λαών.

Για να ενοποιηθεί η Ευρώπη χρειάζεται να καλλιεργηθεί επίσης και η «ευρωπαϊκή ιδέα». Χρειάζεται δηλαδή να βρουν οι Ευρωπαίοι τα κοινά στοιχεία που τους συνδέουν και την ιδιαιτερότητα που τους επιτρέπει να είναι μαζί. Στην ιστορία βέβαια μπορεί να βρει κανείς στοιχεία που χωρίζουν και στοιχεία που ενώνουν. Στοιχεία που δείχνουν πόσο μεγάλες είναι οι διαφορές ανάμεσα στους Ευρωπαίους και στοιχεία που δείχνουν πόσο μικρές είναι

Σκέψεις του Γ. Θεοτοκά που είδαν το φως της δημοσιότητας το 1954 (Εφημ. «Ελεύθερος Λόγος» 11 Απρ. 1954)

«Για να φθάσει κάποτε στην ολοκλήρωσή της, η ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας θα έχει να υπερνικήσει βουανά ολόκληρα από μύθους, προλήψεις, προκαταλήψεις, μνησικακίες, ζήλειες, δυσπιστίες, ομαδικές ψυχώσεις και νευρώσεις, που κληρονόμησαν στα έθνη της Ευρώπης οι χιλιόχρονοι αιματηροί τους αγώνες. Τα περασμένα τους είναι πολύ βαριά, πολύ τυραννικά. Δε θα είναι απλό ζήτημα να πείσει κανείς τις μάζες να ανασυνθέσουν την ιστορία τους σ' ένα ανώτερο πνευματικό επίπεδο, όπου το Παρίσι και το Βερολίνο, η Στοκχόλμη κι η Βιέννη, οι Βρυξέλλες κι η Μαδρίτη, η Ρώμη κι η Αθήνα θα είναι μέρη αναπόσπαστα ενός ενιαίου συνόλου, κοινά σύμβολα ενός μεγάλου, πολύγλωσσου ευρωπαϊκού λαού.

Η ανάγκη, ωστόσο, υπάρχει, είτε το θέλουμε είτε όχι, και μας επιβάλλει αυτή την κατεύθυνση για την καινούργια εποχή στην οποία έχουμε μπει. Πρέπει κάπως να αρχίσουμε να βαδίζουμε προς τα εκεί και πρώτα-πρώτα να κατανηκίσουμε μέσα μας το φόβο που γεννά σε πολλούς από μας, εκ πρώτης όψεως, η ιδέα μιας υπερεθνικής Ομοσπονδίας. Βέβαια κι ο Χίτλερ μιλούσε για την Ένωση της Ευρώπης και την εννοούσε σαν μια τυραννική δεσποτεία του έθνους του. Μα η ένωση εκείνη αποδείχτηκε ότι δεν ήταν βιώσιμη, γιατί από την πρώτη στιγμή τα καταπιεσμένα έθνη αποφάσισαν

οι διαφορές αυτές απέναντι στους κατοίκους των άλλων ηπείρων. Εξάλλου, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι δύσκολο να διακριθεί από αυτό που ονομάζεται δυτικός πολιτισμός ή πολιτισμός της μοντέρνας εποχής και της νεοτερικότητας.

Όπως κάθε μεγάλος θεσμός, η Ευρώπη συγκροτεί και αυτή τη γενεαλογία της. Αλλά η γενεαλογία αυτή δεν μπορεί και δε χρειάζεται να μοιάζει με τις εθνικές ιστορίες του περασμένου αιώνα. Δε χρειάζεται να είναι απολογητική ούτε να εξυμνεί την Ευρώπη. Αντίθετα, πρέπει να περιλαμβάνει και τις φωτεινές και τις σκοτεινές στιγμές της ευρωπαϊκής ιστορίας. Να περιλαμβάνει τις δύσκολες σχέσεις της Ευρώπης με τους εξωευρωπαϊκούς λαούς, τις πολλές εκδοχές της Ευρώπης. Από την άλλη μεριά, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι στην Ευρώπη αναπτύχθηκαν αξίες, οι οποίες δεν αφορούν μόνο τους Ευρωπαίους, αλλά όλους τους ανθρώπους. Αξίες οικουμενικές. Όλα μαζί συγκροτούν την ιστορία της και διασφαλίζουν το παρόν της.

να της αντισταθούν μέχρις εσχάτων. Βιόσιμη θα είναι μόνο μια δημοκρατική Ομοσπονδία, της οποίας το καθεστώς θα στηρίζεται στον οφειλόμενο σεβασμό προς την ελευθερία των ατόμων και των εθνών. Αυτή δε θα πρέπει να τη φοβηθούμε. Δε θα καταλύσει τον εθνισμό μας, αλλά τουναντίον θα τον προφυλάξει, θα τον εξασφαλίσει και θα του δώσει καινούργιες δυνατότητες για να αναπτύξει ό,τι καλύτερο μέσα του έχει.

Πιστεύω ότι το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ενότητας θα είναι το κεντρικό πολιτικό και ιδεολογικό πρόβλημα που θα τεθεί στη συνείδησή μας και στη σκέψη μας στα χρόνια που έρχονται. Ας φροντίσουμε να το συνειδητοποιήσουμε εγκαίρως, για να μη βρεθούμε απροετοίμαστοι όταν ακουστεί το κάλεσμα της ιστορίας».

- Αν ζούσε ο Γ. Θεοτοκάς και συνέκρινε τις παραπάνω σκέψεις του με τη σημερινή πραγματικότητα της Ευρώπης, σε ποιες διαπιστώσεις θα κατέληγε;

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιοι, κατά τη γνώμη σας, είναι οι παράγοντες που συνέβαλαν στην υπέρβαση των μακροχρόνιων ιστορικών διαφορών και τη δημιουργία δεσμών συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών κρατών μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο;

2. Πότε ιδρύθηκε και ποιους σκοπούς εξυπηρετεί το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο;

3. Έχουν καταγραφεί ποικίλες και διαφορετικές ερμηνείες των όρων «Ευρώπη», «Ευρωπαϊκός Πολιτισμός», «Ευρωπαίος».

Με βάση τη σύγχρονη πραγματικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, τα κυρίαρχα γνωρίσματα που συγκροτούν την ευρωπαϊκή ταυτότητα; Θεωρείτε τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη ως οργανικά στοιχεία της σύγχρονης ευρωπαϊκής ταυτότητας; Να καταγράψετε αρνητικές αντιλήψεις τόσο των Βαλκάνιων και των Ανατολικοευρωπαίων για τη Δυτική Ευρώπη όσο και των Δυτικοευρωπαίων για τους Βαλκάνιους και τους κατοίκους της Ανατολικής Ευρώπης. Να αιτιολογήσετε τις απόψεις σας.

Γλωσσάρι

Αναβαπτιστές: προτεσταντικό δόγμα, «Αναβαπτισμένοι» χριστιανοί που αμφισβητούσαν τη νηπιοβάπτιση. Κυριάρχησαν στις αγροτικές μάζες, προωθώντας ένα επαναστατικό σχέδιο αναδιοργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, βασισμένο στις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας, της κοινοκτημοσύνης.

Αντινομιστές: πρέσβευαν, αντίθετα με το Λούθηρο, ότι δε χρειαζόταν ο μωσαϊκός νόμος στο χριστιανισμό· αρκούσε το Ευαγγέλιο για τη σωτηρία των πιστών.

Απροσδιοριστία: αρχή της απροσδιοριστίας ή αρχή της αβεβαιότητας. Διατυπώθηκε από το γερμανό φυσικό Βέρνερ Χάιζεμπεργκ. Σύμφωνα με αυτή, είναι αδύνατο και θεωρητικά να γίνουν ταυτόχρονα ακριβείς μετρήσεις της θέσης και της ορμής (κίνησης) ενός σωματιδίου.

Γνωσιοθεωρία: κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη φύση και τις προϋποθέσεις της γνώσης.

Διανοητικό σύστημα: το σύνολο των εννοιών, των διανοητικών κατασκευών, των τρόπων με τους οποίους οι ανθρώπινες κοινωνίες αντιλαμβάνονται και εκλογικεύουν τόσο την ύπαρξη τους όσο και τις σχέσεις τους με τον περιβάλλοντα κόσμο ή με τον κόσμο του Θείου.

Εθνοτική ταυτότητα: η εθνική συνείδηση που αποκτούν οι μειονότητες στο εσωτερικό ενός πολυεθνικού κράτους

Εμπειρισμός: σύστημα σύλληψης της πραγματικότητας θεμελιωμένο στην εμπειρία των αισθήσεων.

Θετικό Δίκαιο: όρος της επιστήμης του Δικαίου που περιγράφει το δίκαιο το οποίο θεσπίζεται από το κράτος.

Καρτέλ: άτυπες συνενώσεις μεταξύ κατασκευαστών ή προμηθευτών με στόχο τη διατήρηση της τιμής των προϊόντων σε υψηλά επίπεδα, τον έλεγχο της παραγωγής και της προώθησης των προϊόντων.

Κβαντομηχανική: κλάδος της θεωρητικής φυσικής που ασχολείται με την κίνηση των στοιχείων από τα οποία αποτελείται το άτομο.

Μαδριγάλι: μουσικό είδος που γεννήθηκε από διάφορες λαϊκές φόρμες, όπως τα τραγούδια του καρναβαλιού. Η ανάγκη να δημιουργηθεί μια άμεση σχέση λόγου και μουσικής προκάλεσε μία τάση διαφυγής από τη γενική έκφραση και το πνεύμα του κειμένου, αναπαριστώντας εικονικά ξεχωριστές λέξεις με τη χρήση μουσικών ή οπτικών συμβολισμών, που ονομάστηκαν μαδριγαλισμοί, οι οποίοι κατέληξαν να γίνουν μηχανιστικές διαδικασίες.

Ομοσπονδία: δημιουργία ενός ενιαίου κράτους με αποκεντρωμένες εξουσίες, που κατανέμονται στα ομόσπονδα κρατίδια, το οποίο διασφαλίζει την ενότητα μέσα από την πολυμορφία και έχει ως οργανωτική αρχή την ιδιότητα του πολίτη.

Ορθολογισμός: ρεύματα φιλοσοφικής σκέψης, τα οποία επιδίωξαν τη φιλοσοφική και επιστημονική αλήθεια, την εξακρίβωση της αντικειμενικής πραγματικότητας, με βάση ορισμένες αυταπόδεικτες αρχές, ανεξάρτητες από την ανθρώπινη εμπειρία.

Πατρίκιοι-πληβείοι: όροι δανεισμένοι από την αρχαία ρωμαϊκή κοινωνική ιεραρχία, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς της Αναγέννησης για να περιγράψουν τους δύο πόλους της αστικής κοινωνικής πυραμίδας. “Πατρίκιοι” ήταν τα μέλη των αστικών οικογενειών που κατείχαν μονοπωλιακά την εξουσία στις ευρωπαϊκές πόλεις. “Πληβείοι” ήταν ο απλός λαός, ο κόσμος των μικρεμπόρων, των τεχνιτών και των μεροκαματιάρηδων, παραδοσιακά αποκλεισμένων από τη διαχείριση της εξουσίας.

Πογκρόμ: ρωσική λέξη που προέρχεται από τη λέξη “καταστροφή”. Οργανωμένες μαζικές διώξεις και σφαγές, αρχικά των Εβραίων της Ρωσίας. Με την εδραίωση του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση, ο όρος εδραιώθηκε διεθνώς με τη σημασία του μαζικού και οργανωμένου διωγμού αντιφρονούντων από πλευράς της κρατικής εξουσίας.

Πουριτανισμός: θρησκευτικό κίνημα στους κόλπους των Άγγλων προτεσταντών του 17ου αιώνα, το οποίο διαφοροποιήθηκε από την κυρίαρχη αγγλικανική Εκκλησία. Οι Πουριτανοί πρέσβευαν μια αποκαθαρμένη (“πούρα”, γι’ αυτό και “πουριτανοί”) θρησκευτική ταυτότητα και λατρευτική πρακτική, μακριά από τις περιττές τελετουργίες και τα σύμβολα.

Προτεσταντικά δόγματα: διαφορετικές δογματικές εκφράσεις στους κόλπους των Προτεσταντών, που σε μεγάλο βαθμό εξέφρασαν τοπικές διαφοροποιήσεις και προτεραιότητες.

Ρωμαϊκή Οικουμένη: η παγκόσμια ρωμαϊκή αυτοκρατορία που συνένωσε πλήθος λαών υπό την αιγίδα της Ρώμης, δίνοντας σε όλους την κοινή ιδιότητα του υποτελούς στους Ρωμαίους.

Στερέοτυπο: κατασκευασμένη και παραμορφωτική εικόνα που προβάλλει φανταστικά χαρακτηριστικά ή υπερτονίζει κάποια άλλα πραγματικά, ενός ανθρώπου, μιας κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής ή θρησκευτικής ομάδας ή και ενός έθνους (λ.χ., “ο καπιταλιστής”, “ο Εβραίος τοκογλύφος”, “ο βάρβαρος Τούρκος”).

Συνεργιστές (συνεργικοί): όσοι πρέσβευαν ότι η δικαίωση και σωτηρία του ανθρώπου δεν προέρχεται μόνο από τη θεία χάρη, όπως δεχόταν ο Λούθηρος, αλλά και την ανθρώπινη ελευθερία (συνεργία θείας χάρης και ανθρώπινης ελευθερίας).

Συντεχνίες: αστικές κοινωνικο-επαγγελματικές οργανώσεις που συσπειρώναν η κάθε μια στις γραμμές της τεχνίτες προερχόμενους από ένα συγκεκριμένο παραγωγικό κλάδο (λ.χ. συντεχνία οπλοποιών, χρυσοχόων, υφαντουργών, τυπογράφων).

Σχολαστικισμός: από τα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, τα κλασικά κείμενα, όπως και τα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας, αντιμετωπίζονταν ως “αυθεντίες”, συλλογές “δηλώσεων”, διατυπώσεων επάνω σε σειρά συγκεκριμένων ζητημάτων. Δημιουργήθηκαν ανθολογίες κειμένων, οι οποίες οργανώνονταν θεματικά γύρω από επίμαχα ζητήματα ή ερωτήματα (quaestiones), στα οποία προτείνονταν εναλλακτικές απαντήσεις, ενισχυμένες η κάθε μια από σειρά παραθεμάτων (δηλώσεων). Φιλοσοφικά ή θεολογικά έργα που περιλάμβαναν συλλογές τέτοιων επίμαχων ζητημάτων αποκαλούνταν *summae*, διασημότερη από τις οποίες ήταν η *Summa theologiae* του Αγίου Θωμά Ακινάτη. Μεγάλο χάρισμα της σχολαστικής μεθόδου ήταν η λεπτομερειακή και πολύπλευρη εξέταση του κάθε ζητήματος, μεγάλο της μειονέκτημα η απλοποίηση και παράφραση των απόψεων των συγγραφέων που μνημονεύονταν ξεκομμένες από το αρχικό τους κείμενο.

Συνομοσπονδία: χαλαρή οργανωτική δομή συνεργασίας μεταξύ διαφόρων κρατών σε σαφώς προσδιορισμένους τομείς άσκησης πολιτικής, όπως η οικονομία και η άμυνα.

Τυχαιότητα: ιδιότητα ή κατάσταση ενός συστήματος κατά την οποία καθένα από τα πιθανά ενδεχόμενα εξέλιξης του συστήματος συγκεντρώνει ισοδύναμη πιθανότητα να πραγματοποιηθεί.

Υπερρεαλισμός: καλλιτεχνικό, κυρίως, κίνημα του Μεσοπολέμου που έχει ως στόχο να απελευθερώσει τη φαντασία του ανθρώπου και να δώσει στην πραγματικότητα ένα ευρύτερο περιεχόμενο. Έτσι αναδεικνύει τις δυνάμεις του υποσυνειδήτου και δημιουργεί με πνεύμα απελευθερωμένο από τη λογική, την αισθητική, την ηθική. Τύχη και υποσυνείδητο αφήνονται να προσδιορίζουν τις μορφές του λόγου.

Βιβλιογραφική πρόταση

Βιβλία στα ελληνικά

Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Peter Brown, *Ο Κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ.*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1998.

E. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

Debus, *Άνθρωπος και Φύση στην Αναγέννηση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

Νόρμπερτ Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. 2. Νεφέλη, Αθήνα 1997

M. Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, Έρασμος, Αθήνα 1988

J. Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1993.

E.H. Gombrich, *Ιστορία της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Γνώση, Αθήνα 1992.

Serge Berstein - Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 3, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Γιάκομπ Μπούρκχαρντ, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Βίλχελμ Μύλμαν, *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Norman Hampson, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994.

Έρικ Χόμπσμπάουμ, *Η εποχή των επαναστάσεων*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.

—, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.

—, *Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας (1914-1991)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

—, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Στιούαρτ Γουλφ, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, Αθήνα 1995.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Peter Burke, *The Renaissance*, Macmillan, Λονδίνο 1987.

E. Cameron, *The European Reformation*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991.

Norman Davies, *Europe. A History*, Pimlico, Λονδίνο 1997.

J.H. Elliott, *The Old World and the New, 1492 - 1650*, CUP (έκδοση CANTO), Καίμπριτζ 1992

Josep Fontana, *The Distorted Past. A Reinterpretation of Europe*, Blackwell, Οξφόρδη 1995.

Guenee, *States and Rulers in Later Medieval Europe*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1985.

Kevin Wilson - Jan van der Dussen (εκδ.), *The History of the Idea of Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1993.

Birdsall S. Viault, *Western Civilisation since 1600*, McGraw-Hill's College Review Books, 1990.

B. J.M. Roberts, *The Penguin History of Europe*, Λονδίνο, Penguin 1996.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
----------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Ευρώπη της Αρχαιότητας	7
1. Ο μύθος της Ευρώπης.....	7
2. Το αντιθετικό σχήμα Ευρώπη - Ασία	8
3. Ο καθρέφτης της γεωγραφίας	13
4. Η Ευρώπη στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες	15
Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Ευρώπη του Μεσαίωνα	19
1. Η δυτική Ευρώπη	19
2. Το Βυζάντιο	22
3. Οι Σαρακηνοί: επίσημη εχθρότητα και κρυφή συνεργασία.....	27
4. Χαρτογραφικές απεικονίσεις	28
5. Η ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία	30
Κεφάλαιο Τρίτο: Οι Ευρωπαίοι της Αναγέννησης	33
1. Οι κλασικές κληρονομίες.....	33
2. Ο έντυπος λόγος.....	35
3. Η αναγεννησιακή παιδεία	36
4. Αναγέννηση και χριστιανισμός.....	38
Κεφάλαιο Τέταρτο: Ευρώπη και Ευρωπαίοι στον αιώνα των θρησκευτικών πολέμων	41
1. Θρησκευτική Μεταρρύθμιση.....	41
2. Πολυμορφία και διάσπαση	43
Κεφάλαιο Πέμπτο: Η αυτονομία της τέχνης	49
1. Αισθητική και η έννοια του ωραίου.....	49
2. Ο ρόλος της τέχνης και του δημιουργού στην κοινωνική ζωή	54
3. Περιπλανήσεις στον κόσμο της μουσικής	56
4. Η Φλωρεντία της Αναγέννησης και η δόξα του Νέου Ανθρώπου	58
Κεφάλαιο Έκτο: Η Ευρώπη των αντιφάσεων: επιστήμη ή μαγεία;	65
1. Επιστήμη.....	65
2. Μαγεία	67

Κεφάλαιο Έβδομο: Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκοί λαοί	71
1. Η έκκληξη των Ανακαλύψεων.....	71
2. Τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι στην Αμερική.....	72
3. Είναι οι Ινδιάνοι άνθρωποι;	74
4. Ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία και αλαζονεία.....	76
Κεφάλαιο Όγδοο: Η Ευρώπη των Φώτων	79
1. Το κοινωνικό πλαίσιο του Διαφωτισμού:	79
2. Οι διαφωτιστές και η θρησκεία.....	82
3. Η εποχή της «θριαμβεύουσας επιστήμης»	85
4. Η ιδέα της αναπόφευκτης προόδου.....	90
5. Πολιτισμός και κουλτούρα	91
Κεφάλαιο Ένατο: Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής	97
1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής.....	97
2. Η ισορροπία δυνάμεων	99
3. Οι νέες πολιτικές έννοιες	102
4. Η ελευθερία των αρχαίων και η ελευθερία των νεωτέρων.....	106
5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα	109

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Γαλλική Επανάσταση	113
1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφσύνη.....	113
2. Η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης.....	118
Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Βιομηχανική επανάσταση	123
1. Γιατί στην Ευρώπη.....	123
2. Το εργαστήρι της βιομηχανικής επανάστασης	127
3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται.....	130
Κεφάλαιο Τρίτο: Η Ευρώπη των Εθνών	135
1. Η αρχή των εθνοτήτων.....	135
2. Η εθνική συνείδηση	138
3. Οι εθνικές αντιπαραθέσεις	141
Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Ευρώπη των πολιτών	145
1. Κοινοβουλευτισμός.....	145
2. Σοσιαλισμός και εργατικό κίνημα	146
3. Το κράτος πρόνοιας	149
Κεφάλαιο Πέμπτο: Η επιστημονική σκέψη και πρακτική	151
1. Τα μεθοδολογικά γνωρίσματα	151

2. Η λατρεία της επιστήμης και τα μεγάλα επιτεύγματα	152
3. Κοινωνία και επιστήμη: η συγγένεια των όρων	153
4. Η ρήξη του 20ου αιώνα: οι βεβαιότητες κλονίζονται	155
Κεφάλαιο Έκτο: Η Τέχνη του «ευ ζην»	157
1. Λειτουργίες της τέχνης στη Νεότερη Ευρώπη	157
2. Καλλιτεχνικά κινήματα	159
3. Ακαδημαϊσμός και πρωτοπορία	161
4. Η ανάδυση της έντεχνης ευρωπαϊκής μουσικής	165
5. Από τη δεξαμενή του παρελθόντος: Αρχιτεκτονική και πόλη στο 19ο αι	169
6. Ναός της σύγχρονης εποχής: η Όπερα	173
7. Λογοτεχνία ή όταν οι λέξεις συναντούν τη ζωή	177
8. Η τέχνη στην υπηρεσία της μαζικής παραγωγής: το Μπάουχαους	179
9. Τα Ευρωπαϊκά νεανικά μουσικά ρεύματα	180
Κεφάλαιο Έβδομο: Η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση	183
Γλωσσάρι	189
Βιβλιογραφική πρόταση	193

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

